T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKASI BAĞLAMINDA YABANCI OKULLARIN KONUMU

TOLGA OKTAY

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ SEDA TAŞ

EDİRNE 2018

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.....TARİH..... ANABİLİM DALI

.....PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

.....Tolga...OKTAY..... tarafından hazırlanan II.Abdülhamid...Dönemi...Eğitim...Politikası...Bağlamında...Yabancı...Okulların Konumu Konulu **Yüksek Lisans** tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 19-6 maddeleri uyarınca 04.10.2018...Perşembe günü saat .....11:00..... 'da yapılmış olup, yüksek lisans tezinin *..Kabul...Edilmesine..... **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Dr. Öğr. Üys. Seda TAŞ	Başarılı	
Dr.Öğr.Üyesi İbrahim Kelağa	A. Başarılı,	
Doç.Dr. H.Veli AYDIN	Başarısız	

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No	10218697
Yazar Adı / Soyadı	TOLGA OKTAY
T.C.Kimlik No	28936793872
Telefon	5439371754
E-Posta	tolgaoktay19@gmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu
Tezin Tercümesi	The Status of Foreign Schools within the Context of II. Abdülhamid Period Education Policy
Konu	Tarih = History
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2018
Sayfa	145
Tez Danışmanları	DR. ÖĞR. ÜYESİ SEDA TAŞ
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	

26.10.2018

İmza:.....

Tezin Adı: II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu

Hazırlayan: Tolga OKTAY

ÖZET

Yabancı okulların II. Abdülhamid dönemindeki varlığının özel olarak önem arz etmesinin kuşkusuz birçok sebebi vardır. Varlıkları çok eski tarihlere dayanan bu okullar, II. Abdülhamid döneminde en önemli sorunlar arasında yer almıştır. Çünkü yabancı okullar bu dönemde, Osmanlı eğitim politikasının rotasını yönlendirmede doğrudan etki sahibi olmuşlardır.

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasına kadar yabancı okulların varlığını ve faaliyetlerini düzenleyen kararlar alınmamıştır. Yabancı okulların sayısının artması, bu okullarda misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesinin yanı sıra devlete ve hükümete karşı tepki kitleleri oluşturulması gibi nedenler artık bu okullar üzerinde bir düzenleme yapılmasını zorunlu kılmıştır. Fakat asıl sorun, nizamnamenin aldığı kararların bu gidişatı engelleyememesidir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar ufak tefek değişiklikler ile yürürlükte kalmasına rağmen tam olarak uygulanamamıştır.

Bir nizamname ile yabancı okulların faaliyetlerinin ortadan kalkmayacağının anlaşılması ile II. Abdülhamid karşı propaganda unsurları oluşturmuştur. Yabancı okullara karşı talebi azaltmak için Müslüman okulların sayısını ve niteliğini artırma çalışmaları yapılmıştır. Teftiş işlerini hızlandırarak zararlı faaliyetlerin önü alınmak istenmiştir. Yabancı okullara olan talebi azaltmak için Müslümanlar dışında gayrimüslimlerde Osmanlı okullarına kabul edilmeye başlanmıştır. Böylece ilköğretimden sonra Müslümanlar ve gayrimüslimler ortak eğitim sistemine entegre edilmeye çalışılmıştır. Devlet, kendi ideolojik rotasından ayrılmayan bireyler yetiştirmek için eğitim üzerinden herkesi denetim altında tutma politikası takip etmek istemiştir.

Anahtar Kelimler: Osmanlı İmparatorluğu, II. Abdülhamid, Eğitim, Yabancı Okullar, Modernleşme.

Name of Thesis: The Status of Foreign Schools within the Context of II. Abdülhamid Period Education Policy

Prepared by: Tolga OKTAY

ABSTRACT

There are undoubtedly many reasons for the existence of foreign schools in the II. Abdulhamid era. These schools, whose existence dates back a long time, were the most important problem in the II. Abdulhamid era because of the fact that foreign schools had a direct influence on the direction of the Ottoman Empire's educational policy in this era.

Until the publication of the 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, decision cornerning the foreign schools' existences and activities wasn't taken. Reasons such as the increase in the number of foreign schools, missionary activities of these schools and their activities that aim to create reaction masses against the state and the government made it necessary to for a new arrangement for these schools. But the main problem was that the decisions taken by the regulation of 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi couldn't prevent this. Although 1869 Maarif- i Umumiye Nizamnamesi remained in effect with minor changes until the end of the reign II. Abdülhamid, it was not fully implemented.

II. Abdülhamid formed propaganda elements against him because of the understanding that the activities of foreign schools wouldn't be eliminated with a regulation. In order to reduce the demand for foreign schools, efforts had been made to increase the number and quality of Muslim schools. It was aimed to accelerate the inspections and prevent harmful activities. In order to reduce the demand for foreign schools, non-Muslims were accepted to the Ottoman schools besides Muslims. Thus, after primary education, Muslims and non-Muslims were tried to be integrated into the common education system. The state wanted to continue a policy of controlling everyone through education that aimed to train individuals in such a way that these people would follow the state's ideological route.

Keywords: Ottoman Empire, II. Abdülhamid, Education, Foreign Schools, Modernization.

ÖN SÖZ

Birkaç yüzyıl öncesinden başlayan, durmadan ve hatta daha hızlı devam eden küreselleşme olgusu ile öğrenmeye olan ihtiyaç daha çok artmış ve artmaktadır. Bir devletin temelini oluşturan savunma gücü teknoloji sayesinde, teknoloji ise öğrenme ile eyleme geçer. Yahut ticaret, sanat, sanayi gibi devletin temel taşlarını oluşturan unsurların uygulamada en iyi sonucu vermesi eğitime bağlıdır. Değişen zamana ve ihtiyaçlara göre yenilenen, çağdaş bir eğitim.

Bu bağlamda XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim sistemi ve eğitim politikası birçok sorunsalı içinde barındırır. Eğitimde klasik işleyişin devam etmesi, hareket sahasında referans olarak dinin kabul görmesi, müfredatın yenilenememesi gibi unsurların devletin siyasi ve askeri koluna sıçraması ile değişim ve dönüşüm başlamıştır. Tam da bu süreçte "yabancı okul" sorunu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, XIX. yüzyılda Avrupa ve Amerika'nın emperyalist hedefleri doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nda okullar açmaya ve gayrimüslim okullarını himaye altına almaya başlaması ile yeni bir eğitsel süreç başlamıştır. Aslında yabancı okulların varlığı Osmanlı İmparatorluğu'nda çok eski tarihlere dayanmaktadır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde yoğun siyasi faaliyetlerin yürütüldüğü birer kurum olmaları XIX. yüzyıla denk gelir. Okul açan her devlet kendi siyasi görüşü doğrultusunda ders programı hazırlayarak ve müfredat düzenleyerek adeta yönetime muhalif kitleler yetiştirmiştir. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile gayrimüslim-Müslim arasında her türlü eşitliği kabul eden Osmanlı, bu sürece götüren yolun sadece bir bahaneden ibaret olduğunu anlaması ile karşı harekete geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, II. Abdülhamid döneminde yabancı okullara karşı kendi okullarını Batı'nın eğitim sistemini örnek alarak kurmaya çalışmıştır. Yani Batı'ya karşı Batı'lı sistemle, yabancı okullar ile rekabet etme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu yeni eğitim sistemin ideolojik temelinde resmiyette Osmanlılık, fiiliyatta ise Sunni İslam vardır. Çünkü yabancı okulların devlete düşman, dinine uzak bireyler yetiştirmek istemesine karşılık, dinine bağlı ve milli gayreti olan bireyler yetiştirmek gerekmiştir. Kısacası, yabancı okullar II. Abdülhamid dönemi Osmanlı eğitim politikasını doğrudan yönlendiren kurumlar olmuşlardır.

Bu tezde ana kaynak olarak Osmanlı arşiv vesikaları taranarak, konu ile bağlantılı olan belgelerden faydalanılmıştır. Araştırma eserleri olarak, arşiv belgelerini yoğun olarak kullanıp, yabancı okullar alanında sayılı eserlerden birine imza atan Şamil Mutlu'nun *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (2005) adlı çalışmadan istifade edilmiştir. Osman Ergin'in beş ciltlik *Türkiye Maarif Tarihi* (1977) isimli eseri, Bayram Kodaman'ın *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (1980), Yahya Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi* (2007) Osmanlı eğitim sistemini anlamak için başvurulan aynı önemde kaynaklardır.

Son olarak çalışmam esnasında her türlü desteğinden ötürü tez hocam Dr. Öğretim Üyesi Seda TAŞ'a, ilgisini ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen Prof. Dr. İlker ALP hocama ve maddi manevi her anlamda, her zaman yanımda olan sevgili aileme şükranlarımı sunarım.

Tolga OKTAY

İÇİNDEKİLER

ÖZET…….....i

ABSTRACT…….ii

ÖN SÖZ……...iii

İÇİNDEKİLER……....v

KISALTMALAR…….viii

GİRİŞ……1

I. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU KLASİK EĞİTİM SİSTEMİNE KISA BİR BAKIŞ

A. Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Döneminde Eğitim……10

1. Medreseler……..10

2. Sıbyan Mektepleri……..13

B. Osmanlı Eğitim Sisteminde Yeni Atılımlar……15

C. Tanzimat ve Eğitim……..……20

II. BÖLÜM

II. ABDÜLAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ VE YABANCI OKULLAR

A. II. Abdülhamid (1876-1909)……..…...…24

B. Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Okulların Tarihi…..28

1. Rum Okulları……..31

2. Ermeni Okulları……..34

C. Islahat Fermanının Gayrimüslim Eğitim ve Öğretimindeki Yeri…….37

D. Yabancı Okulların Tarihi……40

E. II. Abdülhamid Devrinde Yabancı Okullar……...45

F. Osmanlı Eğitim Sistemi İçin Bir Dönüm Noktası: 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Uygulanma Sorunu…….47

G. II. Abdülhamid Döneminde Yabancı Okulların Açılmasına Dair Düzenlemeler……....50

H. II. Abdülhamid Döneminde Açılan Yabancı Okulların Yasal Konumları……..52

I. Yabancı Okullar Üzerinden Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri…….57

1. Misyonerliğin Tanımı…….58

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerliğin Tarihi…….60

İ. Okullarda Misyonerlik Sorunu……63

III. BÖLÜM

YABANCI OKULLARA KARŞI II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI EĞİTİM POLİTİKASI

A. Yabancı Okul Sayısının Artış Sorunu……74

B. Yabancı Okullar ve Misyonerlere Karşı Alınan Önlemler……...78

C. Yabancı Okulların Açılmasında İdarecilerin Tavrı……..88

D. Bir Önlem Olarak Devlet Okullarının Yaygınlaştırılması……...93

1. II. Abdülhamid Döneminde İlköğretimin Durumu……..100

2. II. Abdülhamid Devrinde Ortaöğretim…….107

a. Rüştiyeler…….107

b. İdadiler……112

c. Sultaniler……..117

E. Yabancı Okullara Karşı Soyut Bir Önlem: İslam ve Hilafet Vurgusu……121

SONUÇ…….126

KAYNAKÇA……...129

EKLER…….138

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.g.t. : Adı geçen tez
BOA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz. : Bakınız
Çev. : Çeviren
İ.A. : İslam Ansiklopedisi
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
OTAM. : Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s. : Sayfa
S. : Sayı
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TTK : Türk Tarih Kurumu
Y.EE. :Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.MF. :Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı
Y. PRK. BŞK. :Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. MTV. :Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y. PRK. DH. :Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y. A. RES. :Resmi Maruzat
Y. PRK. AZN. :Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

En büyük, en etkili İslam düşünürlerinden olan ve XII. yüzyılda yaşayan İmam Gazali, düşünce geleneğinin "kelâmcı" kolundan gelmekteydi. Kendisinden yüz yıl önce yaşamış İbn Sina'yı (ö. 1037) felsefe kolundan geldiği ve insan aklını savunduğu için eleştirmiştir. Çünkü İmam Gazali (ö. 1111) aklın yanıltıcı olabileceğini, bilginin tek ve nihai kaynağının iman ile vahiy olduğunu düşünmekteydi. Gazali'den sonra gelen düşünürlerden Endülüslü İbn Rüşd (ö. 1199) ise İbn Sina ve aklı savunarak İmam Gazali'yi eleştirmiştir. XV. yüzyıl dünyasının bilgiye ve bilime en çok değer veren hükümdarlarından Fatih Sultan Mehmet ise bu konu üzerinde yoğunlaşarak ulemadan Hocazade ve Alaeddin Tusi'den bu konu hakkında ne düşündüklerini yazmalarını istemiştir. Hocazade ve Alaeddin İslam düşünce ve geleneğine uyumlu olarak Gazali'nin haklı olduğunu gösteren ve düşüncelerini meşrulaştıran birer eser kaleme almışlardır. Fatih Sultan Mehmet uygulamada bu görüşe pek fazla yer vermeyerek akli bir ilerlemeyi tercih etmiştir. Fakat ne var ki XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren akli ilimler medrese eğitiminden çıkarılmış ve sadece nakli ilimlerin olduğu bir müfredat benimsenmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in el altında tutuğu ve her daim uygulamada yer vermekten çekindiği Gazali idolü XVI. yüzyılda biraz daha fazla görülmeye başlamıştır. Medreseler gittikçe daha tutucu, bağnaz, siyasetin karıştığı kurumlar haline gelmiştir. Batı'da ise tam tersi bir şekilde akli ilimler her geçen gün eğitim başta olmak üzere tüm devlet kurumlarında yerini sağlamlaştırmıştır[1].

Bu durum, ulemanın devlet içindeki konumunu güçlendirmiştir. Ulema, medreseleri sadece İslami eğitim ve İslami ideolojinin merkezi haline getirerek aksi görüş kabul etmemişlerdir. Osmanlı sultanının etrafındaki ana kadroyu oluşturarak devletin temel dayanaklarından biri haline gelmişlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren devletin Batı karşısında üstünlüğünü kaybetmesi ile Batı'ya karşı mücadele etmek için ıslahat zorunluluğu ortaya çıktığında ise medreseler ve ulema bu ıslahatları engelleyen en büyük unsurlar olmuşlardır. Bunlar yapılması düşünülen her türlü yeniliği reddetmişlerdir. Ulemanın gücü öyle bir yerleşmiştir ki, padişahın bu geleneğin koruyucularına karşı çıkmasına öncülük veya yardım edecek ne bir güç ne

[1] Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 218-219.

de bir zümre var olmuştur. Yeniçerilerin desteklediği ulema, reformcu sultanları tahtan indirecek ve sadrazamları idam ettirecek güce sahip olmuşlardır[2].

Osmanlı İmparatorluğunda durum böyle iken Batı'da yaşanan gelişmeler onu her gün Osmanlıya daha da yaklaştırmıştır. Batı kültürel, siyasi, dini olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda müdahalesini güçlendirme yollarını aramaya başlamıştır. Bunu yaparken en çok başvurduğu alanlardan birisi eğitim olmuştur. Zira Batı Osmanlı halkını eğitime muhtaç, geri kalmış, fikri olarak yönlendirilebilir olarak görmüştür. Her devlet kendi menfaatleri doğrultusunda hem Osmanlı gayrimüslim eğitimini yönlendirmiş hem de bizzat kendi okullarını açarak kendi kitlesini yaratmıştır. Çünkü dünyada halklar "yönetenler" ve "yönetilenler" olarak ikiye ayrılmaya başlamıştır. Yönetenler kısmında bir devlet hariç diğer bütün devletler Hıristiyan'dı. Bu ise Avrupa için gittikçe daha kabul edilemez bir hâl almıştır[3].

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde eğitim sistemi, Selçuklu eğitim sisteminin geliştirilmiş bir versiyonu idi. Eğitim ezber ve basit bilgilerin verilmesinden ibaretti. Her türlü işlerde referans olarak din kabul edilmekteydi. Eğitime dair tüm işler hayırseverler tarafından kurulan vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Çünkü Osmanlı, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar eğitimi bir halk hizmeti olarak görmemiştir. Okul inşası, kitaplar, müfredat ve eğitim teknikleri gibi tüm unsurlar vakıflar tarafından belirlenmekteydi. Devlet vakıfların politikalarına ve faaliyetlerine asla müdahale etmezdi. XIX. yüzyıla kadar eğitim seviyeleri, sıbyan mektepleri ve bir üst düzey olarak kabul edilen medreselerden oluşmaktaydı. Ayrıca, dernekler, tekkeler, camiler halk eğitim kuruluşları arasındaydı. Bu sistem gittikçe işlemez hale gelmesi ile birlikte Osmanlı eğitim değişim ve dönüşümü başlamıştır. Eğitimde modernleşme[4] Osmanlı için bir zorunluluk haline gelmiştir[5].

---

[2] Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu,* Çev. Yazuz Alogan, Kaynak Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2012, s. 27, 34-35.

[3] Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909),* Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 14.

[4] Modernlik sözcüğünün Latince kökenine bakıldığında "modo" sözcüğünden türemiştir. "Modo" sözcüğü bugünlerde, şimdilerde anlamındadır. "Modernus" ise bugünkü, şimdiki anlamında kullanılır. Bkz. Özge Özaydın, "Modernliğin Akılcılık ve Evrenselcilik İddialarının Felsefi Kökeni", *Doğuş Üniversitesi Dergisi,* Sayı: 12 (1), 2011, s. 75. Modern kelimesi Latince "modernus" şekli ile V. yüzyılda kullanılmıştır. Çünkü bu dönemde Hıristiyanlığın resmen kabul edilmesi ile birlikte dönemi Roma ve Pagan geçmişinden ayırmak için kullanılmıştır. Bkz. Beylü Dikeçligil, "Dünya Modernizm Diyerek Dönüyor", s. 1644. Geçerliliği her ne kadar tartışmaya açık olsa da, eskiden modern kelimesi farklı olan şey için kullanılmaktaydı. Bkz. H. Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı Modernleşmesine Giriş",

Osmanlı eğitiminin değişim ve dönüşümü Batı'lı bir temelde olmuştur. Anthony Giddens'ın, *"Modernlik XVII. yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimidir"*[6] şeklindeki ifadesinden yola çıkarak Osmanlı eğitim modernleşmesi, Batılılaşma olarak kabul edilebilir. Çünkü yeni tarz eğitim sisteminde Batı'lı sistem referans alınmıştır.

Türkler tarih boyunca gelişmişliği benimsemeyi hiçbir zaman ihmal etmemiştir. Uygurlar, Hazarlar üzerine biraz araştırma yapıldığı zaman bu zaten kendini gösterecektir. Osmanlılar daha bir devlet olma yolunda ilerledikleri zaman Batı'nın kendileri için gerekli araçları tedarik edebileceğinden emindiler.

Halil İnalcık'tan naklen olarak Busbecq'in kaleminde 1555'ler de şu ifadeler yer almıştır: *"Dünyada hiçbir millet Türkler kadar faydalı bir icadı benimsemekte gönüllü değildir. Meselâ bizim küçük büyük toplarımızı ve diğer icatlarımızı derhal kabul etmişlerdir"*[7].

Ancak Berkes'e göre, Martin Luther'in İncil'i Almancaya çevirip (1519), Roma kilisesine karşı gelişi, 1512-1520 I. Selim ve 1520-1566 Kanuni Sultan Süleyman dönemine denk gelir. Bu süreçte yani 1500'lü yıllarda Alman şehrinde altmıştan daha fazla matbaa açılmıştır. XV. yüzyılda Avrupa'da toplam 1.700 matbaa

---

Yeni Türkiye, Yıl: 8, Sayı: 46, Temmuz-Ağustos 2002, s.3. Modernlik ve Modernleşme aynı köklere dayanmasına karşılık farklı anlamlar içerir. Modernlik, Batı Avrupa'da başlayan, insan ve doğaya ait bir takım unsurları değiştiren, deyim yerindeyse insanoğluna daha konforlu ve daha özgür bir hayat sunan ilkelerin yürürlüğe konmasıdır. Modernleşme, bu ilkelerin ortaya çıkardığı yeni bir insan ve medeniyet anlayışından doğarak yayılan bir süreçtir. Bkz. Mahmut Kaya, "Batı Dışı Modernleşme Örneği Olarak Türkiye Modernleşmesi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çatallanmalar", *Turkish Studıes,* Cilt: 10/12, Kış 2015, s. 549. Bir başka tanımı ise düşüncede özgürlük, açıklık, otoriteden bağımsızlık, değişiklik isteği, gelenekten bağını koparmışlık gibi tanımlamalardır. Bu bağlamda incelendiğinde modern yeni olan demektir. Bkz. Amer Shatara, "İslam ve Modernite", *A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı,* Doktora Tezi, Ankara 2007. Modernlik birçok kaynaktan beslenmiştir. Fizik'teki gelişmeler ile birlikte evren ve onun içinde ki yerimizi sorgulamamız, bilgiyi teknolojiye dönüştüren sanayileşme, hızlı bir kentleşme, kitle iletişim araçları, git gide daha da gelişen ve tehditkar olan ulus devletler ve bunlar gibi sayısız unsurlar modernleşmeyi yaratmıştır. Bkz. Marshall Berman, *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor,* Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 27-28.

[5] Feyyat Gökçe- Nilüfer Oğuz, "Minority and Foreign Schools on the Ottoman Education System", *İnternational Journal of Educational Research,* Volume: 1, Issue: 1, Summer 2010, s. 42-43.

[6] Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları,* Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1994, s. 9. Ayrıca bknz. İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe,* Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 13.

[7] Halil İnalcık, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Belleten,* TTK Yayınları, LII , Sayı: 204, Ankara 1988, s. 987.

kurulmuş, 15-20 milyon kadar kitap basılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ise Batıda yaşanan bu gelişmelerden kendisini soyutlamış ya da kayda değer bir gelişme olarak görmemiştir. Osmanlı gibi, bahsi geçen dönemde gücünün zirvesinde olan bir devletin bu gelişmelerden bihaber olduğunu düşünmek mantık dışıdır. Ancak Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde, gücünün zirvesinde ve Avrupa'dan üstün olduğu dönemlerde, Osmanlı için XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki kadar önem arz etmez. Çünkü güçlü olan Osmanlıdır ve düşünsel ya da herhangi bir alanda, kendisinden güçsüz olan bir devletten gelişmeleri almamalıdır. XVIII. yüzyıla doğru gelindiğinde artık devletin temelinde bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır. Artık birçok müessese işlemez hale gelmişti. Çok geçmeden, askeri başarısızlıklarda göz önüne alınarak, Batı'nın askeri üstünlüğü kabul edilmiştir. Akabinde Batı'nın bu askeri gücünün, Osmanlı'ya nasıl getirilebileceği üzerine çalışmalar başlamıştır[8].

Osmanlı, eğitim sisteminin artık çöktüğünü, çağdışı bir sitemin hâkim olduğunu, medreselerin dayanak noktası vakıflarda her türlü yolsuzluğun döndüğünü anlaması ile eğitimi bir kamu görevi olarak görüp üstlenmesi Tanzimat'tan sonra meydana gelmiştir. Tanzimat'tan önce devlet halk eğitimine müdahale etmezdi. Müslümanların eğitim işlerini vakıflar yürüttüğü gibi diğer milletlerinde papazları, hahambaşıları eğitim faaliyetlerini yürütmekteydi. 1820'li yıllardan itibaren devlet halk eğitimini destekleyerek okullar açmaya ve desteklemeye başlamıştır. Eğitim ile ilgili her türlü işler artık devletin temel görevi olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Vakıfların gözetim ve denetimini sağlamak için 1826 yılında "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", 1838 yılında "Meclis-i Umur-i Nafia", Meşihat makamına bağlı olarak 1839 yılında "Mekatib-i Rüşdiye Nezareti", okulları çoğaltmak ve geliştirmek üzere 1845 yılında "Meclis-i Muvakat-ı Maarif", 1846 yılında "Meclis-i Maarif-i Umumiye", 1857 yılında "Maarif-i Umumiye Nezareti" kurulmuştur. "1869 Maarif-i

[8] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 37.

Umumiye Nizamnamesi"[9]nin yayınlanması ile hem taşra da hem de merkezde eğitim politikasında tam bir teşkilatlanma adımları atılmıştır[10].

XIX. yüzyıla gelince yabancı okullar Osmanlı İmparatorluğu'nun uğraşmak zorunda kaldığı en büyük sorunlardan birisi olmuştur. Tarihi, Kanuni Sultan Süleyman dönemi kadar geriye giden yabancı okullar bu tarihe kadar çok fazla sorun teşkil etmese de 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile önü alınmaz bir durum haline gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman 1535 yılında yaptığı bir antlaşma ile Fransa'ya birtakım imtiyazlar vermiştir. Fransa elçisinin aracılığı ile 1583 yılında 5 Cizvit rahip İstanbul'a gelmiş ve Saint Benoit Kilisesine yerleştikten sonra burada yabancı okulların ilki olacak olan bir okul açmışlardır. Bu okulu ilerleyen tarihlerde Ortodoks ve Protestan okullar takip etmiştir. Başlangıçta yeni nesillere dinini iyi bir şekilde öğretmek amacı şeklinde açılan okullar, özellikle XIX. ve XX. yüzyılda misyonerlerin en yoğun siyasal, kültürel faaliyetlerini yürüttükleri mekânlar haline gelmişlerdir. 1856 yılında Islahat Fermanı ile yabancılara ve gayrimüslimlere okul açma serbestliği getirilmiş, ancak ruhsat alma zorunluluğuna tabi tutulmuşlardır. Bu durum, yabancı okul sayısında ve devlet aleyhinde faaliyetlerin artmasına sebep olduğu için 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlanarak yabancı okul konusu sistemleştirilmiştir. Teftiş, ruhsat, irade alma gibi hususlar bu nizamnamede kesin bir şekilde beyan edilmiştir[11]. II. Abdülhamid döneminde yabancı okulların sayıları ve zararlı faaliyetleri daha da artmıştı. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde alınan kararlar genelde kâğıt üstünde kalmıştır[12]. Yabancı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ücra köşelerine, Osmanlının kendi okullarının olmadığı yerlere bile okul açmışlardır. İleriki bölümlerde de görüleceği üzere bu okullar ruhsatsız açılmış, devlet ve hükümet aleyhinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu okullar, misyonerlerin en önemli faaliyet alanlarını oluşturmuşlardır. Misyonerler özellikle gayrimüslim topluluklar üzerinde çalışarak

---

[9] Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-220; BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak.

[10] Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar,* M.E.B. Yayınları, İstanbul 2005.

[11] Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-220; BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak.

[12] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2007,* Pegem Yayıncılık, 11. Baskı, Ankara 2007, s. 105.

bağımsızlık fikri aşılamışlardır. Hatta "New York Tribüne Gazetesi" 28 Kasım 1897 tarihli yayınında Bulgaristan'ın bağımsızlık kazanmasının İstanbul'daki Robert Koleji sayesinde olduğunu yazmıştır[13].

Yabancı devletler Osmanlı coğrafyasında açtıkları okulların amacını, kendi dindaşlarının eğitimini üstlenerek onları cehaletin karanlığından kurtarmak şeklinde ifade etmişlerdir. Bu bir amaç olabilir fakat asıl amacın bu olduğu tartışmaya açıktır. Çünkü okul açan devletler paralel olarak misyonerlik faaliyetlerini de yürütmüşlerdir.

1 Aralık 1833 tarihinde gönderilen iki misyonere verilen talimatta;

"Bir fetih savaşına girişmiş askerler olduğunuzu unutmayın. Ve her ne kadar mücadele manevi alanda, kafanın kafayla, kalbin kalple mücadelesi ise de ve sizin silahınız Tanrının inayeti ile güçlendirilmiş manevi bir silahsa da Napolyon'un askeri girişimlerinde ki kadar araştırma, bilgi ve düşünmeye ihtiyaç gösterir. Bu mukaddes ve vaat edilmiş topraklar silahsız bir haçlı seferiyle geri alınacaktır."[14]

Bu ifade, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ne tür düşüncelerde olduğunu ve yabancı okulların varlığının tehlikesinin ne boyutta olduğunu gösterir.

II. Abdülhamid devri tüm bunların en yoğun yaşandığı devir olarak düşünülürse, her bakımdan incelemeye değer bir dönemdir. Özellikle II. Abdülhamid'in eğitim politikasını yabancı okullar ve misyonerlerden ayrı düşünmek mümkün değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gayrimüslim ve Müslümanlar arasında tam bir eşitlik sağlaması ve "Osmanlılık" fikrine sürekli atıfta bulunmasının faydasız olduğu, II. Abdülhamid döneminin özellikle 1880'li yıllarından itibaren tamamen kabul edilmiştir. İlköğretim hariç olmak üzere neredeyse rüştiyelerden başlayarak gayrimüslimlerin ve Müslümanların aynı okula devam edebilmeleri hususu sonuçsuz kalmıştır. Çünkü gayrimüslimler ne kendi cemaatlerinin okullarından ne de yabancı devletler tarafından açılan okullardan vazgeçmişlerdir. Hatta tüm yasaklara rağmen bazı Müslüman öğrenciler dahi bu okullara devam etmişlerdir. Bu okullarda ise ne teftiş yapılabilmekteydi ne de ders programı ve müfredat denetlenebilmekteydi. Bu durum okullarda hangi ideolojik

[13] BOA, *Y., PRK., DH.,* 10/58, 29 Zilhicce 1315 (21 Mayıs 1898), s. 1-2.
[14] Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları,* Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 33.

düşüncede eğitim verildiğini, öğrencilerin nasıl yönlendirildiğini anlamayı güçleştirmiştir. Yerel idarecilerin dikkatsizliği, yabancı devletlerin elçilerinin müdahalesi, okul müdür ve öğretmenlerinin karşı çıkması gibi sebeplerden, 1869 tarihli Nizamnamede alınan kararlar uygulanamamıştır. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere açılan yabancı okullarda, devlet aleyhine her türlü faaliyetler ortaya çıkmıştır.

21 Mayıs 1898 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Sadarete yazılan tezkirede bunun tipik bir örneği görülebilir;

"Ecnebiler Amerika'dan ve Avrupa'dan İstanbul'a misyonerler ve Cizvit Papasları isbâl ve İstanbul'da ve vilâyet ve livâ ve kazâ merâkizinde dârü't-tedrîsler vücûda getirerek tebaa-i hazret-i mülûkâneleri etfâlini iğfâl ve şu yolda nukûd-ı firâvân fedâsıyla makâsid-i siyâsiyye istihsâl eylemekde iken Maârif Nezâreti taşrada a'şar ve emlâkdan mütehassıl Maârif hissesinin kısm-ı a'zamını Dersa'âdet'e celbiyle mahallerince hiç değilse Diyânet'e taalluk edecek mertebede masraf ihtiyârından çekinmesi ve Ehl-i İslâm evlâdlarının ilm-i hâllerini bilmeyecek bir cehl-i medîd içinde kalmasına iğmâz-ı ayn eylemesi (göz yumması) ve esâslı tedbîr ittihâzıyla derde dermân aramaması gibi muâmelât-ı kemâ-kân devâm edeceği takdirde çünkü ecnebi muallimîni denilen müfsidler Hıristiyan çocuklarını tesvîl ve serbesti-i efkâr yollarını küşâd ve teshîl eylemekde olmalarına bakılınca ileride daha ziyâde acâib işler çıkmak akvâ-yı ihtimâlâtdan olduğu"[15].

Kurumlar arası bu yazışmalar ve içinde bulunulan durumdan dolayı II. Abdülhamid eğitimde daha İslami bir politika takip edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Fakat bu, okulların çağdışı, gerici bir yapıda olduğu anlamına gelmez. Zira eğitimde oldukça önemli adımlar atılmıştır. İlköğretimde tam bir ıslahat yapmak hem ulemanın hem de halkın büyük tepkisine yol açacağından[16] alternatif olarak iptidai okullar kurulmuştur. İdadi okullara talebe hazırlayan rüştiyelerin ve gayrimüslimler ile Müslümanlar için ortak kurulan İdadi okulların ülke çapındaki

[15] BOA, *Y., PRK., DH.,* 10/58, H. 29 Zilhicce 1315 (21 Mayıs 1898), s. 1-2.

[16] İlber Ortaylı'ya göre, Değişim fikri hemen hemen bütün toplumlarda tartışmayı ve eleştiriyi de beraberinde getirir. Eski-yeni çatışması, modern-gelenek uyuşmazlığı, dini-laik ayırımı değişimin yaşandığı toplumda bir kaos ortamı oluşturur. Dolayısıyla, Batılılaşma fikri XVIII ve XIX. yüzyılda bu süreci yaşayan toplumlarda huzursuzluk ortamı yaratmıştır. Bkz. İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 18.

sayıları ve nitelikleri arttırılmıştır. II. Abdülhamid eğitime o kadar önem vermiştir ki sağır, dilsiz, ama gibi engelliler için özel okullar yapılmasını istemiştir[17].

Yabancı okulların ve misyonerlerin toplumda yarattığı huzursuzluğu, devlete ve padişaha muhalif bireyler yetiştirmesine karşın II. Abdülhamid dönemi eğitim politikasında, Müslüman okullarda padişah ve hilafete biraz daha fazla vurgu yapılmıştır. Böylece, Müslüman okulların yabancı okullar ve onların yaydıkları fikirler ile mücadele etmesi amaçlanmıştır. Çünkü yabancı devletlerin müdahalesi ile aşınmaya maruz kalmış zihinleri ancak güçlü bir vatan ve din sevgisi kurtarabilirdi.

Bu çalışmanın ana sorunsalı salt yabancı okullar ve misyonerlik faaliyetleri üzerine değildir. II. Abdülhamid dönemi eğitim modernleşmesinde yabancı okulların Osmanlı coğrafyasında yarattıkları hem olumlu hem olumsuz etkinin konumunu anlamaktır. II. Abdülhamid dönemi eğitim değişim ve dönüşümünü yabancı okullardan ayrı düşünmek mümkün değildir. Zira Osmanlı'da okuyan sayısının ve okul sayısının artmasında, kadınlara verilen eğitim hakkının giderek yaygınlaşmasında, mesleki ve teknik eğitimin gelişmesinde, sürekli ve zorunlu eğitim düşüncesinde yabancı okulların payı oldukça büyüktür.

Birinci bölümde, klasik Osmanlı eğitim sistemi ve bu sistemin simgesi olan medreseler ve sıbyan mektepleri ile konuya giriş yapılmıştır. II. Abdülhamid dönemi eğitim değişim ve dönüşümünü anlamak için Tanzimat döneminde eğitimde yapılan atılımlar incelenmiştir.

İkinci bölümde, II. Abdülhamid'in kısa bir biyografisi, tahta geçiş ve saltanat dönemine dair kısa bir inceleme sonrasında yabancı okullar bahsine geçilmiştir. Tezin temel odak noktalarından biri olan yabancı okulları anlamaya çalışırken sık sık gayrimüslim okulların bahsi geçeceğinden gayrimüslim okulları üzerine bir değerlendirme yapılarak Tanzimat ve Islahat Fermanının bu okullar üzerindeki etkisi anlaşılmaya çalışıldı. Yabancı okulların genel tarihsel kökeni ve II. Abdülhamid dönemi yabancı okullar anlaşılmaya çalışıldıktan sonra bu okulların açılma koşulları, yasal konumları, bu okullara karşı düzenlemeler ve idarecilerin yabancı okullara karşı tavrı üzerinde durulmuştur.

[17] BOA, *Y., MTV.,* 289/115, H. 7 Cemazeyilahir 1324 (29 Temmuz 1906), s. 1.

Üçüncü bölüm genel itibariyle yabancı okulların yarattığı ortamda Osmanlı tepkisini içerir. Bu tepki yabancı okullara karşı alınan önlemler ve onlarla rekabet etme çabalarından oluşur. Bu bağlamda, Osmanlı eğitim modernleşmesinde yabancı okulların konumu kendisini açıkça ortaya koyar. Özellikle yabancı okullar ile rekabet edebilmek için modern, günün şartlarına uygun, ihtiyacı karşılayacak okullar kurulmuştur. Bunun yanında, her seviyede okulları bütün Osmanlı coğrafyasına yayma politikası yürütülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar konusu üzerine aslında birkaç çalışma yapılmıştır. Bunlardan en kapsamlı olanlardan birisi Dr. Şamil Mutlu'nun *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (2005) adlı çalışmasıdır. Yoğun arşiv malzemesi kullanılarak hazırlanan, alanında birinci dereceden önem arz eden bu çalışmada, okul açan devletler, okulların sayısı, hangi bölgelerde okul açıldığı, okulların ve öğrencilerin sayısı vb. gibi sorunlar aydınlatılmıştır. İlknur Polat Haydaroğlu'nun *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (1990) adlı eseri de aynı çerçevede hazırlanan, alanında başvurulması gereken bir başka çalışmadır. Necmettin Tozlu'nun *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar* (1991) adlı çalışması misyonerlik, misyonerliğin tanımı, yabancı okullar ve yabancı okullar üzerinden yürütülen misyonerlik faaliyetlerini içerir. Bu çalışmada ise yabancı okullar, Osmanlı eğitim modernleşmesi bağlamında incelenmiştir. Yabancı okulların açılmaları, faaliyetleri, yasal konumları, yaygınlaşmalarına karşı Osmanlının eğitim alanında almış olduğu önlemler ve karşı tepkiler değerlendirilmiştir. Bu tepkiler ve önlemler ise II. Abdülhamid dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesinin ana hatlarını oluşturur.

I.BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU KLASİK EĞİTİM SİSTEMİNE KISA BİR BAKIŞ

A. Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Döneminde Eğitim

Kınalızade Ali "ruhun hastalıkları" isimli listesinde iki tür cehalet örneğinden bahseder: cehaletinin fakında olmayanları ifade eden "cehl-i mürekkeb" ve cehaletinin farkında olanları ifade eden "cehl-i" basit. Bu cehalet türlerinden "cehl-i basit" bir şeyleri öğrenme fikrinden kaçınmadığı için ayıplanmamalıdır. Fakat diğer cehalet türüne körleri ve sağırları bile iyileştiren Hz. İsa'nın dahi çare bulamayacağını belirtir. Böyle bir insan ile karşılaşan bir insanın yapabileceği en iyi şey ona matematik öğretmek ve kendisinin başvurabileceği bir ilim alanına yöneltmektir. Bu durum devletler için de geçerlidir. Osmanlı İmparatorluğu bu bağlamda değerlendirildiğinde, yıkılışına kadar bilgiye ulaşmaya meyilli ve bilmeye önem veren bir devlet olarak kalmıştır. İmparatorluğun yüzyıllarca ayakta kalmasının bir sebebi de budur[18].

1. Medreseler: Sözlük anlamı "okumak, anlamak anlamına gelen medrese "ders" kökünden gelen bir mekân ismidir[19]. Medreselerin tarihi kökenine bakıldığında, Türkiye Selçuklu Devleti'nde önemli bir devlet adamı olan Nizam-ül Mülk (1018-1092) tarafından bir eğitim kurumu olarak 1065 tarihinde Bağdat'ta açılmıştır. Bu geleneğin Nizam-ül Mülk tarafından başlatılmasına binaen medresenin ismi "Nizamiye" olarak adlandırılmış ve medreselerin öncüsü olmuştur[20].

Medreseler Osmanlı İmparatorluğu'nun, bütün İlmiye zümresinin yetiştiği kurumlardır. İlk, orta, yüksek eğitimi içeren bu eğitim kurumları vakıf olarak kurulmuşlardır. Klasik şeklini, Fatih Sultan Mehmet zamanında alan medreseler,

---

[18] Gottfried Hagen, "Nizamın Bilgisi Bilginin Nizamı: Düşünsel Hayat*", Türkiye Tarihi: Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı (1453-1603),* Cilt: 2, Edit: Suraiya Faroqhi, Kate Fleet, Çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 491.

[19] Nebi Bozkurt, "Medrese", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 28, s. 323.

[20] Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964, s. 1-3.

Osmanlının kuruluşundan neredeyse yıkılışına kadar varlıklarını korumuşlardır[21].

Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk medrese Orhan Bey döneminde inşa edilen İznik medresesidir. Orhan Bey beyliğin merkezini İznik yaptıktan sonra bu şehre bir cami imareti ile birlikte bir de medrese inşa etmiştir. Osmanlının sınırları genişlemekle birlikte ilim verilen yer sayısı da aynı orantı da artmıştır. I. Murat, Yıldırım Bayezit, Çelebi Mehmet ve II. Murat'ta medreselerin inşasında aynı hassasiyeti göstermişlerdir. Padişahların yanı sıra vezirlerin ve Beylerbeyilerin de medrese inşa etmesi ile ülkede ilim anlayışı olumlu yönde gelişmiştir.[22]

Osmanlıların iki buçuk asırda yaptıkları medreselerin arasında en önemlileri, İznik, Bursa ve Edirne'dedir. Kuruluşunda İznik Medresesi birinci dereceden önemli medrese olarak bilinir. Devletin yönetim merkezleri değiştikçe bu önemlilik derecesi de değişmiştir. Bundan dolayı, devletin merkezi Bursa olduktan sonra İznik medresesi ikinci sıraya düşmüştür. Aynı durum Edirne merkez olduktan sonra Bursa için geçerlidir[23]. Osmanlı medreselerinin en teşkilatlı yapıya ulaştığı dönem Fatih Sultan Mehmet dönemidir[24]. İstanbul'un 1453 yılında fethi ile birlikte buradaki sekiz kilise medreseye çevrilmiştir. Bu medreselere "Sahn-ı Seman Medreseleri" adı verilmiştir[25].

Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar, müspet ilimler Osmanlı İmparatorluğu'nda çok fazla cezbeden bir alan olmamıştır. Fatih Sultan Mehmet zamanında tam olarak akli ilimlerin geliştiğini söyleyemezsek bile felsefi ve bilimsel düşünce önem kazanmıştır. Fatih Sultan Mehmet, döneminin en fazla bilimi koruyan hükümdarlarından biri olmuştur. Yaşadığı dönem boyunca bilim ve felsefe ile yakından ilgilenmiş ve zaman zaman âlimler ile bilimsel tartışmalar yapmıştır. Yunancadan Arapçaya çevrilmiş felsefe eserlerini okumuş ve özellikle Aristo

[21] İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,* Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 233.
[22] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* Cilt: 1, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 460,461.
[23] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı,* TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 2.
[24] Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 37, Sayı: 1, 1997, s. 409.
[25] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* Cilt: 2, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 535.

felsefesi ile yakından ilgilenmiştir[26].

Kanuni Sultan Süleyman'da en az Fatih Sultan Mehmet kadar ilme değer vermiştir. Bilindiği üzere, Kanuni Sultan Süleyman zamanında devletin sınırları oldukça genişlemiştir. Bu sebepten eğitim, yargı, yönetim vb. alanlarda yetişmiş nitelikli devlet adamlarına olan ihtiyaç artmıştır. Bu doğrultuda, Kanuni Sultan Süleyman, Mimar Sinan'a "Süleymaniye Külliyesi" denilen binalar yaptırmıştır[27]. Külliyenin yapımına 13 Haziran 1550 tarihinde başlanmıştır[28]. *"Külliyede bir cami, bir sıbyan mektebi, bir Darülkurra, dört genel medrese, bir Darülhadis, bir Darüttıp, bir Darüşşifa, Eczane, kütüphane, hamam ve imarethane…bulunuyordu"*[29].

Medreselerde kati bir eğitim süreci olmayıp, verilen eğitimin süresi talebenin kendi başarısına bağlıydı. Ancak, Sahn-ı Seman medreselerini geçmek en az üç yılda mümkün olabilmekteydi[30].

Sahn-ı Seman ve Sahn-ı Süleymaniye medreselerini bitiren talebeler icazet alırlardı. Mülazım olarak adlandırılan bu talebeler kazasker defterine kaydolup, göreve başlamak için sıralarını beklerdi. Mülazemet denilen bu sistem 1557 tarihinde Ebusuud Efendinin Rumeli Kazaskerliği döneminde uygulanmaya başlanmıştı. Müftü ve Şeyhülislam, padişahın hocası, kazaskerler, İstanbul kadısı, şehzade hocaları ve taht kadılarının oğulları imtiyaza sahip olmakla beraber daha yüksek dereceli müderrisliklere getirilirlerdi[31].

XVI. yüzyılın ortalarına kadara müderrisin merkezde olduğu bir sistem hâkimdi. Çünkü eğitim ve öğretim faaliyetlerinin içeriği net bir şekilde belirlenmemiştir. Bu işleri genelde vakıf kurucusu geleneğe bağlı olarak yürütürdü. Müderrisin yürüttüğü derslerde seçilen kitap dâhilinde eğitim süreci ilerlerdi. Seçilen kitaplar bitmeden başka bir kitaba geçmek mümkün değildi. Bu bakımdan sınıf geçme sisteminden çok

---

[26] Hüseyin G. Yurdayın, *a.g.m.,* s. 180,181.
[27] Yahya Akyüz, *a.g.e.,* s. 67.
[28] Ayşe Zişan Furat, *XV. Ve XVI. YY.'larda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi,* (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004, s. 87.
[29] Yahya Akyüz, *a.g.e.,* s. 67.
[30] İlber Ortaylı, *a.g.e.,* s. 233,234.
[31] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi…* s. 539,540.

ders geçme yönteminin uygulandığı söylenebilir.[32].

XVI. yüzyıldan itibaren medreseler ihtiyacı karşılayamaz hale gelmişlerdir Siyasetin medreseler üzerinde baskı kurmaya başlaması ve siyaset ile eğitimin iç içe geçmesi belki de medreselerin bozulmasının en önemli nedenlerindendir. Fakat medreselerin en önemli ve yıllarca sürecek olan sorunu, çağa ayak uyduramamasıdır. Her fırsatta dinin referans gösterilmesi, en zaruri bilgi dahi din ile bağdaşmadığında kabul edilmemesi, gelenekçi kadronun kök salması, dışarıdan gelecek yeniliklere tamamen kapalı olunması vb. dir. Bilimin temelinde imanın esaslarının aranması, dinin bilimden daha üstün tutulması eğitimde ilerlemeyi engelleyen en önemli faktörlerdendi. Medreselerin kendi içinde ki faktörlerde medreselerin bozulmasına sebep olmuştur. Eğitim sistemi, ezbercilik, müderrislerin atanma sistemi eğitimin kalitesini düşürmüş ve bilimsel çalışma yapılmasını zorlaştırmıştır[33].

2. Sıbyan Mektepleri: *Sıbyan Arapçada, çocuk demek olan "sabi" kelimesinin çoğulu "çocuklar" anlamına gelmektedir*[34]. Abbasiler döneminde "küttab" olarak adlandırılan mektep Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda "sıbyan" olarak adlandırılmıştır[35]. Anadolu'da sıbyan mektepleri, Selçukluların düzenli bir idare kurması ile birlikte ortaya çıkmıştır[36].

Sıbyan mektepleri genel olarak küçük erkek çocuklara mahsus olarak yapılmakla beraber kız ve erkek çocukların birlikte eğitim alabildikleri ilk eğitim kademesidir. Genelde mahalle cami ve mescit yanlarında inşa edilmiştir. Vakıflar ve hayırseverler tarafından inşa edilmekteydi. Padişahlar ve vezirler tarafından da büyük camilerde yaptırılan sıbyan mektepleri mevcuttu[37]. Halk arasında, neredeyse her mahallede olduğundan "Mahalle Mektebi" veya bu kurumlar taş yapılardan oluştuğundan

---

[32] Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 17, Sayı: 1, 2008, s. 28.
[33] Yahya Akyüz, *a.g.e.,* s. 82-83.
[34] Şadiye Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler,* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009, s. 7.
[35] Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 1/3, 2008, s. 345.
[36] Arzu Kökhan Candaş, *Erken Dönem Osmanlı Sıbyan Mektepleri: Cerrahbaşı İshak Kazgani Sadi Sıbyan Mektebi ve Koruma Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme,* (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011, s. 13.
[37] Faik Reşit Unat, *a.g.e.,* s. 6.

"Taşmektep" olarak adlandırılırdı. Devletin en önemli eğitim kademesini teşkil eden sıbyan mektepleri, nahiye, kaza, köy vb. dâhil olmak üzere neredeyse her mahallede bulunmaktaydı. Eğitim öğretim temelde yazı, alfabe, Kuran-ı Kerim ve dört temel işlemden oluşurdu. Sıbyan mekteplerinin öğretmenine muallim yardımcısına kalfa öğrencilere ise talebe denilirdi. Sıbyan mekteplerini devlet adamları veya geliri yüksek olan vatandaşlar vakıf olarak kurarlardı ve tüm masrafları vakıf tarafından karşılanırdı. Okul genelde yaptıranın adını taşırdı ve köyler ile mahallelerde ki öğretmenin ücretini veliler verirdi[38]. Fatih Sultan Mehmet ile birlikte özellikle fakir ailelerin çocukları ve yetimlerin bu okullara alınması şart koşulmuştu. Padişahlar tarafından yaptırılan mekteplerde talebelerin kıyafet ve yemek ihtiyacı padişah tarafından karşılanırdı[39]. Sıbyan mekteplerinde okuma çağına gelen çocuklar mektebe bir tören ile başlatılırlardı. Bu tören; Bed-i Besmele Cemiyeti olarak adlandırılır. Halk arasında ise "Âmin Alayı"[40] denilirdi.

[38] Erdoğan Solak, "Osmanlı Dönemi Uşak Mektepleri", *İlmi Araştırmalar,* Cilt: 15, İstanbul 2003, s. 113-114.

[39] Mehmet Üstünipek, Şeyda Üstünipek, "Âmin Alayı ve Resimlerde Ele Alınışı", *Sanat,* 1, 2014, s. 36.

[40] Bu tören genellikle varlıklı ailelerin çocukları için hazırlanmış bir törendir ve çoğu aile için neredeyse sünnet kadar önem arz eder. Tören sırasında ilahiler okunurken çocuklar hep bir ağızdan "amin" diye bağırdıkları için halk arasında Amin Alayı şeklinde adlandırılmış olabilir. Bu törende ilahiciler isimli grup törende ilahileri okurdu. Bunlar arasında çocuklardan oluşan bir grup ise ilahi aralarında amin demekle yükümlüydü. Mektebe başlayacak çocuklar evden alınır, bahsi geçen kişiler ilahiler ve aminler ile önceden belirlenmiş mahalleleri dolaşıldıktan sonra çocuklar evlerine dağılırdı. Âmin alayı Osmanlı devletinde okul bilincinin gelişmesini sağlayan önemli bir gelenekti. Aynı zamanda tören sırasında ilahilerin düzgün okunması için musiki derslerinin de programa girmesine vesile olmuştur. Bu ilahiler II. Abdülhamid döneminde yasaklanmış ve bunun yerini "padişahım çok yaşa" sloganı almıştır. Bkz. Mehmet Üstünipek, Şeyda Üstünipek, *a.g.m.,* s. 37-38.

(Salih Erimez'in çizgileriyle bir Âmin Alayı)[41].

Sıbyan okullarının belirli bir programı olmadığı gibi devlet tarafından hazırlanmış bir talimatnamede yoktu. Mekteplerin amacı çocuğa okuma yazma öğretmek, İslam dini ve Kuran'ı öğretmekti. Ezbere dayalı bir eğitim söz konusudur. Okutulan dersler genelde; Elifba, Kuran, İlmihâl, Tecvid, Türkçe Ahlak Risaleleri, Türkçe, Hat gibi derslerdi[42]. Sıbyan mekteplerinde ahlak eğitimi dayak ve yıldırma gibi cezalara dayanıyordu. Ezberci sistemin yanında bu tür ceza uygulanması nitelikli eğitim verilmesini engellemiş ve çocukların korkak ve çekingen birer birey olarak topluma katılmalarına sebep olmuştur[43].

B. Osmanlı Eğitim Sisteminde Yeni Atılımlar

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren Batı ile sürekli temas halinde olmasına rağmen, Batı'yı rol model alması neredeyse XVIII. yüzyıl kadar geç bir tarihtedir. XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa karşısında ilk olarak askeri üstünlüğün

[41] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 112.
[42] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,* 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 57.
[43] Faik Reşit Unat, *a.g.e.,* s. 7-8.

kaybedilmesi ile Osmanlı, Avrupa tarzı bir sisteme geçmesi gerektiğinin farkına varmıştı. Başlangıçta tüm başarısızlığın çözümü olarak Batı'nın sadece askeri metotlarının alınması düşünülmüş fakat çok geçmeden Avrupalıların eğitim metotlarını ve tekniklerini almanın faydalı olacağının farkına varılmıştır[44]. Özellikle XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya olan ilgisinin tam olarak arttığını söyleyebiliriz. Bu temaslara dair ilk adım Sultan III. Ahmed (1703-1730) döneminde atılmıştır[45]. Tanzimat dönemi Osmanlı Batılılaşmasının en yoğun yaşandığı dönemdir[46]. Batı Osmanlıyı çok daha önceden tanımaya başlamıştır. Evliya Çelebi gibi istisnai isimler dışında Osmanlı Batıyı birçok yönden anlamakta gecikmiştir[47]. Osmanlı-Avusturya savaşları sonrasında 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ile resmi olarak Batı'nın üstünlüğü kabul edilmiş oldu. Böylece Osmanlılar Batı'nın gerisinde kaldıklarını ilk önce savaş meydanlarında öğrenmiş oldular[48].

1727 yılında İbrahim Müteferrika'ya[49] III. Ahmed'in fermanı ve Şeyhülislamın fetvasıyla ilk matbaayı açma izni verilmiştir[50]. Tabidir ki, ilmiye sınıfı başta olmak üzere birçok kişi matbaanın kurulmasına karşı çıkmıştır. Kitapların basılmasının ve çoğalmasının din için tehlikeli olduğunu ileri sürmüşlerdir. İbrahim Müteferrika "Usulu'l Hikem Nizami'l-Ümem" adlı eserinde devlet düzeninin zorunluluğu üzerinde durmakta ve çeşitli devlet usullerinden bahsetmektedir. Bu devlet düzenleri;

---

[44] Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi,* Çev. İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, s. 42,53.
[45] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 80.
[46] Hasan Bülent Kahraman, "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", *Modern Türkiye de Siyasi Düşünce,* 4. Baskı, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 126-127.
[47] İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz,* İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 30.
[48] Ercan Uyanık, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı,* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2006, s. 27-28.
[49] İbrahim Müteferrika Erdel'in Koloszvar şehrinde doğmuştur. Bu günümüzde Romanya'nın Clu şehrine isabet eder. 1670-1674 yılları arasında bir dönemde doğduğu tahmin edilmektedir. Müslüman olmadan önceki hayatına dair çok az bilgi vardır. Özellikle batılı yazında daha çok tekrarlanan şudur ki, İbrahim Müteferrika Kalvinist bir ilahiyat öğrencisiyken bir ayaklanmada Türklere esir düşmüştür. Kölelik döneminde kendisini almak için fidye verecek kimsenin olmaması ve o anki efendisinin kendisine kötü davranmasından dolayı zorunlu bir şekilde Müslüman olduğu söylenir. Ancak, Niyazi Berkes bu tezi çürütmüştür. Önemli bir tespiti şudur ki, İbrahim Müteferrika Kalvinist değil tek tanrı inancına sahip Unitarius mezhebine mensuptur. İbrahim Müteferrika Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok önemli görevlerde bulunmakla birlikte asıl ününü matbaacılık ile kazanmıştır. Bkz. Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 21, 2000, s. 324-326.
[50] Erhan Afyoncu, *a.g.m.* s. 324-326.

Monarşi, Aristokrasi ve Demokrasidir. Ona göre modern devletlerin gelenek ve dinle fazla bir alakası olmayıp akla dayanan usuller ile idare edilen devletlerdir. Bilimin bir devletin ilerlemesindeki öneminden bahsetmiş ve özellikle coğrafya biliminin önemini vurgulamıştır. Buna örnek olarak da Amerika'nın keşfini göstermiştir. Çünkü Amerika'nın keşfinin Avrupa'yı ne kadar zenginleştirdiğini ve böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl kuşattıklarını anlatır. Ona göre Osmanlının geri kalmasının birkaç sebebi kanunların uygulanmaması, adaletsizlik, görevlerin ehil kişilere verilmemesi, bilginlerin düşüncelerinin sapkınlık olarak algılanması, askerlik alanında, teknik anlamda yetersiz kalınması vb. gibi aksaklıklardır[51]. İbrahim Müteferrika, kitabında sürekli Batı'nın askeri teknolojisinin alınmasının mecburi olduğunu dile getirmiştir. Bu fikir doğrultusunda, ilk teşebbüsler başlamış ve bir Fransız soylusu olan Kont de Bonneval 1729 yılında İstanbul'a getirilmiştir. İslam'ı benimsedikten sonra Ahmet ismini almış ve 1731 yılında Humbarahane'yi ıslah etmekle görevlendirilmiştir. 1731 yılında bir askeri mühendislik okulu kurmuş ertesi yıl "paşa" unvanını alarak "Humbaracıbaşı" olarak görevlendirilmiştir. Bu olay 1775 yılında bir deniz mühendishanesinin kurulması için tecrübe niteliği taşımaktadır.

Türk Subaylarına yeni savaş sanatını öğretmek için büyük kısmı Fransa'dan ve diğer Avrupa ülkelerinden olmak üzere birçok öğretmen getirtilmiştir. Böylece talebeler artık kendi dillerinde değil, gelen öğretmenin dilinde verilen eğitimi alabilmek için öğretmenin geldiği yerin dilinin öğrenmek zorunda kalmışlardır. Bu, eğitimde zorunluda olsa çok önemli bir gelişmedir ki, eğitimde öğrencinin farklı bir dil öğrenmesi büyük bir atılım olarak düşünülmelidir[52].

Avrupa Rönesans, Reform ile yeni ilimler keşfedip Ortaçağ karanlığından kurtulmayı adım adım başarmıştır. İlmi keşifler ve bunların sanayiye uygulanması, matbaanın icadı vb. gibi birçok neden Avrupa'nın yükselmesinin temelini oluşturmuştur. Eğitimin geleceği direk olarak ilme dayandırılmış ve ilim her daim eğitimin içinde yerini almak üzere konumlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu maksatla giriştiği faaliyetlerden birkaçından yukarıda bahsetmiştik. Bunlardan birisi de III. Mustafa zamanında Koca Ragıp Paşa tarafından Fransa'dan getirtilen

[51] Hüseyin G. Yurdayın, *a.g.m.,* s. 276-277.
[52] Bernard Lewis, *a.g.e.,* s. 54.

Macar asıllı Baron de Tott'dur[53].

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren uzun bir dönem her alanda gücünün zirvesinde olmayı başarması, eğitimin o dönem için ideal olduğunu gösterir. Fakat zaman ilerledikçe artık bu eğitim kurumları köhneleşmeye başlamıştır. Artık dönemin diğer olaylarıyla bağlantılı olarak eğitimin amacı ve sonucundan beklenenler de evrim geçirmiştir. Örneğin sanayileşen, küreselleşen bir dünyada kadının iş hayatına girmesi gerektiği vurgulanmış, kadına eğitim hakkı istenmiştir. Dolayısıyla toplumun düşünce hayatını değiştirip, eğitimde yeni uygulamalara geçmesi zorunlu bir hâl almıştır[54]. Özellikle XIX. ve XX. yüzyılda hem Osmanlı'da hem de Avrupa'da yaşanan dönüşüm ve kadına atfedilen değerin artması, kadın eğitim haklarının yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Rum kadınları ve Osmanlı kadınları XIX. yüzyılda sosyal yaşamın aktif üyeleri olarak kültür, edebiyat, eğitim gibi kuruluşlar oluşturmuşlardır. Artık kadınlar da, dergilerde ve makalelerde yerlerini almışlardır. Bu durum kadınlar için hem yüksek hem de profesyonel eğitimi zorunlu kılmıştır. Kurulan okullarda en az bir yabancı dil, kültür ve sanat dersleri mutlaka işlenmiştir[55].

İbn-i Haldun;

"*İnsan düşüncesine dairdir ki, bununla insan hayvanlardan ayrılmış, o sayede*

---

[53] Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 37, Sayı: 1, 1997, s. 423,426. Baron de Tott 17 Ağustos 1733'de Fransa'da doğmuştur. 1755'de elçilik sekreteri görevi ile İstanbul'a gelmiştir. 1763'de Paris'e dönmüştür. Daha sonra Kırım'da bir süre çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1769'da tekrar İstanbul'a gelmiş ve Çeşme bozgunundan sonra Çanakkale'yi zorlayan Rusya'ya karşı 1770'de boğazı tahkim etmekle görevlendirilmiştir. 1771-1777 yılında Humbaracı Ahmet Paşa'nın izinden yürüyerek Osmanlı devletine birçok açıdan yenilikler getirmek istemiştir. Toplar döktürmüş, sürat topçuları ocağını kurmuş, boğazda kaleler inşa ettirmiş ve Haliç'te bir Hendeshâne açmıştır. Daha sonraki dönemlerde Fransa tarafından birçok görevlere tayin edildikten sonra 1793'de Macaristan'da vefat etmiş. Baron de Tott yazmış olduğu bir hatıratla oldukça yankı getirmiştir. Kısa sürede, İngilizce, Almanca ve diğer batı dillerine çevrilmiştir. Türkçeye ise yaklaşık iki asır sonra tercüme edilmiştir. Baron de Tott Türk aleyhtarlığı ile İstanbul'daki vasıfsız devlet adamlarını ve kötü gidişatı acımasız bir şekilde eleştirmiştir. Hatta Cezayirli Gazi Hasan Paşa gibi önemli bir devlet adamını bile, Fransa çıkarlarına hizmet etmediğinden dolayı yoğun eleştiri yağmuruna tutmuştur. Onun kitabı döneminde Türkler hakkında yazılan kitaplardan en çok okunan iki kitaptan biridir. Eserinde eleştirileri yer yer haklı olmakla birlikte çoğu zaman abartma, başkalarını küçültme hatta yalancılığın hâkim olduğu bir metot olduğu söylenebilir.

[54] İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı,* Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 144.

[55] Oya Dağlar Macar, "Ottoman Greek Education System and Greek Girls' Schools in Istanbul (19TH and 20TH Centuries)", *Educational Sciences: Theory & Practice,* 10(2), Spring 2010, s. 809.

geçimini temin etme, bu hususta hemcinsiyle yardımlaşma faaliyetlerini gerçekleştirerek tüm hayvanları kendine itaat ettirmiş, güçlü hâkimiyetine boyun eğdirmiş ve o sayede yaratıkların birçoğundan üstün olmuştur"[56] der.

Buradaki insan düşüncesi idrak ve fikirdir. İnsan idrak ve fikir sayesinde diğer canlılara üstünlük sağlar. Nizam ve tertip bakımından insan düşüncesi hayvan düşüncesinden ayrılır. İnsan düşüncesinde evvel, eylem ve sonuç vardır. Bunların sırasını değiştirmek mümkün olmadığı gibi birinin eksikliğinin olması mümkün değildir. Örneğin ev tasarlayan bir insan, temelden başlayarak duvarlar ve sonuç olarak çatıya ulaşır.

Bu aşamada Osmanlı modernleşmesini veya konu açısından özel olarak eğitim modernleşmesini değerlendirebiliriz. Batı oluşturduğu sistemi kendi fikri ile evvel, eylem ve ahir aşamaları ile birkaç hamle sonrasını düşünerek oluşturmuştur. Yüzyıllar süren bu işlemi Osmanlı İmparatorluğu hemen alıp uygulamaya koymak istemiştir. Fikrin tamamen olmadığını söyleyemezsek bile eksik olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü fikir, bulunulan çevrenin şartlarına göre şekillenir. Bu yüzden başka bir toplumda şekillenen fikrin neticesi aynı etkiyi gösteremeyebilir. Diğer sistemlerde dâhil olmak üzere Osmanlı eğitim modernleşmesi, bu bağlamda fikri yönden eksik kalmıştır. Örneğin, satrançta birkaç hamle sonrasını düşünen kişinin fikrini kendi oyunumuza uyarladığımızı farz edelim. Bu, birkaç hamleyi aynı yaptıktan sonraki aşamada tıkanmamıza sebep olabilir. Çünkü bu hamlenin ahiri sadece evvelini düşünen kişinin fikrine bağlıdır. Bu anlamda, başka bir devletin sistemi baz alınarak kurulan düzen ilerleyen aşamada toplumla uyuşmazlık göstermesi olağanüstü bir durum değildir[57].

[56] İbn Haldun, *Mukaddime 2***,** Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, s. 766-768.
[57] İbn Haldun, *a.g.e.,* s. 766-768.

C. Tanzimat ve Eğitim

Siyasi bir belge niteliği taşıyan Tanzimat Fermanı'nda[58] eğitim ile ilgili bir hususu belirten herhangi bir madde bulunmamaktadır. Ancak bu durum, Tanzimat dönemi devlet adamlarının bu konuya önem vermedikleri anlamına gelmez. Zira XVIII. yüzyıldan itibaren maarif, herkesin farkında olduğu bir yenilenme süreci içindedir. Bu anlamda Tanzimat Fermanı'nda eğitim ile ilgili maddelerin yer almamasının sebepleri olarak ulemanın tutumu ve yoğun bir siyasi dönemden geçiş kabul edilebilir.

Süreç bu şekilde ilerlerken 1845 yılından itibaren Abdülmecid'in bu alanda çalışmalara ağırlık vermesi ile eğitim alanında çalışmalar başlamış ve 11 Nisan 1845 yılında "Meclis-i Maarif-i Muvakkat" açılmıştır. Bu meclisin açılmasından önce Maarif hakkında karar veren kurumlar; Meclis-i Umur-ı Nafia, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, Divan-ı Ahkam-ı Adliye'dir[59].

Meclis-i Maarif-i Muvakkat sekiz üyeden oluşmaktaydı. Bu kurul 4 Mart 1845

---

[58] Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm XIX. yüzyıl tarihini açıklayan bir durumdur. İktisadi-içtimai temelleri çürüyen, yıkılmanın arifesindeki devletin yeniden kurulma girişimidir[58]. "Gülhane Hattı Hümayun" ya da "Tanzimat-ı Hayriye" denilen bu ferman ıslahat hareketlerinin ilanını ifade eder. Mustafa Reşit Paşa tarafından yazılmış ve nazırlar, ulema, diğer devlet büyükleri, lonca ve esnaf temsilcileri, yabancı devlet elçileri ve büyük bir kalabalık önünde okunmuştur (3 Kasım 1839)Tanzimat Fermanı'nın gerekçesinde belirtilen temel fikirler; Kuran'ın hükümlerine ve şeriat kanunlarına saygı gösterildiği müddetçe, Osmanlı İmparatorluğu ilerlemiş ve yükselmiştir. 150 yıldan beri bu hükümlerle kanunlara gereği kadar saygı gösterilmediğinden devlet eski kuvvet ve kudretini kaybetmeye başlamıştır. Şeriat kanunlarına göre idare edilmeyen devletlerin devamı mümkün olmadığından Osmanlı İmparatorluğu'nun iyi bir şekilde idaresini sağlamak amacıyla bazı yeni kanunlara ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Tanzimat'a giden süreç şöyle özetlenebilir: Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa üzerinde ki üstünlüğünü kaybetmesi, askeri teşkilatının bozulması, şeriat ile iç içe geçmiş hukuk sisteminin gittikçe devrin koşullarına ayak uyduramaması, ordu ve ulemanın teyidine bağlı olarak tahta çıkan padişahların nüfuzlarını kaybetmesi, bir devletin ayakta kalabilmesi için en gerekli olan mülki ve mali meseleleri yürütecek müesseselerin olmamasıdır. Ayrıca, devlet merkezinin hüküm ve nüfuzunu yürütemeyecek bir hale gelmesi, devletin ne askeri ne de siyasi yollar ile savunulamaması da bu sürece götüren sebeplerdir. Bu ve benzeri birçok sebepten Tanzimat Fermanı devlete güç kazandırmayı, bahsi geçen sorunları çözmeyi amaçladığından bir ıslahat zinciri ve devleti ıslahatlar ile gençleştirmeyi hedefleyen bir süreç olarak değerlendirilebilir. Tanzimat devrinden önce bu sorunları çözmek için birçok ıslahat teşebbüsleri vardır. Tanzimat Fermanı'nı diğer ıslahatlardan ayırt eden özelliklerinin en önemlisi önceki ıslahatlar geçmişi ve altın çağı hedef almasına karşılık Tanzimat, devlete yeni idealler katmıştır. Başka bir özelliği ise önceki ıslahatlar belli başlı bazı noktalar üzerinde odaklanmışken Tanzimat; siyasi, mülki, idari, adli, mali, askeri gibi birçok alan üzerinde geniş bir perspektif ile hareket etmiştir. Bkz. Ahmet Hamit Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", *Tanzimat 1,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 7-8.

[59] Faik Reşit Unat, *a.g.e.,* s. 18.

tarihinde çalışmaya başlamış, kurulda üç reform önerisi hazırlanarak Bab-ı Ali'ye sunulmuştur. Birinci öneride, öğretimin ilk basamağını oluşturan sıbyan okullarının ıslah edilmesi gerektiği öne sürülmüştür. İkinci olarak zamanın gereklerine uygun ancak dinin sınırları içinde herkesin öğrenmek zorunda olduğu bilimleri ve fenleri aktaracak "Rüştiye" okullarının kurulup yaygınlaştırılması kararı alınmıştır. Üçüncü öneri, bir Darülfünun'un (üniversitenin) kurulmasına yönelikti. Darülfünun 1863-1865, 1870-1872'deki başarısız girişimlerden sonra ancak 1900'de tam anlamıyla açılmıştır. Tüm bu önerilerde vurgulanan önemli bir nokta eğitsel reformları planlayıp yönetecek, gerekli talimatları ve müfredatı oluşturacak merkezi bir kuruluşa duyulan ihtiyaçtı[60].

Yukarıda bahsi geçen işleri yürütmek amacıyla, 17 Temmuz 1846 tarihinde "Meclis-i Maarif-i Umumiye" kurulmuştur. Meclis-i Maarif-i Umumiye Türkiye'de devlet kuruluşları içinde Milli Eğitim işlerinde doğrudan sorumlu ve hükümet başkanına bağlı ilk örgütün çekirdeğini oluşturur[61]. Meclis-i Maarif-i Umumiye nin temel görevi geçici meclisin almış olduğu kararları detaylı bir şekilde inceleyip uygulamak, devletin maarifle ilgili sorunlarını tespit edip bu sorunlar üzerinden reformlar yapmaktı. Bu meclis Osmanlı devlet kuruluşları içinde maarif işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ilk kuruluştu[62]. Tüm bunların yanında ek bir yürütme birimine[63] olan ihtiyacın vurgulaması ile Bab-ı Ali bu öneriyi 1846 yılında onaylamış ve Meclis-i Maarife bağlı "Mekatib-i Umumiyye Nezareti" kurulmuştur. (Aralık 1846)[64].

Tanzimat ile hedeflenen eğitim sistemi kesik kesik ve yavaş yavaş yerleşmiştir. Örneğin 1846-1870, 1879 dönemlerinde tüm denemelere rağmen tam bir üniversite kurumu oluşturulamamıştır. İlköğretimde geleneksel karakter çok az değişim göstermiştir. Ancak bu geleneğe muhalif bir kesimin varlığının ortaya çıkması belki bir gelişme olarak sayılabilir. Tanzimat Fermanı ile ilköğretimde amaçlanan

[60] Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.,* s, 60-61.
[61] Faik Reşit Unat, *a.g.e.,* 18-19.
[62] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 11-12.
[63] Aslında 1838 yılında sıbyan ve rüştiye okullarının yönetimi ile ilgilenmek üzere kurulmuş Mekatib-i Rüşdiye Nezareti vardı. Fakat dokuz yıldan beri Evkaf Nezaretine bağlıydı ve bu durumda ulema ve medresenin kontrolü altındaydı. Bu sebeple Mekatib-i Umumiye Nezaretinin aldığı kararları uygulanmasının bu meclise verilmesi sakıncalıydı. Bkz. Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 12.
[64] Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.,* 64-65.

değişmeler ancak 1870'li yıllardan sonradan gerçekleşmeye başlamıştır[65]. Tanzimat döneminde eğitim modernleşmesinde en az verim ilköğretimden alınmıştır. II. Mahmut döneminde eğitimin devletleştirilmesi politikası başladığı halde ilkokullar için medrese dışında öğretmen yetiştirme geleneği henüz başlamamıştır. Dolayısıyla medrese dışında yetişmiş öğretmenin yokluğu ve medresede yetişmiş öğretmen bolluğu nedeniyle medreseler geleneksel kıvamda kalmıştır. Öğretmen yetiştirmek fikri ancak ortaöğretim okullarının açılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ancak burada öğretmen yetiştirecek hocalar da medrese eğitiminin mezunlarıydı. Bu yüzden ilk kuşak öğretmen okulu öğretmenleri, medrese mezunlarından seçilerek 1848'de "Darülmuallimin" ismi ile kurulmuştur. 1870 yılında ise kız öğretmenler yetiştirmek üzere "Darülmuallimat" kurulmuştur[66].

Tanzimat döneminde Avrupa'ya gönderilen elçiler Batı'nın yeni bir özelliğini keşfetmişler ve bunu Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamanın yollarını aramışlardır. Örneğin o dönemde Avrupa'daki krallar halkın verimliliğini artıracak koruyucu tedbirler uygulamaya koymuşlardır. Bu bağlamda eğitimi halkın genelinde yaygınlaştırmanın kendilerine faydalı olacağını fark etmişlerdir[67]. Bunu Osmanlı devletinde uygulamak isteyen elçiler elbette güçlüklerle karşılaşmışlardır. Çünkü uygulamanın ne şekilde yapılacağına ilişkin önceden hazırlanmış bir program yoktu. Örneğin, can ve mal güvenliğini sağlayıp vergileri herkesin gelirine göre toplamak için tam teşkilatlı bir nüfus sayımına ihtiyaç vardı. Ancak bu sadece büyük şehirlerde gerçekleştirilebilmiştir. Çünkü devletin tamamında bunu uygulayacak yeterli ve bilgili eleman yoktu[68].

II. Abdülhamid devri eğitim politikası bağlamında yabancı okulların konumu adlı çalışmamızda amacımız direk yabancı okulları anlamaktan ziyade II. Abdülhamid devri eğitiminin değişim ve dönüşümü ile Osmanlı modernleşmesini yabancı okullar bağlamında ele almak olduğundan değişim ve dönüşüm meselesinin kökenini

---

[65] Roderic Davison, "Osmanlı Türklerinde Batılı Eğitim", *Tanzimat,* Edit: Halil İnalcık/Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, s. 469-471.
[66] Niyazi Berkes, *a.g.e.,* s. 230.
[67] Şerif Mardin, *a.g.e.,* s. 14.
[68] Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Edit. Halil İnalcık/Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. Baskı, Phonix Yayınları, İstanbul 2006, s. 151.

incelemek gerekirdi. Zira II. Abdülhamid devri eğitimini anlamak için Osmanlı eğitim sistemi hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Hatta modernleşme gibi uzun bir süreç söz konusu olduğu zaman modernleşmeye giden süreci ve modernleşme sürecinin kökenini anlamadan II. Abdülhamid dönemi eğitim politikasını anlamak mümkün değildir. Bu doğrultuda yabancı okullara değinmeden önce sistem, değişim, dönüşüm, modernleşme ve sürecin sancılarının anlaşılması uygun görüldü.

II. BÖLÜM

II. ABDÜLAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ VE YABANCI OKULLAR

A. II. Abdülhamid (1876-1909)

II. Abdülhamid 21 Eylül 1842 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası Abdülmecid, annesi Tirimüjgân Kadınefendi'dir. Kadınefendi, Abdülhamid küçük yaşlardayken hayatını kaybetmiştir. Sultan Abdülmecid, çocuğu olmayan kadınefendisi Perestu'yu Abdülhamid'i büyütmek ile görevlendirmiştir. Perestu büyük bir ilgi ve şefkat ile Abdülhamid'i kendi öz oğlu gibi yetiştirmiştir. Babasına ve saraya yabancı olan Abdülhamid Perestu kaınefendi sayesinde amcası Abdülaziz'e yakınlaşmış ve onunla Avrupa seyahatlerine bile katılmıştır. Nitekim tahta çıktığı zaman kadınefendiyi valide sultan ilan etmiştir[69].

Amcası Abdülaziz'in tahtan indirilerek V. Murat'ın tahta çıkması II. Abdülhamid için taht yolunun kapılarını açmıştır. V. Murat'ın sağlık problemleri Abdülaziz'in faili meçhul bir şekilde hayatını kaybetmesi ile şiddetlenmiştir. Bu durum V. Murat'ın saltanatının sadece birkaç ay sürmesine sebep olmuştur. Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi elbette keyfi bir iktidarlık sevdası olarak düşünülemez. Sultanın tahta olduğu dönem en kritik ve hassas dönemlerdendi. Hem uluslararası alanda hem de içişlerinde ciddi sorunlar devlete hâkim durumdaydı. 1875 yılında Hersek'te başlayan isyan aynı yıl içinde komşusu Bosna'ya yayılmıştı. 1861-1862 yıllarında Bosna ve Hersek'te isyanlar ortaya çıkmış, 1870 yılından itibaren şiddetlenmeye başlamıştır. Hükümetin paraya olan ihtiyacından dolayı artan vergilere karşılık halk isyan ederek tepkisini göstermiştir. Balkanlarda bu isyanlar büyük tehlike arz ederken bir de aynı dönem mali kriz ortaya çıkmıştır. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, Osmanlının dış borçlarını ödemeyi kısmen durdurmak zorunda olduğunu bildirmiştir. Bunda elbette devletin içinde bulunduğu durumda etkili olmakla birlikte bir başka sebep Sultan Abdülaziz'in aşırı harcamalarıdır. Abdülaziz

[69] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi,* Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 119-120; Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 1, İstanbul 1988, s. 216-224.

görkemli saraylar yaptırmış, zırhlı gemiler ve toplar sipariş etmişti[70].

Şiddetini artırarak devam eden bu sorunlar padişaha karşı nefret algısına sebep olmuştur. Mahmut Nedim Paşa ve Sultan Abdülaziz kamuoyunda artık istenmeyen şahıslar olmuşlardır. Bu sırada birde Bulgar sorunu ortaya çıkmıştır. Bulgarların Balkanlarda Müslümanlara soykırım yaptığının işitilmesi üzerine medrese öğrencileri harekete geçmiştir. Sultanın bu durum karşısındaki pasif tutumuna karşı protesto yapmaya başlamışlardır. Mahmut Nedim Paşa ve Şeyhülislamın azlinin istenmesi ile protestonun büyümesinden endişelenen padişah bahsi geçen isimleri azletmiştir. Yeni sadrazam olarak Mehmet Rüştü Paşa tayin edilmiştir. Rusların Balkanlarda ilerlemesini durdurmak isteyen serasker Hüseyin Avni Paşa, bir anayasa düşleyen Mithat Paşa ve liberal Mekteb-i Harbiye komutanı Süleyman Paşa nihayetinde padişahı tahtan indirmek için darbe kararı almış ve sonrasında Sultan Abdülaziz tahtan indirilerek V. Murad tahta çıkarılmıştır[71].

Bilhassa siyasal ve askeri alanda çıkmaz bir sokakta tahta geçen II. Abdülahamid'in tahta geçiş süreci dönemin bunalımını zaten ortaya koymaktadır[72]. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönem meşrutiyetçi fikirler oldukça taraf bulmuştur. Sultan Abdülaziz'in ve Sultan Murad'ın tahtan indirilmesinde birinci dereceden muhatap olan Mithat Paşa'nın önayak olduğu meşrutiyetçi hava İngiliz elçisi Elliot tarafından desteklenmiştir. Sultan Murad'ın tahtan indirileceğine dair kulislerden haberdar olan II. Abdülhamid hemen harekete geçmiştir. İngiliz elçisi Elliot'a bir adamını göndererek eğer tahta çıkarsa meşrutiyet için ne gerekiyorsa yapmaya hazır olduğunu iletmiştir. Daha sonra da Mithat Paşa ile görüşerek, anayasanın ilanı için çalışacağını bildirmiştir. Bu gelişmeler neticesinde 31 Ağustos 1876 tarihinde II. Abdülhamid tahta geçmiştir[73].

II. Abdülhamid tahta geçtiğinde fiilen sevinç gösterileri, mutluluk belirtileri olsa da aslında yoğun bir belirsizlik havası vardı. Çünkü kamuoyu art arda gelen taht

---

[70] Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid", *TDV. İslam İnsiklopedisi,* Cilt: 1, s. 217.
[71] Fransçois Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* Çev: Ali Berktay, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 49-53; Sir H. G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic, Experiences,* London 1922, s. 227-255.
[72] Cevdet Küçük, "V. Murad", *TDV. İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 31, s. 184-185.
[73] Sinan Akşin, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi 3 (Osmanlı Devleti 1600-1908),* Yayın Yönetmeni: Sinan Akşin, Cem Yayınevi, Ankara 1988, s. 153.

değişikliği üzerine hoşnutsuz olmuştur. Üstelik tahta yeni geçen padişah çoğu kişi tarafından tanınmamaktaydı[74].

II. Abdülhamid devletin başına geçtikten kısa bir süre sonra Rusya ile yapılan diplomatik görüşmeler sonucunda savaşı engelleyememiş ve devleti yıkıma götürecek kadar etkili savaşlardan birisine girmiştir. II. Abdülhamid en başından savaşa girme taraftarı değildi. Böyle bir savaşın, devleti yıkıma götüreceğinden emindi. Balkanlarda Sırpların, Osmanlı İmparatorluğu tarafından yenilgiye uğratılması, Bulgar isyanlarının bastırılması vb. gibi Osmanlı lehine yaşanan gelişmelerden sonra Rusya ve İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa devletleri İstanbul'da bir konferans toplanmasına karar vermişlerdir. Konferans 20 Ocak 1877 yılında "Tersane Konferansı" adıyla toplanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kabul edemeyeceği kadar ağır maddeler öne sürülmüştür. İngiltere baş delegesi Lord Salishbury II. Abdülhamid'e birkaç kez şartların kabul edilmediği takdirde delegelerin İstanbul'u terk edeceğini ve Rusların savaş başlatacaklarını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşacak gücü olmadığını iletmiştir. II. Abdülhamid, vekilleri saraya çağırarak durumu müzakere etmelerini istemiştir. Mithat Paşa'nın başkan olduğu kabinede neredeyse herkes savaş taraftarı olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki sürecine bakıldığında, bir yanda şekillenen kurumlar diğer yanda bozulan kurumlar vardı. Hem yaratıcı hem de yıkıcı bir düşünce hâkimdi. Başta eğitim olmak üzere demiryollarında, askeri alanlarda, zirai alanlarda ciddi anlamda gelişmelerin yaşandığı bir dönemdi. Bir o kadar da siyasal çıkmaz içine girilmişti. Balkanlardaki gelişmeler, Rusya'nın Panslavizm politikası, İngiltere ve Fransa'nın kendilerine pay çıkarmak istemeleri devleti adeta paylaşılmaz bir pasta haline getirmiştir. Bu ortamda II. Abdülhamid sivri zekâsıyla ve isabetli politikasıyla devletin maruz kalacağı zararları en aza indirgemeye çalışmıştır. Bu sıkıntılı sürecin aşılması için eğitim en çok güvenilen unsurlar arasında yer almıştır[75].

II. Abdülhamid dönemi, Batının Osmanlı İmparatorluğuna karşı düşüncelerinin

[74]Fransçois Georgeon, *a.g.e.,* s. 61-64.
[75] İlber Ortaylı, *a.g.e.,* s. 120.

değiştiği bir dönemdir. Avrupa devletleri bu sürece kadar kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğunu iyileştirilmesi için yardım edilmesi gereken "Hasta Adam" olarak görüyorken, artık devletin tüm reformlara rağmen iyileşmeyeceğinin kabul edilmesi ile topraklarının paylaşılması gereken "ölümcül bir Hasta Adam" olarak görmüşlerdir. Amerika ve İngiltere, zamanında gönderdikleri misyonerler ile siyasi alana yönelik ilişkilerini yoğunlaştırmışlardır. Ülkenin yarısından fazlasının Hıristiyan olduğunu ve devletin kurtuluşu için yönetimin Müslümanlarda değil Hıristiyanlarda olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Tüm bunlar ise Osmanlı İmparatorluğunu yerli, yabancı, Müslüman, gayrimüslim okullarını disiplin ve kontrol altına almaya, devletin kendi ideolojisini ve ilerlemesini vurgulayan okullar açmaya sevk etmiştir[76].

Sultan II. Abdülhamid, dönemin sancısını en aza indirmek için Osmanlılığı ve İslam'ı ön plana çıkarmıştır. Bunu Selim Deringil'in ifadesiyle dört sembol ile eyleme geçirmiştir;

"Birincisi: Osmanlı devletinin şanı ve kudretini doğrudan yansıtan kamusal binalarda armalar, resimler, müzikler ve törenlerde padişahın kişiliğinin kutsiyeti ile bağlantılı simgeler kullanmıştır. İkincisi: Nişanlar özel olarak ihsan edilmiştir. Kuran nüshaları, imparatorluk sancağı ve öteki törensel ziynetler ön plana çıkarılmıştır. Üçüncüsü: Sarayda ki İslam'ın önde gelen isimlerine ait olduğu söylenen "hat" örnekleri ya da benzer önemde başka malzemeler gibi dinsel objeler belirginleştirilmiştir. Dördüncüsü: Resmi belgelerde sık sık kendini gösteren kilit ibare ve sözcükler"[77].

Bunlar II. Abdülhamid döneminde her alanda görülebilen sembollerdir. "Padişahım Çok Yaşa" ibaresi II. Abdülhamid döneminde oldukça belirginleşen bir ifadedir[78].

II. Abdülhamid'in en önemli başka bir özelliği güvenliğe ve savunmaya çok fazla önem vermesidir. Hatta bu çoğu zaman eleştirilere neden olmuştur. Savunmaya

[76] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 119.
[77] Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev. Gül Çağalı Güven, YKY, S. 26.
[78] Selim Deringil, *a.g.e.*, s. 26.

harcanan paranın fazla olduğunu ve bir kısmının başka alanlara kaydırılması çoğu kez dile getirilmiştir.

Atilla Çetin'in aktardığı şekli ile II. Abdülhamid;

"Bir çiftliğe sahip olan kimse korucu, bekçi ve köpek tedarik etmeden evvel, ziraat ve imara başlayamaz. Çünkü korucusu olmazsa yabani bir hayvan çiftliğe hasar verir yahut bir başkası gelip orayı sahipsiz bir yer zannederek ondan istifadeye kalkışır. Binaenaleyh önce bir korucu lazımdır ki; çiftlikte bulunan ameleler emniyet içinde çalışsınlar; dışarı ile alışveriş edecek olurlarsa değerleriyle mal alıp versinler. Eğer savunma kuvvetine sahip olmazlarsa, komşularıyla yapacakları alışverişlerde onların ağır ve zararlı tekliflerini kabule mecbur olurlar. Devletin hali de bunun gibidir. Kuvvet olursa kapitülasyonlarda kademe kademe ortadan kalkar; gümrük sözleşmeleri değiştirilir. Yabancılara verilmiş olan ve aleyhimize işleyen birçok imtiyaz kuvvet sayesinde yok hükmünde kalır. Devletin itibarı da o nisbette artar ve iç işlerimize dış işler karışamaz"[79] demiştir.

II. Abdülhamid'in bu ifadesi bir devlet için savunmanın ne derece önemli olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğunun o dönemki koşularda en çok savunmaya önem vermesi gerektiğini açıklar[80]. Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid memleketin kalkınması ve ilerlemesi için savunma ve güvenliğin her şeyden önemli olduğunu düşünmekteydi[81].

B. Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Okulların Tarihi

Osmanlı İmparatorluğu açısından gayrimüslim olarak adlandırılabilecek milletlerin açtıkları okulların tarihi İstanbul'un fethine dayandırılabilir. Çünkü Fatih Sultan Mehmet, sadece İstanbul'u değil Bizans İmparatorluğu bayrağı altında yaşayan farklı dinlere mensup milletleri de hâkimiyet altına almış bulunmaktaydı. Bizans, ticari çıkarlarını da göz önünde bulundurarak XI. ve XII. yüzyıllarda kendisine müttefik sağlamak amacıyla Venediklilere ve Cenevizlilere birtakım

[79] Atilla Çetin, *Sultan İkinci Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim 1,* Çamlıca Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 18.
[80] Atilla Çetin, *a.g.e.,* s. 18.
[81] *A.g.e.,* s. 38.

imtiyazlar vererek onların İstanbul'da çeşitli mahallelerde yaşayıp, koloniler kurmalarına izin vermiştir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi ile Venediklilere ve Cenevizlilere verilen bu imtiyazlar yenilenmiştir. Fetih ile beraber Müslüman olmayan dört ayrı dine mensup millet Osmanlı hâkimiyetine girmiş bulunmaktaydı. Bunlar; Katolik olan Latinler, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdir[82]. Fatih Sultan Mehmet Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmaya devam eden gayrimüslim halkın statüsünü hukuki bir temele koymuştur[83]. İstanbul'un fethi ile Galata'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun toprağı olmasıyla beraber Fatih Sultan Mehmet bir ahidname ile Cenevizlilerin o döneme kadar olan haklarını güvence altına almıştır. Cenevizlilerin ticari çevresi de göz önünde bulundurularak verilen bu vesika Katoliklerin temel güvenceleri olmuştur[84].

Fetihten sonra birçok elçi İstanbul'a gelerek fethi kutlamıştır. Bunlardan birisi de Kudüs Patrikliğidir. Kudüs o dönemde Memlük'lerin idaresi altında olsa da Kudüs Patrikliği doğrudan İstanbul Patrikliğine bağlıydı. Patrik Atanasyos birkaç rahibi ile gelip Fatih Sultan Mehmet'ten serbestlik istemiştir. Fatih Sultan Mehmet bir ferman çıkararak istenilen serbestliği vermiştir[85].

Fatih Sultan Mehmet Latinlere verdiği hakları diğer gayrimüslim halklara da vermiştir. Katolik Latinlerden başka İstanbul'da bulunan Ortodoks Rumlar için de bir düzenleme yapılmıştır[86]. Rumlar siyasi olarak elbette hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Fakat Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortodokslar için seçilen ilk patrik II. Gennadios' a yazılı bir ferman vererek bazı haklarını tespit etmiştir. Patrik, Rum cemaatinin kiliselerini, mekteplerini, hastanelerini istediği şekilde yürütme hakkını elde etmiştir. Rum cemaatine verilen bu serbestlik daha sonra Ermenilere ve Musevilere de verilmiştir[87]. Diğer cemaatler

---

[82] İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 5.
[83] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", *Türkler,* Cilt: 10, Edit. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 393.
[84] Mahmut Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 14, Sayı: 25, 1981, s. 215.
[85] Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Hoşgörü", *Türkler,* Cilt: 10, Edit. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 407.
[86] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* s. 6.
[87] Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* Cilt: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 725.

gibi Yahudilerde İstanbul'da oturmak, okul yapmak, ticaretle uğraşmak vb. faaliyetleri gerçekleştirme hakkını elde etmişlerdir. 1453'de tayin edilen ilk hahambaşı Moses Kapsali'dir. Bu tarz haklar elde eden gayrimüslim cemaatler geleneklerini sürdürmek ve dinlerini unutmamak için Ruhban okulları açmaya başlamışlardır[88]. XVII. ve XVIII. yüzyılda Katolik Cizvit ve Lazarist rahipleri, XIX. yüzyılda ise daha çok Amerikalı Protestanlar bu kurumlarda misyonerlik faaliyetleri için teşkilatlanmışlardır[89].

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cemaatlerin genel yapısına bakıldığında Rum, Ermeni ve Musevi cemaatler içi kullanılan terim "millet" terimidir. Kullanılan bir diğer kelime ise "Ehl-i Zimmet" tir. Zimmet kelimesi Arapçada sahip çıkma, koruma, sorumluluğunu üstlenme anlamına gelir. Dolayısıyla Ehl-i Zimmet kelimesinden kasıt devletin himayesinde, korumasında olan topluluklardır[90]. Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında, birbirlerinden çok farklı etnik köken ve kültürlere sahip topluluklar yüzlerce yıl birlikte yaşamışlardır. Bunlar Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil, Müslüman, Rum[91], Ortodoks, Gregoryen, Katolik, Protestan ya da Yahudi olarak adlandırılmıştır. Bu gruplara dâhil olmanın kıstası milliyetleri değil, din ya da mezhepleriydi. Bu grupların her birine devlet "Millet" adını vermiştir. Millet Arapçada din veya mezhep demektir[92].

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim okullar tıpkı Osmanlı mektepleri gibi vakıflar tarafından idare edilmiştir. Bu okullarda tıpkı klasik dönem Osmanlı medreseleri gibi pratik faydası olacak fen, coğrafya, matematik vb. gibi ilimler değil, çocukları ahrete hazırlayan dinin temel ilkeleri öğretilmiştir. Eğitim malzemesi ise o

---

[88] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* 10.
[89] İlber Ortaylı, *a.g.e.,* s. 395.
[90] Selçuk Akşin Somel, *Gayr-i Müslim Okulu Nasıl "Azınlık Okulu" Oldu,* Tarih Vakfı Yayınları, 2013. s. 10-13.
[91] "Rum Milleti" deyimindeki Rum kelimesi sözlük anlamı itibariyle etnik bir grup ifade etmesine rağmen Osmanlı Türkçesi'nde "Ortodoks" kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Tıpkı Yahudi-Musevi kelimelerinde olduğu gibi. Ortodoks Bulgarların Rum milleti içinde sayılması Bulgar kilisesinin kurulduğu 870 yılından 1870 yılına kadar Rum kilisesinin yönetimi altında olmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. Gülnihâl Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),* TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1996, s. 9.
[92] Gülnihâl Bozkurt, *a.g.e.,* s. 1.

cemaatin kutsal kitabıydı[93]. Gayrimüslimler Osmanlı İmparatorluğu'nda istedikleri gibi eğitim, kültürel vb. kurumlarını açma ve yürütme hakkına sahipti[94].

II. Abdülhamid devri gayrimüslim okulları en az yabancı okullar kadar rahatsızlık vermeye başlamıştır. Devletin doğrudan halk eğitimine müdâhil olduğu dönemde devlet görevlileri gayrimüslim okullarının Osmanlı devlet okullarına göre daha güçlü olduğunu anlamışlardır. Fakat gayrimüslim okulları, en azından başlangıçta yabancı okullar kadar tehdit edici bir unsur olarak görülmemiştir. Aksine devlet görevlilerine ilham vermiştir. Onların kendini topluma adamak, maddi fedakârlık ve dine bağlılıkları birçok devlet görevlileri tarafından takdir edilmiştir. Fakat bu okulların giderek çoğalması endişeyi de beraberinde getirmiş ve yabancı okullarda olduğu gibi alternatif Müslüman okullarının nicel ve nitel yönden geliştirilmesi gibi bir amacı ortaya çıkarmıştır[95].

1. Rum Okulları

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethetmesiyle beraber Rum Ortodoks Kilisesinin devamına müsaade etmesinin yanında Rumlara birtakım haklar vermiştir[96]. Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'daki Rumların dışında Yunanistan coğrafyasındaki Yunan şehirlerini de aldıktan sonra bölgede eğitim alanında herhangi bir kurumsallaşma yoluna gitmemiştir. Fakat eğitim alanında o coğrafyada yaşayan Rumların faaliyetlerine müdahale de etmemiştir. O dönemde (XV. ve XVI. yüzyıl) Rumlarda eğitim daha çok kilisede ve manastırlarda dini metinlerin okutulmasından ibaretti. Osmanlının bu eğitime katkısı olmadığı gibi engellemeye dair bir müdahalesi de olmamıştır. Osmanlının Rum eğitimine dair bu tutumu XIX. Yüzyılın ortalarına kadar değişmemiştir[97]. Rumlar kendilerine verilen bu haklardan yararlanarak otuz bin altın maliyet ile ilk olarak Fener Rum Mektebi yapmışlardır.

---

[93] Selçuk Akşin Somel, *Gayr-i Müslim Okulu Nasıl "Azınlık Okulu" Oldu,* Tarih Vakfı Yayınları, 2013. s. 10-13.
[94] Feyyat Gökçe, *a.g.m.*, s. 43.
[95] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.* s. 102.
[96] Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, s. 739-742.
[97] İbrahim Kelağa Ahmet, "Çağdaş Yunan Aydınlanma Hareketinin Coğrafyası, Ortaya Çıkış Süreci ve Eğitim Alanındaki Etkileri" *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Aydınlanma,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2014, s. 242-243.

Rum cemaatinin o dönemdeki makam ve kurumlarının başında bulunanlar bu mekteplerden çıkanlar olmuştur. Mektep, Mathios Kamariotis diye bir kişinin idaresi altındaydı. Bu mektebin asıl amaçlarından biri fetihten sonra Rum kültürünü muhafaza etmekti. XVI. asırda oldukça parlak bir dönem geçiren bu mektep XVII. asırda genişleme ve ilerleme kaydetmiştir. XVIII. asırda ise mektebin müdür ve muallimleri tarafından "Yunan Dilinin Hazinesi" adıyla lügat çalışmaları başlatılmıştır. Bu lügat Yunan ulusalcılık akımı için büyük önem taşır[98].

XVII. yüzyıla kadar Rumlarda tam teşkilatlı ve çağdaş eğitim çok gelişmemiş olmakla beraber XVII. yüzyıldan itibaren Rum eğitiminde Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak bir uyanış ortaya çıkmıştır. 1669 tarihinden itibaren başlayan bu fikri uyanış ile ortaöğretim düzeyinin üstünde eğitim verilen kurumlarda açılmaya başlanmıştır[99]. Rumların eğitim faaliyetleri 1776 yılında kilise içi reformlar ile büyük değişiklik göstermiştir. Artık cemaatlerin yönetiminde ticaretle uğraşan kesim yer almaya başlamıştır. Bu durum eğitim politikalarının değişmesine öncülük etmiştir. Ruhban sınıfının baskısı azalmış ve ticaret ile uğraşma hünerleri kazandıran ve Yunan ulusalcılığı ideolojisinin yaygınlaşmasını sağlayan okullar ortaya çıkmaya başlamıştır[100]. Özellikle 1718 Pasarofça antlaşması ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması arasındaki dönemde Balkanların kuzey kesiminde ve Makedonya'da gelişen olumlu koşullar sayesinde Osmanlı ile Avrupa ülkeleri arasındaki ticaret artmıştır. Ticaretle uğraşan kesim böylelikle Batı ile yoğun ilişki içerisine girmiştir. Aynı zamanda zenginleşen tüccar kesim, Avrupa kentlerini daha çok ziyaret etmeye başlamışlar, Batı dünyası ve Batı kültürünü derinden tanımışlardır. Bu kesim daha sonra Yunan orta sınıfını oluşturmuştur. Bu ticaret burjuvazisi daha iyi hayat koşullarının eğitim ile mümkün olacağının farkına varmışlar ve Batı'daki aydınlanmayı Rumlar arasında yaymak istemişlerdir. Bunun ise ancak eğitim yolu ile olacağını bildiklerinden okullar kurmaya, kitaplar basmaya ve okuyan sayısını arttırmaya başlamışlardır[101].

---

[98] Osman Nuri Ergin, *a.g.e.,* s. 739-742.
[99] İbrahim Kelağa Ahmet, *a.g.m.,* s. 246.
[100] İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü,* TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 32.
[101] İbrahim Kelağa Ahmet, *a.g.m.,* s. 239.

Islahat Fermanından sonra bu mektepler Rumların kültür merkezi olmuştur. Öyle ki, özel olarak felsefe ve edebiyat derslerinden faydalanmak isteyen zengin ailelerin çocukları bu mektebe akın etmiştir. Mektepte verilen derslerden de kaynaklanarak Yunan kültürü hızla yayılmıştır[102].

Fener Rum Mektebi tarihi olarak 1453[103] yılı öncesinde kurulmuştur. Buradaki eğitim, dönemin sıradan bir özelliği olarak skolastik nitelikte olup modern deneysel bilimler yoktu. Mezunların bir kısmı ruhban sınıfına bir kısmı da Fener Rum seçkinler sınıfına dâhil olmaktaydı[104].

Rumların kurduğu bir başka mektep ise Heybeliada Papaz Mektebiydi. Bu okul ilk defa patriklik yapan Fotiyos tarafından "Despotlar Manastırı" adı ile kurulmuştur. Bu mektebin amacı Ortodoks kilisesine ruhban yetiştirmekti. Mektep normal dersler veren bir mektepten ziyade manastır görünümündedir. Burası Ortodoks ruhaniler için bir manastır vazifesi görmüştür. Bu okul Ortodoks Hıristiyan kiliselerine tabi olanlar arasında en büyük din eğitimi veren kurum olmuştur. İki sınıfla eğitime başlayan okula daha sonra bir sınıf daha eklenmiştir[105]. Mektep 1844 yılından 1923 yılına kadar "Yüksek Ortodoks İlahiyat Mektebi" adını taşımıştır.

XIX. yüzyılın başlarında Kuruçeşme'de başka bir Rum Okulu kurulmuştur. 1803 yılından 1820 yılına kadar faaliyet göstermiştir[106]. Okulun öğrencileri Rum cemaatinin fakir kesiminden oluşmaktaydı. Okulun kuruluş amacı, zengin burjuvazinin iş hayatında ki gereksinimlerini karşılayacak meslek sahibi bireyler yetiştirmekti. Okulda dil, edebiyat, matematik ve tıp dersleri verilmiştir[107].

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden ayrı, 1896 yılında yayınlanan "Cemaat mektepleri Talimatnamesi"[108] ile Rum okulları hem sayı hem de nitelik

---

[102] Osman Ergin, *a.g.e.,* s. 739-742.
[103] Kilise ve Patrikhanenin Rum toplumunun eğitimini üstlenmesi İstanbul'un fethi ile başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet 1453 yılında İstanbul'u fethettikten sonra Patrikliğe Gennadios'u getirmiş ve ona eğitimsiyasi ve dini imtiyazlar tanımıştır. İbrahim Kelağa Ahmet, *a.g.m.,* s. 244.
[104] Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.,* s. 30.
[105] Münir Yıldırım, "Dünden Bugüne Heybeliada Ruhban Okulu Sorunu ve Etrafında ki Tartışmalar", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt: 15, Sayı: 2, 2006, s. 387.
[106] Osman Ergin, *a.g.e.,* s. 745.
[107] İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.,* s. 34.
[108] BOA, *MKT.MHM.* 786/6, H. 29 Zilhicce 1313 (11 Haziran 1896), s. 7.

olarak oldukça yükselmiştir. Çünkü talimatname ile diğer cemaatlerin okul açma ve yürütme işlerinde daha katı önlemler alınmışken[109]Rumlara biraz daha fazla serbestlik verilmiştir. Rumlar ise bu durumdan istifade ederek okullarının sayısını arttırdıkları gibi niteliğini de yükseltmişlerdir. Böylece Rum çocukların misyoner okullarına gitmesi engellenmek istenmiştir. Çünkü Rum cemaati giderek misyoner okullarına daha fazla ilgi göstermiştir. Misyoner okullarındaki kaliteli yabancı dil eğitimi, ticaretle uğraşan Rum cemaatini buna teşvik etmiştir. Buna karşılık Rum Patrikhanesinin Rum okullarında müfredata yabancı dil eğitimi getirmesi, patrikhanenin misyonerliğe karşı almış olduğu bir önlem olarak görülebilir. Rum aydınları da müfredata yabancı dil eğitimi getirilmeyip, eğitimin kalitesi arttırılmadığı sürece Rum çocukların misyoner okullarına devam edebilme, böylece mezhep değiştirebilme tehlikesinin olduğunu ileri sürmüşlerdir[110]. Bu durum Ortodoks Rum Patrikhanesi ile Osmanlı İmparatorluğunun ortak bir noktada beraber durmalarına vesile olmuştur. Çünkü Osmanlı hükümeti de misyonerler ile mücadele içindeydi. Aynı bağlamda başka bir örnek, Batı'ya karşı Osmanlı-Ortodoks ittifakını ortaya çıkarmıştır. Osmanlı, Ortodoks Rum Kilisesini Katolik propaganda ve Batı'nın siyasi ile ideolojik baskısına karşı himaye altına almıştır. Osmanlı ise bunun karşılığında Rum halkının padişaha karşı sadakatle bağlı kalmasını istemiştir[111].

2. Ermeni Okulları

Ermeni mekteplerine geçmeden önce Ermenilerin tarihinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Ermeni tarihçilerinin bir kısmına göre, Ermeniler Yâfes evladından olan Hayk neslinin torunlarıdır. Başka bir kısım tarihçilere göre, Ermeniler Frigyalıların bir koludur.

Ermeniler M.Ö. 331'de Makedonyalı Büyük İskender'in hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Ermenistan 390 yılında Roma ve Sasaniler arasında ikiye

---

[109] Bu önlemler, açılan okulların ruhsat yükümlülüğüne verilen önem, öğretmenlerin mutlaka diplomalarının olması, askerlik görevini yapmayan öğretmenlere yönelik neler yapılabileceği, öğretmenlerin Türkçe yeterliliğinin ölçülmesi gibi unsurlar sıralanabilir.

[110] Oya Dağlar Macar, "Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları (19. ve 20. y.y.)", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri,* 10(2), Bahar 2010, s. 779. Ayrıca bkz. BOA, *MKT.MHM.* 786/6, H. 29 Zilhicce 1313 (11 Haziran 1896), s. 7.

[111] İbrahim Kelağa Ahmet, *a.g.m.,* 244.

bölünmüştür. 570-590 yıllarında İran Ermenistan'ı Bizans'ın hâkimiyeti altına girmiştir. 970 yıllarında Araplar bu bölgeye hâkim olmuşlardır. 1071 yılında ise tüm Ermenistan Selçukluların hâkimiyeti altına girmiştir. Daha sonra Akkoyunlular ve Safevilerin hâkimiyetinde kalan Ermenistan 1555 yılında tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir[112].

Fatih Sultan Mehmet Bursa'da bulunduğu zaman, Ermeniler ile dostluk kurmuş ve onların dini reisleri Hovakim'e *"Eğer bir gün İstanbul'u fethedersem, seni İstanbul'a getirip bütün Ermenilerin başına lider yani Patrik yaparım"*[113] demiştir. Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Bursa'daki Ermeni Piskoposu Hovakim'i İstanbul'a getirmiş ve onu Ermeni Patriği olarak ilan etmiştir. Ortodoks Patriğine tanınan bütün haklar Ermeni Patriğine de tanınmıştır. Bu patrikliğin kurulması ile İstanbul'da az olan Ermeni nüfusu artmaya başlamıştır. Galata'da 1455 yılında Ermeniler, Rumlar ve Latinlerden sonra en kalabalık gayrimüslim topluluğunu oluşturmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde üç ayrı Ermeni Patrikhanesi vardı. Erivan Ermeni Patrikhanesi, Kudüs Ermeni Patrikhanesi ve İstanbul Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'dir[114].

İstanbul'un 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından alınmasından neredeyse XVIII. yüzyılın sonlarına kadar tam anlamıyla Ermeni okulları yoktur denilebilir. Sadece din eğitimi amaçlayan ve şahıslara bağlı olarak işleyen birkaç kurum vardı. Ermenice "İstanbul Tarihi" isimli eserin yazarı Yeremiya Çelebi Kömürciyan, Kumkapı'daki Ermeni kilisesinin İstanbul Ermenilerinin ilk kültür yeri olduğunu ifade etmiştir. Burada Mateos isimli bir rahip çocuklara ders vermiştir. 1641 yılında Kigemes Kalanos isimli Latin rahip, Galata civarında Ermeni çocuklarını toplayarak eğitim vermeye başlamıştır. Ancak asıl amacının Katolikliği yaymak olduğu anlaşılınca hemen faaliyetlerine son verilmiştir. 1706 yılında Apraham isimli bir papaz Üsküdar'daki evini mektebe çevirerek ders vermeye başlamıştır. 1707 yılında Asvazadur isimli bir rahip Kafkasya'dan İstanbul'a geldiğinde ilk defa bir Ermenice gramer kitabı getirmiştir. 1710 yılında Sivaslı Mihitar isimli bir rahip Beyoğlu'nda

---

[112] Süleyman Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları,* Yelken Yayınları, Konya 2003, s. 17-19.
[113] Nejat Göyünç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", Cilt: 10, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 423.
[114] Ziya Kazıcı, *a.g.m.,* s. 408; Nejat Göyünç, *a.g.m.,* s. 425.

Ermeni çocuklarını toplayarak eğitim vermeye çalışmıştır. 1715 yılında Patrik Ohonnes Golod, Üsküdar'da papaz adaylarına mektep açarak otuz kadar talebeye ilahiyat ve felsefe dersleri vermiştir. Bu mektep 1741 yılında patrik Agop Nalyan tarafından Kumkapı'ya nakledilmiştir.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren halk tabakasında fikri uyanış başlaması ile beraber her mahallede mektepler, kütüphaneler vb. gibi halkı aydınlatacak kurumlar açılmaya başlamıştır. İstanbul'un her yerinde özel okul ve dershanelerin sayısı oldukça yükselmiştir. 1790 tarihinde Amira Miricanyan hükümetten resmi izin alarak Kumkapı'da ilk resmi Ermeni mektebini açmıştır. Bu tarihlerden sonra bu tür mekteplerin sayısı hızla artmıştır. 1824 yılında Patrik Karabet, Kumkapı'daki mektebin idaresini üstlenip programını değiştirmiştir. Türkçe eğitime ağırlık vermiş ve bu mektebi yüksek okul haline getirmiştir[115].

1820-1825 yıllarına kadar Ermenice gramer bilenlerin sayısı çok düşüktü. Bu sebepten Kumkapı'daki okulda Ermenice gramer öğretmeye oldukça önem verilmiştir. Ermeni patrikliği 1824 yılında genelge hazırlayarak Anadolu'nun her yerinde mektepler açılmasını istemiştir. Bu fikirden hareketle Anadolu'da da mektepler açılmaya başlanmıştır. O tarihlerde İstanbul dâhil olmak üzere okulların sayısı 120'ye çıkmıştır[116]. Sayılar hızla artan Ermeni mekteplerinin masrafları çoğu kez esnaf delegeleri tarafından karşılanmıştır. 1831 yılında patriğinde katılımı ile toplanan esnaf delegesi bu mekteplerin masraflarını karşılayacaklarına dair senet imzalamışlardır[117]. Birçok Ermeni mektebi zaman zaman maddi zorluklar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle kentin değişik semtlerinde "mekteplere yardım cemiyetleri" kurmuşlardır. Bu cemiyetler aracılığıyla okullara maddi yardımlar gelmiş, kütüphaneler kurulmuş ve konferanslar düzenlenmiştir[118].

Ermeni mektepleri de yabancı devletlerin uğrak yerleri olmuştur. Dini ve siyasi maksatlarla bu okullarda faaliyet yürütmüşlerdir. Ermeniler yabancı devletlerin bu siyasetleri karşısında sadece devlete karşı değil kendi aralarında da anlaşmazlık içine

---

[115] Osman Ergin, *a.g.e.,* s. 750-751. Ayrıca bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.,* s. 36.
[116] Süleyman Büyükkarcı, *a.g.e.,* s. 20.
[117] Osman Ergin, *a.g.e.,* s. 752-759.
[118] Cemil Koçak, "Tazimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 493.

düşmüşler. Katolik misyonerlerin bunlar arasına sızmasından itibaren Ermenilerin huzuru bozulmuştur.

Yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğunda kendi amaçları doğrultusunda en çok işbirliği yaptıkları millet olan Ermeniler çoğu zaman siyasette Osmanlı İmparatorluğunu zor duruma sokan hareketlerde bulunmuşlardır. Örneğin, Osmanlı hükümetinin haberi olmadan Berlin Kongresine üç Ermeni delege katılmıştır. Bunlar devlet aleyhinde olan bazı hükümlere imza atmışlardır. Yine yabancı devletlerin Ermeniler lehine düşündükleri ıslahatlarda Ermenilere bağımsız bir hudut çizilmiştir[119].

C. Islahat Fermanının Gayrimüslim Eğitim ve Öğretimindeki Yeri

Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu 1853-1856 yıllarında Rusya ile şiddetli bir savaş yaşamıştır. Kırım Savaşı olarak adlandırılan bu savaşa sadece Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya müdahale etmemiş; İngiltere, Fransa ve Avusturya savaş sürecinde etkisini hissettirmiştir. Özellikle İngiltere yoğun bir diplomasi trafiği yürütmüştür.

Kırım Savaşı, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğunda bulunan Hıristiyanları koruma ve onlara imtiyazlar sağlama amacıyla çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun o dönemdeki müttefikleri olan İngiltere, Fransa ve Avusturya kendi aralarında kararlar almışlar ve Osmanlıyı da tatmin edecek şekilde Hıristiyanların ayrıcalıklarını belirleyecek Islahat Fermanı'nın çıkmasına öncülük etmişlerdir.

Fermanı hazırlamak üzere İstanbul'da bir komisyon kurulmuştur. Komisyonda Sadrazam, Hariciye Nazırı, İngiltere, Fransa ve Avusturya büyükelçisi bulunmaktaydı. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Hıristiyanların haklarını Avrupa devletlerinin garantisi altına almak; Fransa, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında her alanda eşitlik sağlamak, İngiltere tam bir din serbestliği istemekteydi. Neredeyse bu devletlerin hepsinin amacı aynıydı. Osmanlı İmparatorluğu din hürriyetinin zaten Fatih Sultan Mehmet tarafından verildiğini, bunun her zaman

[119] Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğunda ki Yabancı Okullar Hakkında Raporu" *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* 2011, s. 71

yenilendiğini ve dahi gerekirse yenileneceğini ifade etmiştir. Gayrimüslim ve Müslüman arasındaki eşitliğin ise Tanzimat Fermanında verildiğini ifade ederek başlangıçta böyle bir ıslahat yapmaya karşı çıkmıştır. Ama sonunda imzalamak zorunda kalmıştır[120].

Tanzimat Fermanı ile bütün din ve mezheplere verilen haklar Islahat Fermanı ile yenilenmiş ve uygulanması için ne gerekiyorsa yapılması kararlaştırılmıştır. Kanun önünde Müslim-gayrimüslim eşitliği her anlamda sağlanmış, mezhepsel anlamda hiç kimse üstün olmayacak şeklinde kararlar alınmıştır. Bizim için asıl önemli olan eğitim alanıdır ki aslında bu eşitlik içerikli maddelerin her biri zaten eğitim ile bağlantılıdır.

Muharrem Balcı'dan naklen olarak;

"Ahalisi bütünüyle bir mezhepte bulunan şehir ve kasaba ve köylerde ayin yapılmasına mahsus olan binaların ve gerek mektep ve hastane ve mezarlık gibi diğer yerlerin asli özellikleri üzere tamir ve onarımlarına hiçbir şekilde engeller konulmayıp, böyle yerlerin inşası gerektikçe patrik veya milletin reislerinin tasvibi halinde bunların plan ve projeleri bir kere hükümetimize arz olunmak gerekeceğinden, ya arz olunan suretler kabul ile onunla ilgili olacak padişahlığımın iradesi gereği icra veya belirli bir zaman zarfında o konuda olan itirazlar beyan olması…."[121].

Maddesi ile azınlıklara okul açma, inşa etme, tamir, onarım vb. alanlarda serbestlik getirilmiştir. Tanzimat Fermanı'nda eğitim ve öğretimi hedef alan madde yoktur. Islahat Fermanı'nın bu maddesinde ise görüldüğü üzere okul vb. binaların tamir ve onarımlarının yapılması gerektiği, bu gibi işlerde cemaat reisinin kararlarında engel olunmaması ve bu tarz kurumların her zaman inşa edilebileceğinden bahsetmiştir. Okul vb. kurumların inşası için öncelikle hükümete başvuruda bulunulup sonra karara göre yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak cemaatler bu maddenin getirmiş olduğu serbestliğe de dayanarak çoğu zaman ruhsat almadan

---

[120] Özcan Yeniçeri, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Antlaşması", *Türkler,* Cilt: 12, Edit. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1453.

[121] Muharrem Balcı, *Tanzimat'tan Günümüze Islah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili,* 2000, s. 48-49.

okullar açmışlardır. Özellikle yabancı devletlerin kendi siyasetleri doğrultusunda Osmanlı topraklarında rahatça okul açmalarının önü açılmıştır.

"Yeniden inşa olunması gereken binalara gelince, bunlar için gerekli ruhsatı patrikler veyahut cemaat metropolitleri Hükümetimizden dilekçeyle isteyip devletimizce bundan hiçbir şekilde idari engeller olmadığı durumlarda yüce ruhsatımın uygun görülmesi ve bu gibi işlerde hükümet tarafından yapılacak işlemlerin bütünüyle samimi olması ve bir mezhebe tabi olanların sayısı ne kadar olursa olsun, o mezhebin tam bir serbestlik ile icra olunmasını temin için gerekli ve sağlam tedbirlerin alınması…"[122].

Maddesi, mektep inşa ve açılmasında hiç bir engel olmayacağına, ancak devlet tarafından verilmiş bir ruhsata sahip olmaları gerektiğini açıklar.

"Yüce saltanatım halkından bulunanların, hükümdarlığımın mekteplerinin konulmuş yönetmeliklerinde gerek yaşça ve gerek imtihanca kayıtlı bulunan şartları yerine getirmeleri halinde tamamının ayırım gözetilmeden Devlet-i Aliye'min askeri ve idari mekteplerine kabul olunması… Bundan başka her bir cemaat, maarif meslek ve sanayiye dair mektepler açmaya izinlidir. Fakat bu gibi mekteplerin eğitim usulleri ve öğretmenlerinin seçiminin, üyeleri padişahlığımca atanacak karışık bir maarif meclisinin nezaret ve teftişi altında olması…"[123].

XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı modernleşmesi, özellikle Islahat Fermanı'nın ilanı ile beraber gayrimüslim cemaatler üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Sultan Abdülmecit, tüm halkın vatandaşlık bağı ile kalben birbirine bağlı olduğu ve tüm halkın onun gözünde eşit olduğunu fermanda belirtmesiyle, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren geçerli olan şeriatın belirlediği Müslim-gayrimüslim ayırımının halk nezdinde olmasa bile resmiyette tamamen son bulduğunu kabul etmiştir. Abdülmecit sadece resmiyette eşitlik değil aynı zamanda halkın birbiriyle dayanışma içerisinde ve gönülden bağlı olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu ifade 1830'larda başlayan Osmanlılık fikri için oldukça önemli bir adımdı. Ancak gayrimüslimlere verilen serbestiler, özellikle eğitim serbestisi

[122] *A.g.m.*, s. 48-49.
[123] *A.g.m.*, s. 48-49.

Osmanlılık ideolojisi için en tehlikeli unsurlardan birisi olmuştur. Açılan yabancı okullar ve millet okulları denetimden uzak ve ruhsatsız olduğundan kendi müfredatlarını rahatça uygulamışlardır. Bu durum milli duyguları aşılayan eğitim verilmesi halinde Osmanlılık ideolojisinin aksine toplumda ayrışmayı daha da şiddetlendiren unsur olabilirdi[124].

Sonuç olarak söylenebilir ki, Islahat Fermanı her anlamda tüm cemaatler açısından eşitlik getirmiştir. Bu ferman Osmanlı İmparatorluğunun artık Avrupa sistemini benimseyip, uygulamak istediğinin en açık göstergesidir. Yabancı devletler büyük çaba harcadıkları Müslim-gayrimüslim eşitliğini elde etmişlerdi. Bunu başarma metotları da yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine ne kadar hâkim olduklarını göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu bu durumu aslında kabullenmese de dönemin şartları doğrultusunda hareket etmiştir. Çünkü Osmanlı için önemli olan devleti ebedi müddettir. Devletin geleceği için gerekirse devletin temel ideolojisi olan din bile ikinci planda kalabilirdi[125].

D. Yabancı Okulların Tarihi

Yabancı okulların Osmanlı İmparatorluğu'nda var olmaya başlaması oldukça eskiye dayanır. Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransa'ya verilen kapitülasyonlar ile yabancı okulların var olmaya başladığı söylenebilir. Kapitülasyon kelimesi dilimize Fransızcadan geçmiştir. Anlamı, geçici ya da kalıcı olarak bir ülke de yaşayan yabancılara tek taraflı olarak verilen haklardır[126]. Osmanlı padişahları kapitülasyonları bir anlaşma olarak değil bir ferman olarak vurgulamışlardır[127].

Başlangıçta ayrıcalık olarak verilen bu kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğunu ilerleyen yıllarda zor durumda bırakmıştır. İlk olarak Fransızlara verilen bu ayrıcalıklar daha sonra diğer Avrupa ülkelerine de verilmiştir. Birçok yönden sıkıntı yaratan kapitülasyonlar yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışma fırsatını doğurmuştur. Fransızlar Katoliklerin, Ruslar Ortodoksların, İngiliz

---

[124] Selçuk Akşin Somel, *Gayrı Müslim Okulları Nasıl "Azınlık Okulu" Oldu…,* s. 18.
[125] *A.g.m.*, s. 16-18.
[126] Zekeriya Türkmen, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış", *OTAM*, Sayı: 6, 1995, s. 326.
[127] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü II,* MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 181-177.

ve Amerikalılar ise Protestanların koruyucu rolünü üstlenmişlerdir. Bu devletlerin her biri kendi dinine ve milletine mensup olan halklar için Osmanlı İmparatorluğunda okullar açmaya başlamışlardır[128].

Daha önce de bahsettiğimiz üzere devlet eğitim ve öğretime çok fazla müdahale etmezdi. Tıpkı Müslüman mekteplerini denetleme ihtiyacı duymadığı gibi gayrimüslim ve yabancı okullar üzerinde de sıkı bir denetim mekanizması oluşturmamıştır[129].

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan yabancı okullar Katolik kilisesine bağlıydı. Protestanlar ise XIX. yüzyıldan itibaren geç ama Osmanlıyı en çok uğraştıran okullar açmaya başlamışlardır. Özellikle Amerikalıların ve İngilizlerin açtığı okullar Osmanlının XIX. yüzyılda uğraştığı en büyük sorunlardan birisi olmuştur.

İlk açılan okullar Cizvitlerin açtıkları Katolik okullardır. 1583 yılında Papa, Cizvitleri Latin çocukların eğitimi için İstanbul'a yollamıştır. Bunlar İstanbul'da "Saint Benoit" okulunu kurmuşlardır. Okulda Latince, Rumca gramer, matematik gibi derslerin işlenmesiyle birlikte Latinler, Rumlar ve az sayıda Yahudiler okula devam etmişlerdir. 1703 yılında Cizvitler matbaa kurmuşlardır[130].

İstanbul'a 1587 yılında üç kişilik misyoner heyeti Kapüsenler (Capucin) gelmiştir. Bu heyet Galata'da St. Georges Kilise'sine ve kilise yakınlarında bir eve yerleşmişlerdir. Burada hastalara, esirlere yardım etmeye başladıkları gibi Katolikliği yayma faaliyetlerine başlamışlardır. 1587 yılında Pera'da "Saint Louis" okulunu kurmuşlardır. Ancak okul 1625 yılından sonra etkin olarak işlemeye başlamıştır[131]. 1673 yılında bu okula ek olarak bir bina yapılmıştır. Okulda Türkçe, Arapça, Farsça öğretilmiştir. 1726 yılına kadar mezun olan 43 öğrenci arasından birçok şarkiyatçı çıkmıştır. 1773'lü yıllardan itibaren Cizvitlerin faaliyetlerinin zayıflamasıyla beraber Fransa kralı, Saint Benoit okulunu Lazaristlere bırakmıştır. Lazaristler, Cizvitlerin

---

[128] Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938),* TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 6-7.
[129] Osman Ergin, *a.g.e.,* s. 725.
[130] İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.,* s. 37.
[131] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* s. 12.

dini misyonlarını üstlenmişler[132].

XIX. yüzyılın başlarında ise Protestanlar Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamışlardı. Protestan misyonerler çoğunlukla Amerika tarafından gönderilmiştir. 14 Ocak 1820 yılında ilk Amerikalı misyonerler olan Pliny Fisk ve Levi Parson İzmir'e ayak basmışlardır. İlk Amerikan misyoner okulu 1824 yılında Beyrut'ta açılmıştır.[133].

Yabancı okullar XVIII. yüzyıldan itibaren hızla yayılmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda ise tüm imparatorluk üzerinde etkin hale gelmişlerdir. Bu genişlemenin genel sebepleri, gayrimüslim halka tanınan haklar doğrultusunda yabancı devletlerin bu esnek durumda rahatça okul açabilmeleri, devletten ruhsat almadan gayri resmi bir şekilde rahatça okulların açılabilmeleri, Osmanlı eğitim sisteminin işlemez hale gelmesi gibi durumlar yabancı okulların yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu okulları kısıtlayıcı tedbirler mutlaka alınmış olmasına rağmen "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"[134] öncesi tam teşkilatlı bir nizamname ile kısıtlayıcı önlemler alınmamıştır[135].

XIX. yüzyıldan itibaren en çok Amerika okul açmıştır. Açılan okulların yöneticileri Amerikalı misyonerlerdir. Amerikalı misyonerler ve misyonları 1810'da kurulan "American Board of Commissionners for Foreign Missions" (American BOARD) adlı örgüte bağlıdır. Tabi bunun gibi birkaç örgüt olmakla beraber en çok faaliyet gösteren bu örgüt olmuştur. Bu örgüt ilk misyonerlerini 1820 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na göndermiştir. Örgüt, faaliyetlerini daha etkili ve daha kolay yürütmek için 1822 yılında Malta'da bir matbaa kurmuştur. Misyonerler ilkokullar kurmuş, kiliselere din adamı yetiştirmek amacıyla ilahiyat okulları kurmuş, bu okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla ortaokul vb. kurmuşlardır.

Misyonerler yaygınlaştıkça imparatorluğu misyon bölgelerine ayırmışlardır. Avrupa Türkiye'si Misyonu, Batı Türkiye Misyonu, Merkezi Türkiye Misyonu,

---

[132] İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.,* s. 38.
[133] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 1-40.
[134] Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-220; BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak.
[135] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* s. 16,18.

Doğu Türkiye Misyonu ve Suriye Misyonu. Protestan misyonerler Osmanlı topraklarında kırsal kesimleri tercih etmişlerdir. İmparatorluğun özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde faaliyet göstermişlerdir. Bunun sebebi, bu bölgelerde Osmanlı hükümetinin düzenli bir okul sisteminin olmayışıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk Amerikan koleji Robert Koleji 1863 yılında eğitime başlamıştır. Bebek İlahiyat binasında eğitime başlamış, daha sonra Rumelihisarı'na taşınmıştır. İlk yıllarda Ermeni, Rum ve Bulgar öğrenciler koleje devam etmiş sonraki yıllarda Türk ve Yahudi öğrencilerin sayısı da artmıştır. İkinci önemli Amerikan koleji Suriye Protestan Kolejidir. 1863 yılında açılmış ve zamanla Beyrut Amerikan Üniversitesi haline gelmiştir. 1876 yılında Anadolu'da açılan ilk kolej olan Merkezi Türkiye Koleji ise Ermeni olayları ile bağlantı kurduğundan 1915 yılında kapatılmıştır. Antep'te açılan okul 1921 yılında tekrar açıldıysa da uzun ömürlü olmamıştır. Bir diğer önemli misyoner okulu 1886 yılında Merzifon'da kurulan Anadolu Koleji'dir. Osmanlı hükümeti bu okulu 1899 yılında Amerikan Mektebi olarak tanımıştır. 10.000 kitaplık bir kütüphanesi, 7000 türü içeren botanik ve zooloji müzesi vardı. 1916 yılında Ermeni olaylarına karışması nedeniyle İttihat ve Terakki okula el koymuştur. Misyonerlerin son kurdukları kolej ise, İzmir'deki Enternasyonel Kolejidir. Bu okul 1903 yılında kurulmuştur. Resmi dili İngilizceydi ve dört yıl ortaöğretim, dört yıl kolej eğitimi vermiştir. Başbakan Adnan Menderes'te bu okulun öğrencilerindendi[136].

Misyonerlik anlamında ikinci olarak Fransızlar, okullar üzerinden faaliyet göstermişlerdir. Katolik misyonerlerin çalışmalarının idarecisi Fransızlar olmuştur. Cizvitlerin yerine 1783 yılında faaliyet göstermeye başlayan Lazaristlerin 1583 yılında Galata'da kurduğu Saint Benoit Kolejine 1843 yılında Fransa kralı tarafından "Kraliyet Koleji" unvanı verilmiştir. Kapusen misyonerlerinin açtığı bir diğer okul "Saint-Louis Dil Oğlanları Koleji"dir. 1629 yılında Beyoğlu'nda kurulmuştur. Bu okuldan mezun olanlar elçilik ve konsolosluklarda görev yapacaklardı. Okulda Fransızca ve Latince öğretilmekteydi. 1673'de Fransa kralının desteği ile okul için yeni bir bina yapılmış ve "Saint-Louis Dil Oğlanları Koleji" adı verilmiştir. Latince,

[136] İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.e.,* s. 112-117.

Fransızca, İtalyanca, Türkçe, Rumca ve Ermenice okulda verilen derslerdir. Fransızlar tarafından açılan bir diğer önemli okul, "Notre Dame De Sion Fransız Okulu"dur. 27 Kasım 1856 yılında açılmıştır. Bazı rahibeler tarafından açılan okulda yardım kurumları, fakir ve kimsesiz çocukları konaklamak için yurt, çocuk yuvası vb. bulunmaktaydı. Açılan diğer Fransız okulları[137] Saint-Georges Fransız Okulu, Saint-Pierre Fransız Okulu, Saint Pulcherie Fransız Okulu, Saint-Joseph Fransız Koleji, Saint-Esprit Fransız Okulu, İmmaculee Conception Fransız Okulu'dur[138].

Osmanlı İmparatorluğu'nda okul açan bir başka devlet İngiltere'dir. İlk başta okullarını 1733'de İzmir'in Hızır İlyas Mahallesinde inşa etmeye başlamışlardır. Resmi olarak 7 Şubat 1895 tarihinde tanınan okulun adı "Ecole Evangelique"dir. Diğer devletler gibi İngilizler de yabancı okul açma haklarını 1856 Islahat Fermanına dayandırmışlardır. Islahat Fermanının yayınlandığı 1856 yılında sadece 10 olan İngiliz okulunun sayısı 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlandığında sayısı 30'a ulaşmıştı. II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaklaşık 50 adet İngiliz Okulu vardı. Fransız, Alman ve Ruslara ait okulların varlığının resmen tanınmasına binaen İngilizlerde kendi okullarının resmen tanınmasına yönelik diplomatik faaliyetlere girişmişlerdir. Yapılan görüşmeler sonucunda 15 Ocak 1903 tarihinde İngiliz okulları resmen tanınmıştır[139].

İngiltere, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı için çok kez sorun teşkil etmiştir. Mısır'a girmesi, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerde kendi çıkarları doğrultusunda diplomasi rotasını yönlendirmesi ve Ermenileri kendi çıkarına kullanması Osmanlı İmparatorluğu ile olan iyi ilişkinin bozulmasına sebep olmuştur[140]. İngiltere sürekli Osmanlı İmparatorluğu idaresinde yolsuzluklar olduğunu, memurların liyakata bakılmadan göreve geldiklerini ve halka zulmettiklerini, halka eşit muamelede bulunmadıklarını ileri sürerek Hıristiyanların sürekli zulüm gördükleri için onların lehine ıslahat yapılması gerektiğini

[137]İlknur Polat Haydaroğlu ve Nurettin Polvan tarafından bu okullar detaylı incelendiğinden, tekrardan kaçınmak adına burada detaylar incelenmemiş ve okulların sadece isimleri verilerek bu kaynaklara yönlendirilmiştir.
[138] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* s. 113-122 :
[139]Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları,* Gökkubbe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 236-239, 50
[140] Atilla Çetin, *a.g.m.,* s. 29.

vurgulamıştır. Rusya ile beraber balkanlardaki isyanları desteklemişlerdir. Neredeyse bütün İngiliz gazeteleri Bulgarların Türklerden zulüm ve işkence gördüklerini, Karadağlıların yoksul olduklarını ve ekip biçecek topraklarının olmadığını, Giritlilerin birtakım mezalim ve işkence altında olduklarını, Devlet-i Aliyye'nin bunlar üzerinde ıslahat yapmak istemediğini ve yapmayacağını, Sırpların refah ve mutluluklarının bir an önce sağlanması gerektiğini dile getirmişler. İngiltere'nin bu tavrı Osmanlı hükümeti için tam anlamıyla sorun teşkil etmiştir[141].

İtalya'nın 1870 yılında birliğini kurması ile diğer büyük devletler arasında yerini alarak Akdeniz, Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilenmeye başlamıştır. Ardından kendi Katolik misyonerleri aracılığıyla başka devletlerde okullar açmaya başlamıştır. İtalya Osmanlı İmparatorluğu'nda; İzmir, Aydın, Rodos, Selanik, Beyrut, Trablusşam, Halep, Trablusgarp, Bingazi, İşkodra, Trabzon gibi yerlerde çeşitli tarihlerde okullar açmıştır. Çoğu ruhsatsız açılan okullar zaman zaman kapatılmak istense de pek başarılı olunmamıştır. Yerel idarecilerin tüm müdahalelerine rağmen bir şekilde okul açmayı başarmışlardır[142].

İtalyan misyonerler tarafından kurulan okullar; İtalyan Kız Ortaokulu, Büyükdere İtalyan Okulu (R. Scuole Femminile di Büyükdere), İtalyan Kız Ortaokulu (Ağahamamı Kız İtalyan Okulu), Santa-Maria İtalyan Okulu (Büyükdere), Bakırköy İtalyan Okulu, Yedikule İtalyan Kız Okulu, İtalyan Erkek Okulu (R. Scuole Elementare Maschile), Beykoz İtalyan Okulu, Sainte-Marie İtalyan Okulu (Beyoğlu), Sacre Cour İtalyan Kız Okulu (Yeşilköy), Bartelemeo Giustiniani İtalyan Okulu, San-Pietro İtalyan Kız Okulu (Galata), İtalyan Kız Okulu (Kadıköy), San-Pietro İtalyan Okulu (Galata)dur[143]. Bu devletler dışında; Almanya, Avusturya, Rusya, İran'da Osmanlı da okul açan devletlerdir.

E. II. Abdülhamid Devrinde Yabancı Okullar

Yabancı okullar II. Abdülhamid dönemi gündemini meşgul eden en önemli meselelerden birisi olmuştur. Bu dönemde yerel idarecilerden gelen sayısız raporlar

[141] Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları,* Oymak Yayınları, İstanbul, s. 34.
[142] Şamil Mutlu, *a.g.e.,* s. 236-239, 50.
[143] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* s. 149-158.

yabancı okulların varlığının ve faaliyetlerinin ciddiyetinin ne büyük boyutlara ulaştığını gösteren önemli kaynak malzemeleridir. Özellikle 1880'ler ve 1890'larda İngiliz, Fransız, Rus ve Amerikan misyonerlerin her biri imparatorluk topraklarını kendi faaliyet alanlarına göre paylaşmışlardır[144].

Uygur Kocabaşoğlu'nun tespiti ile 1829 yılında görevlendirilen bir misyoner olan Rufus Anderson'a 1828 yılında gelen bir talimat mektubunda şöyle bir ifade yer almaktadır;

"Çok ciddi ve sorumluluk isteyen bir görevi yapmaya davet edildiğinizin ve bu işin gerçekleştirilmesiyle yalnızca bugün ki nesiller için değil, çok uzakta ki günler için de hayati önemi olacak sonuçların ortaya çıkabileceğinin bilincinde olmalısınız"[145].

Bu sözler misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğunun geleceği için ne kadar büyük tehlike arz ettiğini gösterir.

II. Abdülhamid dönemi birçok alanda olduğu gibi maarif alanında da önemli atılımlara sahne olmuştur. Dönemin eğitim politikası birçok alan ile bağlantılıdır. Osmanlılık ideolojisi, yabancı okullar, misyonerlik faaliyetleri vb. Abdülhamid'in eğitim politikasını yönlendiren unsurlardır. Dolayısıyla, dönemin eğitim sistemini çözümlemek için bu unsurları anlamak gerekir. Özelde yabancı okullar ve misyonerlik faaliyetleri ile Osmanlı eğitim-öğretim değişim ve dönüşümü doğrudan bağlantılıdır. Özellikle Tanzimat döneminin Osmanlıcılık ideolojisi ile dönemin eğitim politikası arasında bir çelişki olduğu ortaya çıkar. Çünkü eğitimin toplumu birleştirici unsuru olmasının aksine yabancı okulların eğitim politikası toplumu daha çok ayrıştırmaya hizmet etmiştir[146].

Bu dönemin en dikkat çeken özelliği, özellikle Rusya ile yapılan 93 Harbi sonrasında devletin resmi politikasında İslam'ın ön plana çıkmasıdır. Şöyle ki, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile tüm tebaa arasında din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin kabul edilen eşitlik ilkesi, II. Abdülhamid döneminde İslam'ın

---

[144] Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet,* İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 112-113.
[145] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* 37.
[146] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.* s. 114.

aşırı vurgusu ile geri planda kalmıştır. Fakat II. Abdülhamid bunu görünmeyen ama her daim hissedilen bir politika ile gerçekleştirmiştir. Semboller, ifadeler vb. ile İslam'ı ön plana çıkararak yabancı okulların zararlı faaliyetlerine karşı kendi halkını korumayı amaçlamıştır. Kısacası, 93 Harbi ile Hıristiyan tebaanın çoğunun devletin egemenliğinden çıkması ile hükümdar, devleti ve halifeliği güçlendirmek adına Tanzimat dönemi resmi eşitlik siyasetinin aksine fiili İslam üstünlüğünü benimsemiştir. Bu İslam ise klasik dönem nostaljisi ile değil modern gelecek yaratma ideası ile şekillenmiştir[147].

II. Abdülhamid'in eğitim politikası, modernleşme, okul ve okuyan sayısını arttırmak kadar rekabetçi bir tavırla da şekillenmiştir. Çünkü klasik dönem Osmanlısı nasıl sınırlarda bilek gücü ile mücadele etmişse, son dönem Osmanlısı bizzat içeri yerleşen düşmanları ile düşünsel yönden mücadele etmek zorunda kalmıştır. Misyonerlerin ve yabancı okulların faaliyetleri II. Abdülhamid dönemi Osmanlısını alternatifler aramaya itmiştir. Bu da eğitimde atılımlar yapmayı gerektirmiş. Avrupa'ya karşı mücadele yine Avrupa eğitim modelleri ile yapılmak istenmiştir. Ancak, II. Abdülhamid bunu oldukça seçici bir şekilde yürüterek Osmanlı ve İslam'a uyarlayıp batının kültürel istilasını önlemek istemiştir[148]. Selim Deringil'in tespit ettiği kadarıyla II. Abdülhamid döneminde dokuz kez sadrazamlık yapmış olan Said Paşa; bir tümör gibi gittikçe yayılan misyonerliğe karşı bir ifadesinde *"Devlet-i Aliyye'nin Hıristiyan güçler arasında sıkışmış bulunduğu bu zamanlarda en hünerli diplomasi bile müdafaamız için kâfi gelmez"*[149] diyerek devletin nasıl bir buhran içinde olduğunu en sade dille açıklamıştır.

F. Osmanlı Eğitim Sistemi İçin Bir Dönüm Noktası: 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Uygulanma Sorunu

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Osmanlı eğitim modernleşmesinde dönüm noktasını ifade eder. Bu nizamname ile devlet içindeki her türlü okul tek bir kapsamlı

[147] Selim Deringil, *a.g.e.,* s. 111.
[148] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.* s. 114.
[149] Selim Deringil, *a.g.e.,* s. 135.

kanun etrafında toplanmıştır[150]. Nizamname, Tanzimat'ın başlattığı eğitim-öğretim değişim ve dönüşümünün nihai noktasıdır. Özellikle 1850-1870 arası dönemde maarif alanında çok önemli adımlar atılmıştır. Bu alanda düşünülen ve faaliyete geçirilen kurumların birçoğu uygulamada başarısız olsa da, sonraki dönemler için gelişen fikirlerin temelini oluşturmuştur.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile "Rüştiyelerden" sonra ilk kez "İdadiler" adı verilen eğitim kurumlarında karma eğitim öngörülmüştür. Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar aynı çatı altında, aynı kitaplar ile aynı öğretmenden ders alması ortak bir düşünsel çerçevenin oluşmasını sağlayacaktı. Bu da "Osmanlılık" idealini düşünsel yapıya yerleştirme projesidir. Fikri yapısı ise Fransız eğitim modeline dayanıyordu. 1867 yılında Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'ye Osmanlı eğitim kurumlarının düzene girmesi için bir proje hazırlatılmış ve Duruy dinler ve milliyetler arası ortaöğretim kurumları, hukuk ve idare okutulacak üniversite kurulması, genel kitaplıkların açılması şeklindeki projesini öne sürmüş ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanmıştır[151].

Nizamname ile ilköğretim dini alana ait, tek amacı okuma yazma öğretmek olan bir kurum olmaktan çıkarılmıştır. Öğretmenlerin artık birer devlet memuru olarak hukuki statüleri belirlenmiştir[152]. Nizamnamenin en dikkat edilecek noktasından biri, devam zorunluluğunun kesin bir şekilde dile getirilmesidir. Çok önemli bir mazereti yoksa 6 ila 10 yaş arasındaki tüm kızlar ile 7 ila 11 yaş arası tüm erkeklerin mekteplere devam etmesi gerekirdi. Aksi takdirde cezai işlem uygulanacağı belirtilmiştir. Bu da eğitimin temeli olan ilköğretime önceki dönemlere göre çok daha fazla önem verildiğini gösterir[153].

Özel okullar; bazı yerlerde cemaatler tarafından veya gerek Osmanlı uyruklu veya

---

[150] BOA, *Y.EE.,* 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-120; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin…,* s. 118.

[151]BOA, *Y.E.E.,* 112/6, H. 24.06.1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-120; Niyazi Berkes, *a.g.e.,* s. 236-237.

[152] Selçuk Akşin Somel, "Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası", *İstanbul Büyükşehir Belediyesi A.Ş. Yayınları,* İstanbul 2015, s. 6.

[153] BOA, *Y.E.E.,* 112/6, H. 24.06.1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 185-186.

yabancı devlet uyruğunda bulunan kişilerden biri tarafından paralı veya parasız olarak kurulan okullardır. Bunların giderleri ve ödenekleri ya kurucuları tarafından veya bağlı bulundukları vakıflar tarafından idare edilir. Osmanlı devleti ülkesinde bu nevi okulların açılabilmesi için öğretmenlerinin diplomalarının bulunması, bu kurumlarda terbiye ve devletin politikasına aykırı ders okutulmaması için öğretim programı ve kitapların Maarif Nezareti veya mahalli Maarif İdaresi tarafından onaylanmış olması gerekir. Okul İstanbul'da açılacaksa Maarif Nezareti tarafından, vilayetlerde açılacak ise valilerden izin alınması şarttır. Bu şartlar gerçekleştirilmediği sürece özel okul açılmasına ve faaliyet göstermesine izin verilmez. Aksi hareket eden olursa kurum kapatılır. Özel okul açanların görevlendirecekleri öğretmenlerin ilgili öğretmen okulundan mezun olmaları şart olmakla beraber, bunlar için maarif idaresinden izin almaları şarttır[154].

İçeriğine sahip, nizamnamenin yüz yirmi dokuzuncu maddesi, yabancı ve azınlık okulları üzerinde tam bir denetim ve idare kurulmak istendiğini göstermektedir. Ancak bu konuda çok başarılı olunamamış, yabancı devletler ve onlar tarafından yönlendirilen azınlıklar aralıksız okula açmaya devam etmişlerdir. Bu okulların birçoğunun çoğu zaman ruhsatı yoktu. Osmanlı İmparatorluğu, içinde bulunduğu zor koşullarda bu okullar üzerinde tam anlamıyla kontrol ve denetim kuramadığı için, siyasi faaliyetler okullar üzerinden rahatça gerçekleştirilmiştir.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Osmanlı eğitim politikasının bir dönüm noktasıdır. Bu nizamnamenin yayınlanmasına kadar maarif alanında bu kadar detaylı bir yasa olmaması, bir hayli denetimden uzak yabancı okulların açılmasına sebep olmuştur. Özellikle 1840'lı yıllardan itibaren sayıları artan bu okullar çoğu kez dini ve siyasi amaçlara hizmet etmiştir. Nizamnameden önce bu faaliyetleri engellemek için 1845 tarihinde "Meclis-i Maarif-i Umumiye" kurulmuştur. Sonrasında 1868 tarihli "Gümrük Nizamnamesi" ile nispeten bir kısıtlama yoluna gidilse de yabancı devletler buna pek fazla uymadıkları gibi tepki göstermişlerdir. Örneğin, 1 Ekim 1895 tarihinde İngiliz elçisi bir rapor yazarak bunun uluslar arası antlaşmalara aykırı olduğunu, pratik olmadığını, büyük zorluklar çıkardığını ve devamı halinde ciddi

[154] BOA, *Y.E.E.*, 112/6, H. 24.06.1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 204.

sorunlar çıkabileceğini belirtmiştir. Hollanda, İtalya, Belçika, Yunanistan, Amerika'da bir nota göndererek aynı rahatsızlığı dile getirmiştir. Bu nizamname özellikle kitapların denetlenip zararlı olanların kabul edilmemesi vb. bakımdan önemlidir. Ancak gerçekten de denetlemede yaşanan aksaklıklar ve yavaşlıklar büyük zaman kaybına ve sıkıntılara sebep olmuştur[155].

G. II. Abdülhamid Döneminde Yabancı Okulların Açılmasına Dair Düzenlemeler

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yabancı okulların açılması için bazı şartları zorunlu kılmıştır. Bu şartlardan en hayati olanlardan birisi ruhsat meselesidir. Ruhsat almayan bir okulun açılmasına kesinlikle izin verilmeyecekti. Üstelik bu ruhsat basit bir formaliteden ibaret olmayıp birçok devlet kurumundan geçerek verilecekti. Öncelikle, okul açmak isteyen kişi ya da kurum gerekli müracaatlarda bulunacaktı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre merkezde Maarif Nezaretine taşrada yerel Maarif idarelerine başvuru yapılması gerekirdi. Arsa, öğretim kadrosu, müfredat vb. gibi işlemler incelenip, birçok prosedürden geçtikten sonra ruhsat alınabilirdi. Ancak açılan yabancı okulların birçoğu ruhsat almamışlardır[156].

II. Abdülhamid Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin uygulanamamasından dolayı bazı düzenlemeler yapma yoluna gitmiştir. 20 Ağustos 1885 tarihinde sadaret tarafından 129. Maddenin düzenlenmesi için çalışmalara başlanmıştır. Maarif Meclisi bu düzenlemelere yönelik bir kanun layihası hazırlamıştır. Ancak bir sonuç elde edilememiştir. 1887 tarihinde Derviş Paşa başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon Maarif-i Umumiye Nizamnamesine ek olarak yeni tedbirleri içeren bir layiha hazırlamıştır. Bu layihaya göre, Osmanlı tebaasından yabancı okullara devam etmek isteyenler öncelikle kendi okullarında eğitim alıp sonra bu okullara kabul edilmelidir. Maarif Nezareti yabancı okullarda okutulacak kitapların içeriğini bilmelidir. Kılık kıyafet ahlak ve memleket adetlerine uygun olmalıdır. Hükümet istediği zaman bu okullara herhangi bir engelle karşılaşmadan

[155] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 18-23.
[156] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 204.

teftiş yapabilmelidir[157].

Tüm bu sorunların temeline bakıldığında gayrimüslimler Islahat Fermanını öne sürerek her türlü teftişi engellemişlerdir. Oysa ne Islahat Fermanında ne de önceki düzenlemelerde teftişin olmaması gibi bir madde geçmemektedir. Devlet, içinde bulunduğu çok yönlü uğraşlardan dolayı teftiş işine pek fazla önem vermemiştir. Bu da böyle bir sonucu doğurmuştur. 30 Aralık 1891 tarihinde bir talimatname ile açılacak okullar için irade alma zorunluluğu getirilmiştir[158].

9 Ağustos 1893 tarihinde İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda açtığı okulların bir takım problemlere yol açması devlet adamlarının düzenlemeleri tam olarak anlayamadığına örnek olarak verilebilir. Bu sorun, yapılan ıslahatların başarıya ulaşmamasında ki en önemli sebeplerden olabilir. İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda açacağı okullar için Sadrazam Kamil Paşa'dan izin istemesi ve Kamil Paşanın bu meseleyi Maarif Nezareti aracılığı ile çözmesi bir anlaşmazlığı ortaya çıkarmıştır. Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti, İtalya yetkililerinin okul açması ya da inşa etmesi için irade almak zorunda olduğunu, böyle önemli bir meselenin Maarif Nezaretinin tekelinde olmadığını Kamil Paşaya bildirmiştir. Kamil Paşa, durumun Maarif Nezareti ile Hariciye Nezareti arasında etraflıca görüşüldüğünü, Maarif-i Umumiye Nizamnamesine bağlı kalmak koşulu ile İtalyanların mevcut mekteplerine ilaveten birkaç mektep daha açmaların izin verildiğini, irade almak zorunluluğunun o an uygulamada olmadığını ve dolayısıyla yasa dışı bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin varlığından beri yabancı okulların açılması için ruhsat İstanbul'da Maarif Nezareti, taşrada ise vali ve maarif müdürleri tarafından verilmekteydi[159]. Bu anlaşmazlığın önemi ise 1903 tarihinde bir düzenleme yapılması için örnek bir sebep olarak gösterilebilir. Çünkü çok sık yaşanan bu durum zaman zaman Maarif-i Umumiye

---

[157] Şamil Mutlu, *a.g.e.,* 27-33.
[158] Atilla Çetin, *a.g.m.,* s. 196.
[159] 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. Maddesine göre yabancı bir devletin okul açması için alması gereken ruhsat, eğer okul İstanbul'da açılacaksa Maarif Nezareti tarafından, eğer taşrada açılacaksa vilayet maarif idaresi veya vali tarafından verilecekti. Ayrıca bkz. BOA, *Y.EE.,* 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 204.

Nizamnamesinin 129. maddesinde[160] düzenleme yapılma fikrini ortaya çıkarmıştır.

1903 tarihinde, Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ruhsat verilmesi ile ilgili olan kısmı;

"taşra da vilayet maarif idaresiyle vilayet valisi tarafından ve İstanbul'da Maarif Nezareti canibinden" ifadesi çıkarılarak "mahalli maarif idaresine müracaatla idare-i mezkûrenin takriri üzerine vilayet valisi tarafından Maarif Nezaretine iş'ar ve İstanbul'da doğrudan doğruya Maarif Nezareti tarafından tetkik edildikten sonra Bab-ı Aliye intikal edilmelidir"[161].

İfadesi ile değiştirilmiştir. Bu husus ile yabancı okulların ruhsat ve irade almasını doğrudan merkeze bağlayarak yerel idarecilerin olası suiistimali önlenmek istenmiştir.

H. II. Abdülhamid Döneminde Açılan Yabancı Okulların Yasal Konumları

II. Abdülhamid devrinde açılan yabancı okullar, yasal olarak 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine uymak zorundaydı. Açılan okulların irade almaları ve resmi ruhsata sahip olmaları gerekmekteydi[162]. Ancak aşağıda birçok örnekte görüleceği üzere, açılan okulların yarısından bile fazlası bu şartların hiçbirine uymamıştır. Yahya Akyüz'ün transkripsiyonunu yaptığı, Maarif Nazırı Zühdü Paşanın 1893 tarihinde kaleme aldığı raporda bu sorun açıkça belirtilmiştir. Zühdü Paşa'nın 1893 tarihindeki durumu ele aldığı raporunda okulların müsamaha ve kayıtsızlık nedeniyle sayılarının ve faaliyetlerinin gittikçe çoğaldığından bahsetmiştir. Rapora göre, o tarihte imparatorlukta 392 Amerikan ve Protestan okulu vardır. Bunların 284'ü Abdülhamid'in tahta çıkışından önce 108'i ise II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra kurulmuştur. Bu okulların 33 tanesi padişah

[160] 129. madde için bkz. BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 204.

[161] Şamil Mutlu, *a.g.e.*, 27-33; BOA, *Y.EE.*, 86/27, 26 Muharrem 1311 (9 Ağustos 1893).

[162] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 204.

tarafından verilen irade ile 7 tanesi sadaret makamının emri ile ve 11 tanesi Maarif Nezareti tarafından verilen ruhsatname ile açılmıştır. Geri kalan 341 Protestan okulun ise irade ve ruhsat almadan kurulduğunu belirtmiştir. Sadece tek bir rapor ve tarihi ihtiva eden bu rapor bile durumun vahametini ortaya koymaktadır. Bu kadar yüksek sayılarda ruhsatsız ve iradesiz okulun açılması ise genellikle yerel idarecilerin dikkatsizliğine ve umursamazlığına bağlanmıştır. Belgede bahsedilen bu okullar Amerikan, İngiliz ve Protestan Ermeni okullarıdır. Okulların Adana, Aydın, Bursa, Diyarbakır, Erzurum, Ankara, Trabzon, Van, Musul, Halep, Beyrut, Konya, Elazığ, Bitlis, Suriye, Kudüs, İzmit, Biğa, Selanik, Manastır, Edirne ve İstanbul'da kurulduğu belgede geçmektedir[163].

1895 yılında, Adana'da bulunan bir Amerikan Protestan kız mektebi bitişiğinde bulunan arsa, mektep tarafından alınmıştır. Bu arsada yine aynı amaca hizmet edecek yeni bir ilave bina inşa edilmesi düşünülmüştür. Bunun için Maarif İdaresinden izin alınması gerekirken böyle bir izin için müracaat edilmemiş, ancak belediye tarafından izin verilmiştir[164]. Yine Adana'da Cizvit rahibeleri tarafından hem kız mektebi kurmak hem de ibadet yapmak için bir bina araştırması yapılmıştır. O sıralarda Adana'daki Cizvit misyonerlerinin müdürü "Prandrea", Adana'nın Neccaran mahallesinde vefat eden bir kişinin oğullarından bin beşyüz liraya bir hane satın almıştır. Tapu senedi "Ernest Kafuti" takma isimli bir misyoner adına çıkarılmıştır. Sonrasında bitişiğinde ki bazı arsalar dahi satın alınmıştır. Bu arsaların mektebe dâhil edileceğinin haberi merkeze ulaşınca buna katiyen izin verilmeyeceği, bu tarz mekteplerin açılması için padişahtan irade alınmadıkça yeniden bina inşa etmek, genişletmek, mülk sahibi edindirmenin yasal olmadığı ve hatta kira ile tutulmasının dahi yasa dışı olduğu, bu durumun sorumlularının kim olduğunun belirtilmesi Maarif Nezareti tarafından vilayet Maarif İdaresine iletilmiştir[165].

Bu sebepten olacak ki, İstanbul'da olan mekteplerde teftiş işlemleri başlatılmıştır. Beyoğlu'nda Taksim civarında "Voskiperan Ermeni Katolik Mektebi'nde" diploma töreninde memur bulundurulmuştur. Resmi törene başlamadan önce orada bulunanlar

[163] Yahya Akyüz, *a.g.m.* 123.
[164] BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/29, H. 29.12.1311 (3 Temmuz 1884).
[165] BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/29, H. 29.12.1311 (3 Temmuz 1894).

Hamidiye Marşı'nı söylemişler ve Ermeni Patrik'i de dâhil olmak üzere "padişahım çok yaşa!" sloganları atmalarının ardından cemiyet dağılmıştır. Yine Kumkapı'daki bir kilise avlusunda olan hem erkek hem de kızlar için tasarlanan "Boğasyan" ve "Varvaryan" isimli Ermeni mektebi diploma töreninde memur bulundurulmuştur. Resmi törenin hem öncesinde hem de sonrasında Hamidiye Marşı söylenmiştir. Bu durum merkezde olduğu için teftiş ve denetim yapılmıştır. Ancak merkezden uzaklaştıkça bu usul işlemez hale gelmiştir. Taşrada ruhsatsız açılan birçok mektepte teftiş ve denetim çok kısıtlı olduğu için okullar varlığını uzun süre devam ettirmişlerdir. Burada dikkat çeken husus teftiş esnasında Hamidiye Marşının söylenmesi ve "padişahım çok yaşa" sloganlarının tekrarlanmasıdır. Bu, Abdülhamid döneminin öne çıkan bir özelliğidir. Yabancıların mektepteki zararlı faaliyetlerine karşı devlet birlik ve beraberliğinin, padişaha olan sadakatin pekiştirilmesi amaçlanmıştır.

Belgede dikkat çeken başka bir husus yabancı okullar tarafından verilen diplomalardır. Şöyle ki, resmi ruhsata sahip olmayan okullar tarafından verilen diplomaların tasdik edilmesi, bu mekteplerin ruhsatsız açılmasını meşrulaştırmaktı. Bu önemli mesele üzerine Bab-ı Ali ile elçiler arasında müzakereler yapılmıştır. Netice olarak, bu mekteplerden mezun olacaklara diploma verilmeden önce resmi ruhsatnameye bağlı olup olmadıklarının tespit edileceği, eğer mektebin ruhsatı varsa diplomalar tasdik edilebileceği ama resmi ruhsata sahip değilse diplomaların kesinlikle tasdik edilmeyeceği kararı alınmıştır[166]. Bu tedbir, ruhsat ve irade alma zorunluluğu bakımından oldukça büyük bir öneme sahipti. Çünkü ruhsatsız açılan ve bir şekilde mezun edilen öğrenciler diplomalarını aldıktan sonra yasal okullarda eğitim almış bireylerden hiçbir farkları kalmamıştır. Bu tedbir ile öğrenciler diplomalarının tasdik edilmemesi gibi bir risk almak istemeyecekleri için bu okullara talebi önlemede önemli bir adım olarak düşünülebilir.

II. Abdülhamid'in yabancı ve gayrimüslim okullar hakkında bilgi toplamak ve teftiş etmek için görevlendirdiği memurların yazdığı 3 Temmuz 1894 tarihli rapor, bu okullarda tüm uyarmalara rağmen usullere aykırı uygulamaların olduğunu ortaya

[166] BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/29. H. 29.12.1311 (3 Temmuz 1894). (Bir aylık tahkikatın padişaha arzı)

koymaktadır. Maarif Nezaretinin direktifiyle Kartal Kilisesi avlusundaki Ermeni mektebi teftiş edilmiştir. Teftiş neticesinde 14 yaşında Arif ve 12-13 yaşlarında Raife ve Sanife isimli iki Müslüman kızın mektebe devam ettiğinin anlaşılması üzerine, mektebe Müslüman öğrencilerin bir daha kesinlikle alınmaması tekrardan tembih edilmiştir. Halep'e bağlı Zeytun'da oturan Mülazım Hasan Efendi ile Pazarcık Kaza'sına tabi Kılıçlı Aşiretinden Cafer Ağa'nın iki oğlu Maraş sancağından Abare isimli mahallede olan Latin mektebine devam ettikleri anlaşılınca bu mekteplere devam etmeleri yasaklanmıştır. Yabancı okullara Müslüman öğrencilerin kabul edilmemesi çok kez dile getirilse de rapordan da anlaşıldığı üzere buna pek bağlı kalınmamıştır. Müslüman ailelerin tüm uyarılara rağmen çocuklarını bu okullara göndermelerinin sebebi ise alternatif okullar olmadığından kaynaklanmış olabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun hem maddi hem de siyasal vb. anlamda zor bir dönemde olması nedeniyle çok sayıda ve her yerde tam teşkilatlı okullar açamamıştır. Bu ise aileleri, daha nitelikli gördükleri yabancı okullara yöneltmiştir.

Yine padişahın isteği ile Üsküdar İcadiye'de var olan "Mezburyannam Ermeni Kız Mektebi", Selamsız'da "Berberyan", Beyoğlu'nda "Hacı Hristo Erkek Mektebi" Taksim'de "Zapyonnam Rum Kız Mektebi"ne müfettişler gönderilmiş mekteplerde padişaha hayır duaları okunmuş ve "padişahım çok yaşa" sloganları atılmıştır. Zapyonnam Rum Kız Mektebinde Yunan sefiri de eşlik ederek padişahın akıl ve kabiliyetlerini dile getiren manzumeleri hem Türkçe hem de Yunanca okumuşlardır. Rum patrik tarafından da padişahın büyüklük ve yüceliğini kabul eden dualar okunmuştur.

Aynı senenin Haziranında Üsküdar'daki "Berberyan" ve "Serphaç" isimli Ermeni mektepleri, Galata'da "Rum mektebi", Kadıköy Moda'daki "Muhtaryan Ermeni Katolik Mektebi", Beyoğlu Sakızağacındaki "Bulgar mektebi", Kumkapı'da "Mercanyan" isimli erkek mektebi, yine Üsküdar'da "Mezburyan" isimli Ermeni kız mektebine müfettişler gönderilmiş, Hamidiye Marşı okunmuş ve padişaha nutuklar sıralandıktan sonra cemiyet dağılmıştır[167].

1894 yılında Adana maarif müdürünün Maarif Nezaretine yazdığı bir rapor

[167] BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/29, H. 29.12.1311 (3 Temmuz 1894).

yasadışı açılan yabancı okullar için önemli bir örnek teşkil eder. 1887 yıllarında padişahın iradesi ve emri olmadan Amerikalı Doktor Metheny adında bir kişinin idaresinde Amerikan Protestan mektebi inşa edilmiştir. Okulun bahçesinde bir de yatakhane inşa edilmiştir. Fakat bu bina için gereken şartlara uyulmadığı gibi belediyeden ruhsat alınmamıştır. Ayrıca bina herhangi bir teftişten dahi geçirilmemiştir. Mektep Lazkiye ve Suriye'de Nusayrilerden yirmi-yirmi beş kızı kendi tarafına çekerek bu mektepte okutmuştur. Kızları bu mektepte kendi mezhep ve yaşayış tarzına göre yetiştirdikten sonra ailelerine vermiştir. Bu durum, Bab-ı Ali ile Amerika elçisi arasında tartışılmış ve hâlâ nihai bir karar alınmamasına rağmen irade olmaksızın Amerikalı doktor Metheny tarafından "New York Reform Presbyterian Protestan" adlı şirket adına inşa olunmuştur. Maarifçe istenen ve gerekli olan koşulara uyulmadığı halde belediyeden ruhsat bile almadan mektep bahçesinde bir de yatakhane inşa edilmiştir. Bu durum yine devam etmiş ve eski mektep binasına bitişik mükemmel ve büyük bir mektep binası daha inşa edilmiştir. Doktor Mehteny bu binaları zevcesinin mülkü olarak gösterdiğinden hükümet inşaatı durduramamış ve kapatamamıştır. Mektebe bir dilekçe gönderilerek gerekleri ve koşulları yerine getirmek için düzenlenme yapılması talep edilmiştir. Düzenlemede, mektebe yalnız gayrimüslim talebe alınması, Müslüman talebelerin kesinlikle mektebe kabul edilmemesi, hükümetin emrettiği müfredat ve talimatnameye uyulması vb. gibi koşullar öne sürülünce Doktor Metheny ruhsatnameyi almaktan çekinmiştir. Muallimlerden Galiemus ve Roza Demyani hasta oldukları bahanesiyle ortaya çıkmamışlardır. Muallimler Medhul Kaytan, Jully Pols, Tadir ve Vetsa Garzuz nüfus tezkirelerini dahi bu ana dek almadıkları ortaya çıkmıştır[168].

II. Abdülhamid devrinin 1880'li yıllarından itibaren yabancı okullar hakkında yazılan raporlar ve layihalar bir hayli artmıştır. Bu durum hangi raporun, hangi layihanın hükümlerinin uygulanması gerektiği konusunda sıkıntılar yaratmıştır. Ayrıca bu okulların bina nakli ile öğretmen ve müdür değişiklikleri veya sınıf ilavesi gibi durumlardan maarif idarelerinin haberi olmadığı için bu konuda da düzenleme yapılarak yabancı okullara ve kurumlara dağıtılması kararlaştırılmıştır. Yapılacak düzenlemede yabancı okullarda müdür ve öğretmen değiştirilmesi gerektiğinde ya da

[168] BOA, *Y. PRK. MF.*, 3/11, H- 2 Recep 1311 (9Ocak 1894).

bina ilavesi veya sınıf eklenmek istendiğinde mutlaka yerel maarif idarelerinin haberdar olması sağlanmak istenmiştir[169].

I. Yabancı Okullar Üzerinden Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri

1800'lü yılların başından itibaren misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun uğraşmak zorunda kaldığı önemli bir mesele haline gelmiştir. Devletin her geçen gün daha çetin hadiseler ile uğraşmasından olsa gerek misyonerlik rahatça çalışma sahası bulmuştur. Maarif Nazırı Zühdü Paşanın 20 Temmuz 1893 tarihli raporunun değerlendirmesinde Yahya Akyüz yabancı okulların amaçlarını özet geçmiştir. Yahya Akyüz'e göre yabancı okulların temel amaçları; Müslümanların merkez ile olan manevi bağlarını tamamen keserek devletin temelini sarsmak, çıkarları kendilerinin çıkarları ile çatışan başka bir yabancı okulun nüfuzunu silmeye çalışmak ve dinlerini her yerde yayarak İslamiyet ile mücadele etmektir. Gerçekten de devletin en ücra köşelerine bile yayılarak dini propaganda yapmışlardır[170].

Katolik misyonerler Osmanlı İmparatorluğu'na Kanuni Sultan Süleyman dönemi kadar eski bir dönemde yerleşmişken, Protestan misyonerler XVIII. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamışlardır. Katolik misyonerlerin öncülüğünü Fransa yapmaktayken Protestan misyonerliğinde egemen güç Amerika olmuştur. XVIII. yüzyılın sonunda bağımsızlığını kazanan ve Osmanlı ile ticari ilişkilerini güçlendiren Amerika gittikçe Osmanlı sınırlarında daha fazla konumlanmaya başlamıştır. Amerika, ticaret gemileri ve donanma ile her geçen gün Osmanlı'da varlığını pekiştirmesinin yanında, donanmadan daha az maliyetli olacak misyonerleri konumlandırmaya başlamıştır. Ticaret ile başlayan Osmanlı Amerika ilişkileri Protestan misyonerler ile en üst seviyeye çıkmıştır[171].

Bu konun detaylarına girmeden önce misyonerliğin tanımı, amaçları ve yöntemlerine kısaca değinmek faydalı olacaktır.

---

[169] Gülbadi Alan, "Sultan II. Abdülhamid'in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumlarını Denetleme Gerekçeleri ve Maruz Kalınan Tepkiler", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,* Cilt: 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 195.
[170] Yahya Akyüz, *a.g.m.,* s. 122.
[171] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 13.

1. Misyonerliğin Tanımı

Latin kökenli "misyon" ve "misyoner" kelimeleri "Missio" kelimesinden alınmış olup, İngilizce ve Fransızca da "Mission" ve "Missionaire" şeklinde kullanılır. Misyonun sözlük anlamı görev, yetki, vekâlet, bir kişiye bir işi yapması için verilen görev demektir. Misyoner ise görevli, yetkili anlamlarına gelmektedir. Günümüzde bu kelimelerden anlaşılan Hıristiyan ülkelerin Hıristiyan olmayan ülkelerde Hıristiyanlığı yaymak için kurdukları müesseseler ve bu müessesede çalışanlardır. Bu müesseselere Misyon, Misyonlarda çalışanlara ise Misyoner denilmektedir[172]. Başka bir görüşe göre, Misyonerlik sözcüğü Latince "Mittere" fiilinden gelmektedir. Hıristiyan inancını vaaz etmek, ayinleri yönetmek yetkisi ile donatılmış din adamlarının değişik bölgelere gönderilmesine "misyon", bu göreve gidenlere "misyoner" denir[173].

Kısaca açıklamak gerekirse, Hıristiyanlığı yaymak için yapılan örgütlü faaliyetlere "Misyonerlik" denir. Tüm dinler içinde, kendi dinini yaymak için bu yola geniş ve teşkilatlı bir şekilde ilk başvuranlar Hıristiyanlar olduğu için, misyonerlik denilince akla direk Hıristiyanlığa ait bir kavram geliyor. Dini anlamda misyonerlik, Havariler döneminden günümüze dek süregelmiştir. Başlıca amaçları İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine kazandırmak ya da bir mezhepten olmayanları bir mezhebe yöneltmektir[174]. Hıristiyanlar bu misyonerlik faaliyetlerinin tarihsel dayanağını ise Hz. İsa'ya atfederler. Hz. İsa'nın "Gidiniz ve yeryüzünde ki her varlığa İncil'i vaaz ediniz" sözünü faaliyetlerinin gerekçesi olarak gösterirler[175]. Hz. İsa'dan itibaren başlayan misyonerliğin tarihi ana hatlarına bakıldığında; 33-100 arası Havariler dönemi, 100-800 arası Kiliselerin kurulması[176], 800-1500 arası Ortaçağ dönemi, 1500-1650 arası Reform dönemi, 1650-1793 arası Reform sonrası

---

[172] Şaban Kuzgun, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 1, Sayı: 1, Ocak 1983, s. 59-82.

[173] Erdal Açıkses, "Misyonerliğin Tanım ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Müdafaa-i Hukuk,* 72, 2004-Ağustos, s. 30.

[174] Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *TÜBAR,* XIX, 2006-Bahar, s. 328-329.

[175] Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri,* Bedir Yayınevi, İstanbul 1963, s. 19.

[176] Şaban Kuzgunun görüşüne göre; Hz. İsa ve Havariler dönemi misyonerlik olarak düşünülmemelidir. Çünkü teşkilatlı ve organizasyonlu bir çalışma söz konusu değildir. Amacı tam olarak tespit edilmiş asıl Hıristiyan misyonerliği Haçlı seferlerinden sonra ortaya çıkmıştır. Bkz. Şaban Kuzgun, *a.g.m.,* s. 66.

dönem, 1793-1965 arası Modern dönem, 1965 ve sonrası Diyalog dönemi şeklinde özetlenebilir.

Hıristiyanlık misyonerliği kısmen Havariler ile başladığı kabul edilirse bile, asıl Misyonerliğin başlangıcı ve gücü "Pavlos" ile olmuştur. Pavlos; Anadolu, Asya, Makedonya ve Yunanistan'ın birçok yerinde bulunup, kiliseler kurup, teşkilatlandırmıştır. Bizans İmparatoru I. Konstantin'in (306-337) Hıristiyanlığı kabul etmesiyle misyonerlik hız kazanmış, İran ve Arabistan içlerine kadar yayılmıştır. Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini kabul edilince; Grekler, Latinler, Franklar, Germenler, Anglo-Saksonlar Hıristiyan olmuşlardır. VII. ve VIII. yüzyıllarda Hıristiyanlık Güney, Batı ve Orta Avrupa'nın dini haline gelmiştir. Doğu ve Kuzey Avrupa'da yaşayan Slavlar ise Bizans İmparatorlarının gönderdiği misyonerler sayesinde Hıristiyan olmuşlardır. Kısaca, ilk bin yılda Avrupa misyonerler sayesinde Hıristiyanlaşmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Amerika kıtasının keşfi ile kiliseler; İspanya, Fransa ve Portekiz'in yeni ele geçirdiği yerlere misyonerler göndermiştir. Böylece Orta ve Güney Amerika ile Filipinler'de Hıristiyan olmuşlardır. Misyonerlik faaliyetleri; Japonya, Çin ve Hindistan'a kadar yayılmıştır[177]. Misyonerliğin özü dindir. Başlıca araçları ise okul, matbaa, kitap, hastane vb. kurumlardır. XIX. ve XX. yüzyıl misyonerliğin altın çağıdır. Çünkü bu yüzyıl kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü bir yıldır ve misyonerler en önemli araç olarak işlev görmüşlerdir. Dini bir yapı olarak düşünülen misyonerlik aslında bir o kadarda dünyevi amaçlara hizmet etmiştir. Sosyal, kültürel, iktisadi vb. alanlarda yayılmak isteyen ülkelerin başvuracakları en önemli kaynaklardan birisi misyonerlik olmuştur.

ABCFM (BOARD)'a göre misyoner: İncil'in hizmetkârlığına atanan kişidir. İsa'ya karşı olan sorumluluğunu yerine getirmek için yola çıkar. Kilise, okul, hastane vb. ise en önemli yardımcılarıdır. Misyonerlik tamamen gönüllülük esasına dayanır. En önemli misyoner örgütü bu açıklamasında amacın tamamen dini olduğunu vurgulasa da misyonerler, onlar için Osmanlı İmparatorluğunda sosyal, iktisadi, siyasi olarak yerleşmelerinin en önemli aracı olmuşlardır[178]. XIX. yüzyılın

[177] Remzi Kılıç, *a.g.m.*, s. 330-331.
[178] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 15, 24, 39.

ortalarında İngiltere'de Hindistan'a giden misyonerlerin mali olarak çok külfetli olduğu tartışmalarında misyonerliği savunanlar, Hindistan'da orduların, diplomatların yapamadıklarını misyonerlerin yapabildiklerini ileri sürmüşlerdir[179]

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerliğin Tarihi

Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerliğin tarihi oldukça eskilere dayanır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlının Fransa krallığı ile olan dostluğu kısmen misyonerliğinde başlangıç tarihlerini oluşturur[180]. Bu nedenle Fransa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda misyoner kurumlar oluşturan ilk devlet olduğu söylenebilir[181]. Fransa'nın, Cizvitleri ve Fransisken'leri ile Kapucin ve Lazarist tarikatları bu bağlamda Katolik misyonerliğin faaliyetlerini oluşturmuşlardır. Katolik misyonerleri Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Fransa'nın himayesinde kalmışlardır. Bu misyonerlerin amaçları, Katolik ve Ortodoks Kilislerini birleştirerek papanın nüfuzunu yükseltmekti. Bunun için, Osmanlı sınırları içinde bulunan Katolik olmayan Hıristiyanları ve Müslümanları bu mezhebe bağlamak için çalışmışlardır[182]. Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eli ve kolu misyoner papazlar olmuşlardır. Onların Türkiye'de Katolik propaganda yapması Osmanlı İmparatorluğunu bir başka koldan işgal etmekti. Bu misyonerler Osmanlı sınırları içindeki Hıristiyanlara bağımsızlık emelleri aşılamışlardır[183]. Katolik misyonerler bu amaçları doğrultusunda özellikle Müslüman halk arasında faaliyet gösterip onları din değiştirmeye teşvik etmek istemişlerdir. Ancak Müslümanlar üzerinde başarılı olamadıklarından dolayı Rumlar, Ermeniler vb. Katolik olmayan unsurlar üzerinden çalışmalarına devam etmişlerdir. Bu amaçla İstanbul, İzmir, Halep, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs'ta yani kısacası Osmanlı İmparatorluğunun tamamına yayılmışlardır[184]. Ancak bu misyonerlerin Müslümanlar üzerinde hiç çalışmadıkları

---

[179] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 21.
[180] Hüseyin Canyaş-Orkunt Canyaş, "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri", *TÜBAR,* XXXI, Bahar-2012, s. 57.
[181] Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *Journal of Islamic Research,* 2007, 20/4, s. 464.
[182] Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar,* M.E.B. Yayınları, İstanbul 2005, s. 36. Ayrıca Bkz. Necmettin Tozlu, *Kültür Ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar,* Akçağ Yayınları, Ankara 1991, s. 19-34.
[183] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 24.
[184] Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* Cilt 1, MEB. Yayınevi, İstanbul 1952, s. 90.

anlamına gelmez. Amerikan misyonerleri Bulgarları Ortodoks mezhebinden Protestanlığa geçirmek için Bulgarlar arasında çalıştıklarında bölgede başka bir halk olan Müslüman Pomaklar üzerinde çalışmayı da istemişlerdir. Böylece Protestanlığı kabul eden Pomakların diğer Müslümanları da bu mezhebe çekmek için çalışacaklarına inanmışlardır. Katolik misyonerliği bir taraftan dini nüfuzunu kullanarak Osmanlı toplumunun Hıristiyan unsurları arasında ayrılıkçı fikirler işleyerek onları Osmanlı yönetimine karşı harekete geçirirken, diğer taraftan mensubu oldukları devletlerin himayesinde ve hizmetinde bulunarak Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir yabancı mücadelenin aracı olmuşlardır[185].

Protestan misyonerler içinde aynı şey söylenebilir. 1820 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğunda faaliyetlere başlayan BOARD, gönderdiği misyonerlere ilk amaçlarının Rumlar, Museviler, Bulgarlar ve diğer gayrimüslimler olması gerektiğini ifade etmiştir. Tüm bu unsurlar arasında Ermenilerin en fazla etki altına alınabileceği kanısına varmışlardır. 1821-1827 yıllarında Filistin ve Suriye'de keşif gezileri yapan Fisk, Parsons, King, Bird, Goodell ve diğer misyonerler Ermenilerin misyonerlik çalışmalarında kolay hedef olabileceğinden bahsetmişlerdir. Eli Simith isimli Protestan misyoner Müslümanların Protestanlaştırılmasının imkânsızlığına değinerek sadece Hıristiyanlar aracılığı ile bölgedeki amaçlarına ulaşabileceklerinden bahsetmiştir[186]. Protestan misyonerlerin Osmanlı'daki faaliyetlerini yürüten İngiltere, XVII. yüzyılın birinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye başlamış XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren etkinliğini artırmıştır. XIX. yüzyılda Osmanlının tamamına yayılan İngiliz misyonerleri özellikle Hıristiyanlarca kutsal sayılan Ortadoğu üzerinde yoğunlaşmışlardır[187].

Katolik misyoner faaliyetlerinin ardından Protestan misyonerlik faaliyetleri de XIX. yüzyılda hızla Osmanlı İmparatorluğunda yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Protestan misyonerliği İngiltere ve ABD başkanlığında yürütülmüştür. Yaygınlaşan Katolik misyonerliğini engellemek ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde

[185] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 23.
[186] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 37-38.
[187] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 33.

Protestan bir kitle yaratmak temel amaçlarıdır[188]. Protestan misyonerliğin amacı bütün dünyayı Protestanlaştırmaktı. Buna ulaşmada ise iki önemli araca vurgu yapmışlardır. İslam'ı yok etmek ve eski kilisleri canlandırmak amacıyla Müslümanları ve diğer "sözde Hıristiyanları" Protestanlaştırmaktı. Bu bağlamda Türk-İslam'a karşı yapılan yoğun misyonerlik faaliyetleri, ortaçağ haçlı seferlerinin yakınçağdaki karşılığı olarak görülmüştür[189].

Osmanlı İmparatorluğu'na gelen ilk Protestan misyoner, "Church of Missionary Society" topluluğuna bağlı olan ve 1815 yılında Mısır'a gönderilen bir papazdır. Ardından 1820 yılında "American Board of Commissioners for Foreign Missions"[190] bağlı olan Piliny Fisk ve Levi Parsons 1820 yılında İzmir'e gönderilmiştir.

Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan misyonerlerinin amacı, 1 Aralık 1838 tarihinde Fisk ve Parsons'a gönderilen raporda kısa ve öz bir şekilde kendini belli eder:

"Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın. Ve her ne kadar mücadele manevi alanda, kafanın kafayla, kalbin kalple mücadelesi ise de ve sizin silahınız tanrının inayeti ile güçlendirilmiş manevi bir silahsa da Napolyon'un askeri girişimlerinde ki kadar araştırma, bilgi ve düşünmeye ihtiyaç gösteriri. Bu mukaddes ve vaadedilmiş topraklar silahsız bir haçlı seferiyle geri alınacaktır"[191].

Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren kurumların sayısının gittikçe genişlemesinin yanında özellikle Amerika'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Hamidiye dönemindeki genişlemesi şaşırtacak boyuttadır. Eğitim üzerinden

---

[188] Hidayet Vahapoğlu, *a.g.e.,* s. 40.
[189] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 71.
[190] Bu kurumun kısaltılmış hali ABCFM'dir. Calvinci geleneği temsil eden kuruluş XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılda İngiltere ve Amerika'nın doğusunda filizlenen "Puritan" akımının belli başlı üç temsilcisinden biri olan "Congragationalist" ler tarafından 1810 yılında Boston'da kurulmuştur. ABD'de bulunan 16 misyoner kuruluşlarından biri olan bu kuruluş faaliyet ve büyüklük olarak hepsinden daha prestijlidir. Tüm Protestan misyoner örgütleri içinde gelir, faaliyet ve misyoner sayısı yönünden en üst sıralarda konumlanmıştır. İstihdam edilen misyonerlerin yaklaşık %30'unu karşılar. Bu örgüt o kadar güçlü bir yapıya sahiptir ki zaman zaman ABD'de devlet içinde devlet olmakla bile suçlanmıştır. Osmanlı devletinde faaliyet gösteren örgüt 1870 yılına kadar bu kurum iken bu tarihten sonra faaliyetlerin artması üzerine başka bir misyonerlik kuruluşu olan "Board of Foreign Missions of the Presbyterian Churc" (BFMPC) ile beraber çalışmışlardır. Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 16-17. Ayrıca Bkz. Samuel Colcord Bartlett, *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey,* Board Yayını, Boston 1876.
[191] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* 33.

değerlendireceğimiz bu genişleme, Osmanlı eğitim modernleşmesinin ve batılılaşmasının kilit noktasıdır. Dönem hükümetinin eğitim politikasını yönlendiren etken unsurlardan birisi neredeyse hepsi birer misyoner kuruluş olan yabancı okullar yer almaktadır[192].

İ. Okullarda Misyonerlik Sorunu

II. Abdülhamid döneminde eğitimde yapılan atılımların en önemli sebeplerinden birisi açılan yabancı okullar ile rekabet etmekti. Aslında yabancı okullar çağdaş eğitim anlayışına sahip olsa da devlet misyonerlerin bu okullar üzerinden faaliyette bulunmalarından çekinmiştir. Çünkü çoğu Müslüman aile çocuklarını daha çağdaş ve bilimsel olarak gördükleri yabancı okullara göndermeyi tercih edince, çocukların misyonerler tarafından etkilenmeleri söz konusu olabilirdi. Taşra idarecilerine göre, o dönemki en önemli düşman misyonerlerdi. Bunlar geniş finansal, kültürel ve siyasi kaynakları idare etmekteydiler. Misyonerlerden sonra gelen en tehlikeli unsur ise gayrimüslimlerdi. Çünkü gayrimüslimlerin yabancılar ile işbirliği yapabilecekleri düşünülmekteydi[193]. Yabancı devletler gayrimüslim topluluklarını kendi himayelerine alarak, onlar aracılığıyla Osmanlı topraklarında egemenlik kurmak amacıyla gayrimüslimler lehine reformlar yapılmasını istemişlerdir. Öyle ki, yabancı devletler tarafından desteklenen gayrimüslim topluluklar üzerinden yürütülen politikalar ile Osmanlı XIX. yüzyılın başında Yunanistan'ın bağımsızlığını, Eflak ve Boğdan Beyliklerinin özerkliklerinin genişletilmesini, Sırbistan'ın özerk bir beylik olarak kuruluşunu kabul etmeye zorladı. Diğer taraftan devlet adamlarını reform yapmaya zorladı. Yenilikçi devlet adamları, Hatt-ı hümayunlarla tüm uyrukların eşitliğini ilan ederken, büyük devletlerin baskılarının sona ereceğini hesaplamaktaydı. Ancak bu böyle olmamıştır. Çünkü batılı devletlerin esas amaçları, Osmanlı'da yaşayan gayrimüslimlerin haklarını korumak değil onlar üzerinden siyasi faaliyetlerini yürütmekti[194].

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuna gelen misyonerler en önemli araç olarak okulları kullanabileceklerini fark etmişlerdir. Çünkü XIX. yüzyılda her mezhepten

[192] Gülbadi Alan, *a.g.e.,*. s. 464.
[193] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.,* s. 76.
[194] Gülnihâl Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının…,* s. 2-3.

insanın en önemli ihtiyacı eğitimdi. Misyonerler bu eğitim ihtiyacını gördükten sonra modern okullar kurarak kendilerine kitleler yaratmak için hemen harekete geçip okullar açmaya başlamışlardır. Misyonerler açtıkları okulları araç, gereç ve eğitim yönünden halk için cazip hale getirmişlerdir. Cyrus Hamlin 1857 tarihli bir raporunda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm halkın en çok talebinin modern okullar olduğunu vurgulamıştır [195].

Osmanlı İmparatorluğu'nda açılan yabancı okullardan özellikle İngiliz ve Amerikan okullarında misyonerlik oldukça yaygınlaşmıştı. İngiliz misyoner papazlar Osmanlı İmparatorluğuna ilk 1815 tarihinde geldikten sonra faaliyetleri gittikçe hızlanmış ve XX. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır. 1903 tarihlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda doksan beş kadar İngiliz Okulu olduğu kaydedilmiştir. İngiliz Protestan misyonerleri Osmanlı sınırları içinde daha çok Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde, Nasturi ve Kürt nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde faaliyet göstermişlerdir. Van, Hakkari, Musul, Beyrut, Suriye, Kudüs, Cebel-i Lübnan, Halep, Bağdat, Trablusgarp gibi yerler Protestan misyonerler için cazip yerler olmuştur

1876-1880 yıllarında İngilizlerin özellikle Kudüs'te ve diğer yerlerde açtıkları okul sayısındaki artışın sebebi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu savaşlar, mali buhran ve otorite boşluğudur. Bu okullar teftiş edilmek istendiğinde okul çalışanları karşı koymuşlardır. 1905 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz okullarının sayısı 115 civarındadır. Bu okullarda 3400 kız, 3479 erkek ve 527 karma olmak üzere 8677 öğrenci bulunmaktaydı[196].

Amerika II. Abdülhamid döneminde Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri yürüten etken devletlerden olmuştur. Anadolu'ya ilk ayak basan Amerikalı Protestan misyonerler Levi Parsons ve Pliny Fisk isimli kişilerdir. Bu kişiler 1810 yılında Amerika'nın Boston şehrinde kurulan "American Board of Commissioners for Foreign Missions" topluluğuna bağlıydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren diğer bir misyonerlik kuruluşu 1870 yılında ki "Board of Foreign Missions of the

[195] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 69-70.
[196] Şamil Mutlu, *a.g.e.* s. 235-285.

Presbyterian Church" isimli kuruluştur. Amerikan Misyonerler Osmanlıda kurdukları ilk okul 1824 yılında Beyrut'ta açılmıştır[197]. Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulun Amerikan okullarından en laik görünümünde olan Robert Kolejinin dahi programında Hıristiyanlığa meylettirmek vardı. Mithat Aydın'ın ifadesine göre, *"kolej bütün insanları Hıristiyan potasında eritmek ve Hıristiyanlığı bir yaşam tarzı haline getirmek ideali ve amacıyla kurulmuş "Hıristiyan" bir okuldur*[198]. Öyle ki, okula giden her dinden ve mezhepten öğrenciler birtakım dini ibadetleri yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Okulda Amerikan ve İngiliz Yabancı İncil kuruluşları tarafından basılan İnciller okutulacak, kolejin her açılış ve kapanışında dualar ve ilahiler okunacaktı. Bütün öğretmenlere ve öğrencilere zorunlu bir gerekçesi olmadığı takdirde bu etkinliklere katılma zorunluluğu getirilmiştir. Robert Kolejinin kurulmasından itibaren başarılı bir şekilde ilerlemesi Beyrut, Kahire, Antep ve Harput'ta benzer okullar açılmasına sebep olmuştur. Bir misyoner olan Dwight Robert Kolejinin herhangi bir misyona bağlı olmadığını, fakat Amerikan Board misyonunun çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve bu misyona bağlı kaldığını ifade etmiştir[199].

Bir Amerikalı misyonerin ifadesine göre, Türkiye Asya'nın anahtarıdır. Misyonerlik faaliyetleri için hiçbir yer Türkiye kadar dikkate değer değildir ifadesi ile Türkiye üzerindeki amacın önemine dikkat çekmiştir. Misyonerlik amaçları için aslında Muhammed'in ülkesi ulaşılamaz bir yerde durmaktaydı. Bundan olsa gerek Ermeniler faaliyetleri için uygun ırk olarak görülmüştür[200]. Dolayısıyla okul açılmasında en fazla Ermenilerden yararlanılmıştır. 1878 yılında Ermeniler için Harput Koleji açılmıştı ve okulun ismi dahi "Ermenistan Koleji" olarak düşünülmüştü. Fakat merkezden gelen tepkiler neticesinde okulun ismi "Fırat Koleji" olarak değiştirilmiştir[201]. Amerikan misyonerlerin Balkanlarda Bulgarlar, Anadolu'da ise Ermenileri üzerinde çok etkili olduğu söylenebilir. Ermeniler misyonerlerden dinledikleriyle, aldıkları eğitimle ve gördükleri yardımlarla dil ve

[197] *A.g.e.,* s. 235-285.
[198] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 100.
[199] *A.g.e.,* s. 101-102.
[200] Samuel C.Bartlett, *Historical of The Missions of The American Board in Turkey,* Board, Boston 1876, s. 1.
[201] Emine Dingeç, "Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketinde ki Etkileri Üzerine Bir İnceleme", *Yeni Türkiye,* 60, 2014, s. 3.

kültür sahasında milli bir alt yapı kurmuşlardır. Ermeniler aldıkları eğitimle, tebaası oldukları devlete ve ülkeye hizmet etmek yerine, devletine gittikçe daha da düşmanca tavra bürünmüştür. Misyonerlerin eğitiminden geçen Ermeniler, mezun olduktan sonra öğretmenlik, vaizlik, doktorluk gibi görevler alarak misyonerler için bir müşteri değil gelecekte misyonerliğin faaliyetlerini yürüten bizzat bunlar olacaktı.

Özellikle Amerika misyonerleri, eğitim amacı ile açılan okullar üzerinden ciddi anlamda faaliyet göstermişlerdir. İmparatorluğun özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde faaliyet gösteren misyonerlerin uygun gördükleri öğrencileri Amerika'ya kaçırdıkları da görülmüştür. Kaçırdıkları öğrencileri Protestan mezhebine göre yetiştirerek din ve mezhep değiştirmelerine sebep olmuşlardır. Özellikle Suriye ahalisinden Nusayrilerin çocuklarının çokça kaçırıldığı görülür. Vilayetlerde açılan Amerikan Protestan mektepleri yukarıda da çokça bahsedildiği üzere Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129'uncu maddesine[202] uymamışlardır. Mektebin gelirleri, talebe sayısı, kime bağlı oldukları gizli tutulmuştur. Bununda tek sebebi mekteplerin kökenleri, kimlikleri, amaçları itibariyle yabancı devletlerin zararlı faaliyetlerine yardımcı olmaları şeklinde yorumlanabilir[203].

Bu okullar Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyduğu dönem, tam tersi farklı milletleri ayırmaya hizmet etmiştir. Uluslara milliyetçilik duygularını aşılamışlardır. Örneğin, 1894 yıllarında Kumkapı'da olan bir Ermeni Kız Mektebinde el ile işlenmiş ve duvara asılmış bir haritada Van ve Erzurum vilayetleri ile Rusya cihetindeki Türkistan'ın bir kısmı üzerinde büyük harfler ile "Ermenistan" yazdığı görülmüştür. Teftiş edilmesi ile bu harita hemen imha edilmiş ve tekrarına katiyen izin verilmeyeceği Ermeni Patrikhanesine yazı ile bildirilmiştir[204]. 1895 yıllarında Anadolu'da bulunan Rus miralaylarından Potiyat gözlemlerine dayanarak yazığı bir raporda, Ermenilerin okul programında yer alan başta tarih ve coğrafya dersleri olmak üzere sosyal bilimlere dair olan derslerin siyasi bağımsızlık konularını işlediği, Ermenice öğretiminde Ermeni yazarların kitaplarının okutulduğu sırada tarihteki bağımsız Ermen Krallığına dikkat çekildiğinden

[202] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 204.
[203] BOA, *Y. PRK. MF.*, 3/11, H- 2 Recep 1311 (9Ocak 1894).
[204] BOA, *Y. PRK. MF.*, 3/15, H- 6 Şaban 1311 (12 Şubat 1894), 3 varak, s. 2.

bahsetmiştir. Bunun ise hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin bu krallığın yeniden kurulabileceği düşüncesine sevk ettiğini ifade etmiştir[205].

Misyonerlerin okul açmalarındaki amaçları o kadar tehlikeliydi ki, Fransa Beyrut vilayetinde açtıkları okullar ile kendilerine taraftar toplayıp Cebel-i Lübnan'ı egemenlikleri altına almayı düşünmekteydiler. Zaten açılan misyoner okullarının amacı bağlı oldukları devletin Osmanlı halkları üzerinde egemenlik kurmasını sağlamak ve devleti içten içe çökertmekti[206].

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okulların açılmasının sebebi, batının ilim ve medeniyetini doğuda özelde ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yaymak istemeleridir. Böylece, doğunun halkı bilgisizlikten ve cehaletten kurtarılacaktı. Yabancılar okul açmalarını böyle sebeplere dayandırsalar da iş böyle ilerlememiştir. Yabancılar, açtıkları okullarında kendi din ve mezheplerini okula gelen öğrencilere aşılamakta, okullara ücretsiz öğrenci alarak okullara cezbetmekte ve hatta velileri bazı ödenekler, hile ve kandırma sayesinde sözde hayırsever bir tavır ile din ve mezhep olarak etkilemişlerdir. Bazı yabancı okulların amacı Protestanlığın ve Katolikliğin Osmanlı İmparatorluğu'nda mümkün olduğu kadar yayılmasını sağlamak, çeşitli milletleri ahlak ve mezhep bakımından kendilerine meylettirmek, bağlı bulundukları devletin siyasi amaçlarını yürütmekti.

1899 tarihinde sadarete yazılan bir tezkirede ruhsatsız ve irade almadan açılan yabancı okullarda Müslüman ahalinin çocuklarının da olduğu hatta Hıristiyan çocuklar için düzenlenen ayinlere Müslüman çocuklarında dâhil edildiği yazılmıştır. Bu ayinlere katılan çocukların günden güne kendi dinlerinden soğuduklarını ve Hıristiyanlığa meylettiklerini, en kötüsü ise her geçen gün bu okulların daha da fazlalaşmaya başladığı ifade edilmiştir. Yabancı okullar yüzünden ortaya çıkan kargaşanın diğer alanlara da sirayet etmesiyle iş daha da içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Tezkirede tüm Osmanlı ahalisini bu tehlikeden korumanın zorunlu bir vazife olduğunu belirtmekle birlikte özellikle İstanbul ahalisinin korunması önerilmiştir. Sebebi, merkezdeki ahalinin milli hislerinin ve ahlaklarının zedelenmesi, hükümete

[205] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 166-167.
[206] BOA, *Y. PRK. MF.,* 2/23.

karşı büyük bir tehlike arz edebilecek potansiyele sahip olmasından olsa gerek[207].

Bu okullarda yürütülen bu tarz faaliyetlerin başka bir kolu da kitapçılar ve sahaflardır. 4 Aralık 1881 tarihli bir belgede Edirne'deki kitapçılarda ve sahaflarda İslamiyet aleyhinde kitapların satıldığı tespit edilmiştir. Bu kitapçıları ve sahafları denetlemek ve teftiş etme işi, Maarif Nazırı Kamil Paşa tarafından Rum milletinden bir kişiye verilmiştir. Buradaki sorun gayrimüslimlerin teftiş işinde görevlendirilmesi değil İslamiyet aleyhine kitapçılarda ve sahaflarda kitap bulundurulmasının gözden kaçmış olmasıdır[208]. Teftiş işinde farklı diller bilmelerinden dolayı gayrimüslimlere görev verilmesi sıkça rastlanan bir durumdu. Örneğin, 1889 Mart ayında eğitim bakanı Münif Paşa başkentteki okulların teftiş edilmesini talep ettiği muhtıra sonrasında Rum asıllı Kostantinidi isimli kişiyi 4.000 kuruş maaş ile "Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği"ne tayin edilmesini istemiştir. Bunun sebebi, bu kişinin Türkçeden başka Rumca, İngilizce Fransızca dillerini de bilmesidir. Fakat daha sonra teftiş işi tamamen Müslümanlar tarafından yürütülecektir. Devlet başlangıçta farklı diller bilmeleri sebebiyle, gayrimüslimlerden faydalanmaktayken olayın ciddiyetinin artmasıyla buna cesaret edememiştir[209]. 3 Nisan 1887 yılında Schneider adında bir gayrimüslimin Rumeli'deki gayrimüslim ve yabancı okulları teftiş etmek için müfettiş olarak atanması isteği üzerine verilen cevapta sultanın hükmünün, bu işin bilinen ciddiyetine binaen müfettişlik görevinin tamamen Müslümanlara verilmesini istediği bildirilmiştir[210].

Kudüs'te bir İngiliz Protestan mektebi müdürü Liznam isimli kişi, İslam ve hükümet aleyhinde sözler ve kasıtlar içeren ve Londra'da basılan "Jeruzalem İllustrant" isimli risalenin müellifidir. Bu durumdan haberdar olunduğunda Liznam, İngiliz konsolosluğu ile yapılan görüşmeler sonucunda bölgeden uzaklaştırılmıştır. Fakat Liznam, ailesinin Kudüs'te ikamet ettiğini bahane edip Maarif Müdürlüğüne başvurarak geri dönmesini ve memuriyetinin geri verilmesini istemiştir. Bab-ı Ali ile adı geçen mektep arasında yapılan müzakerelerden bir sonuç çıkmamıştır. Ancak, böyle zararlı neşriyatta bulunan bir şahsın Kudüs'te bulunması çok sakıncalı

[207] BOA, *Y. PRK. BŞK.,* 60/24, H-04.04.1317 (12 Ağustos 1899), 3 varak, s. 2-3.
[208] BOA, *Y. PRK. BŞK.,* 5/37, H- 12 Muharrem 1299 (4 Aralık 1881), s. 2.
[209] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.* s. 128.
[210] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 169-170.

olacağından, böyle bir şeyin kabul edilmesinin mümkün olamayacağı Dâhiliye Nezaretine yazı ile bildirilmiştir[211]. Bu konu ile alakalı başka bir örnek yurt dışındaki Osmanlı elçilerinin raporlarından birinde göze çarpmaktadır. Zaman zaman yurt dışındaki elçiler bulundukları yerdeki Osmanlı ve İslam aleyhine yapılan faaliyetleri Osmanlı hükümetine bildirdiği gibi bu anlamda tehlikeli gördükleri kişileri Osmanlı sınırları içine sokmamaları için hükümeti uyarmışlardır. İstanbul, Trabzon, Erzurum yoluyla Van'a kadar giderek oradaki misyonerlerin yardımıyla bir yardım komitesi kurmak amacıyla Liverpol'a hareket eden Mösyö Howard'ın kesinlikle ülkeye girmesine izin verilmemesi, çünkü bu şahsın Osmanlı ve İslam aleyhinde çalışmalarda bulunduğu Washington Osmanlı elçiliğinden bildirilmiştir. Van'da bulunan Amerikalı misyoner Miss Kimball bu bölgede Ermenilerin soykırıma uğradığını ve Hıristiyanların çoğunlukta olduğu bölgelerin Türkler tarafından tahrip edildiği gibi asılsız bir haberi New York'a bir mektup ile bildirmişti. Bu haberin asılsız olduğunu Osmanlının Amerika büyükelçisi tüm gazetelere bildirmiştir[212].

Misyonerler, okullar üzerinden yürüttükleri faaliyetlerde başarılı olduklarının o kadar farkındaydılar ki, bu faaliyetlerin daha da genişletilmesi ve daha fazla kazanç sağlanması için önerilerde bulunmuşlardır. 21 Mayıs 1898 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Sadarete yazılan bir tezkirede bu tezi destekleyen ifade bulunmaktadır. Tezkirede ifade edildiğine göre, New York "Tribüne Gazetesinin" bir nüshasında Üsküdar'daki Amerikan misyonerleri tarafından gönderilen bir yazı yayınlanmıştır. Bu yazının içeriği, Bulgaristan'ın bağımsızlık kazanmasının İstanbul'da ki Robert Koleji sayesinde olduğu, Üsküdar'daki kız mektebinin[213] de aynı amaçlar doğrultusunda başarıya ulaşabileceği beyan edilmiştir. Beyanda, *"Dersa'âdet'deki Robert College Amerika mektebi sâyesinde husûl bulduğu beyânıyla mezkûr kız mektebinin dahi aynı hidemâta muvaffakıyeti me'mûl bulunduğu"*[214] ibaresi bu

[211] BOA, *Y. PRK. MF.,* 3/15, H- 6 Şaban 1311 (12 Şubat 1894), 3 varak, s. 2.
[212] Gülbadi Alan, "Sultan II. Abdülhamid'in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumlarını Denetleme Gerekçeleri ve Maruz Kalınan Tepkiler"…, s. 188.
[213] Bu mektep 1876 tarihlerinde inşa edilmiştir. Mektebe, "Hown Golic" ismi verilmiştir. Kız mektebi olarak görev yapan bu mektep gececi ve gündüzcü olarak faaliyet göstermiştir. Paralı bir mekteptir. Belirlenen ücretler karşılığında talebe kabul edilmiştir. Rum, Ermeni, Katolik, Protestan cemaatlerinden, Rusya, İngiltere ve Romanya ahalisinden ve Bulgar ahalisinden yetmiş gündüzcü ve altmış gececi talebesi vardır. Bkz. BOA, *Y.PRK.DH.,* 10/58, H- 29 Zilhicce 1315 (21 Mayıs 1898), 2 varak, s. 1-2.
[214] BOA, *Y.PRK.DH.,* 10/58, H- 29 Zilhicce 1315 (21 Mayıs 1898), 2 varak, s. 1-2.

okullarının tehlikelerinin ve zararlarının ne boyutlara ulaşabileceğini ortaya koymaktadır. Dâhiliye Nezareti bu durumda zorla olsa da hemen Üsküdar'daki mektebin teftiş edilmesini buyurmuştur. Çünkü orada okuyan öğrenciler Osmanlı tebaasının çocuklarıydı. Bu mektepte eğitim veren muallimler Devlet-i Aliye'nin izni olmaksızın görev yapmaktaydılar. Dolayısıyla, bu muallimlerin bu talebelere ne okuttukları, nasıl bir fikir aşıladıkları, neye sevk ettiklerini bilmek Devleti- Aliye'nin hukuki hakkıydı. Üsküdar, merkezde olmasının avantajı ile kolayca teftiş ve denetleme yapılabilirdi. Ancak merkezde Üsküdar'da olan örnek taşrada gittikçe yaygınlaşan ve önü alınamayan bir durumdu. Yabancı devletler, Amerika'dan ve Avrupa'dan İstanbul'a sık sık misyonerler gönderip liva ve kaza merkezlerinde eğitim yoluyla faaliyet göstermelerine olanak sağlamışlardır. Bu yolda yüksek miktarda paralar gözden çıkarmışlardı. Zira okulların inşası, açılışı, araç ve gereçleri vb. oldukça külfetli bir işti[215]. Raporda Bulgaristan'ın özerk olması tamamen Robert Kolejine atfedilse de Bulgaristan serbestliği tümüyle bu kolejin faaliyetlerine bağlanamaz. Çünkü daha Fransız devriminden önce Bulgarlar arasında vatan, millet, eşitlik gibi kavramlar etrafında bir "Bulgarlık" bilinci ortaya çıkmıştı. Bunun sebebi Osmanlı merkezi idaresine karşı büyük bir güç olarak ortaya çıkan ayanlık düzeninin Bulgar köylüsünü çileden çıkarması ve Rum Ortodoks Kilisesi'ne karşı Bulgarlarda milli bir reaksiyonun gelişmesiydi. Yani Bulgar ulusçuluğu hem Robert Koleji'nin kurulmasından çok önce çıkmış hem de XVIII. ve XIX. yüzyılın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerinin ortak bir sonucundan kaynaklanmıştır. Rum Ortodoks Kilise'sinin yürüttüğü Yunanlılaştırma siyaseti ise Bulgar ulusçuluğunun düşünsel ve kültürel zeminini hazırlamıştır. Yunan kilisesine karşı düşmanca bir tavır alan Bulgarlar milli hislerle bağımsız bir gelecek hayali kurmuşlardır. Sonrasında 1860'lı yıllardan itibaren Islahat Fermanının vermiş olduğu haklardan faydalanan Bulgarlar Rum Patriğinin ruhani liderliğini tanımadıklarını resmen ilan etmişler ve 11 Mart 1870 tarihinde kiliselerinin bağımsızlığını kazanmışlardır. Tüm bu süreçte Bulgarların yanında olan Amerikan misyonerleri de böylece en büyük darbeyi yemiş ve Bulgarları Protestanlaştırma adımları büyük bir darbe almıştır. Bulgaristan'ın kurulmasında Robert Kolejinin şöyle bir faydası olmuştur ki, Bulgar öğrenciler

[215] BOA, *Y.PRK.DH.*, 10/58, H- 29 Zilhicce 1315 (21 Mayıs 1898), 2 varak, s. 1-2.

kolejde almış oldukları eğitim ile Bulgaristan siyasi kadrosunu oluşturmuşlardır. Kolej mezunu öğrenciler zamanla belediye başkanı, parlamento üyesi, bakan ve başbakan olarak Bulgaristan'ın çeşitli siyasi ve idari kurumlarında görev yapmışlardır. Bir diğer yandan XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aleyhinde ve Bulgarlar arasında başlayan ayaklanmalarda Robert Koleji mezunlarının sayısı oldukça fazlaydı. Ayaklanmada kolej mezunlarının olmasının yanı sıra kolej, ayaklanmanın bastırılmasında abartıya kaçarak Müslümanlar tarafından Bulgarlara katliam yapıldığı şeklinde haberleri batı kamuoyuna aktarmıştır. Özellikle kolejin müdürü George Washburn ile kolejin bir öğretim üyesi olan Albert Long bu konuda uzun mesai sarf ederek Müslümanların Bulgarlara karşı bir kıyım içinde olduğu gibi asılsız haberleri batı kamuoyuna aktarmışlardır. Bu göstermektedir ki, bu kişiler eğitimci olmaktan ziyade görev yaptıkları ülkenin iç ve dış sorunlarına müdahil olan birer siyasetçiydiler [216].

Osmanlı İmparatorluğu mali buhrandan dolayı ne kadar okul açamıyorsa yabancı devletler bir o kadar okul açmak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı. Osmanlının bu durumu Müslüman bireylerin ilim bilmeden bir cehalet bulvarında yetişmelerine sebep olurken yabancı mekteplerdeki olanaklar Müslüman ahaliyi bu okullara gitmeye teşvik etmiştir. Üstelik bu okulların çoğu ruhsatsızdı. Ruhsatsız olan bu okullar istedikleri biçimde ve ideolojik minvalde eğitim verme olanağını elde etmişlerdir. Teftiş edilmek istendiğinde ise memurlar ciddi itirazlar ve engellemeler ile karşılaşmışlardır[217].

Misyonerler okullarda bu faaliyetlerini yürütürken Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı devletlerin konsolosları ile zaman zaman işbirliği içinde hareket etmişlerdir. Eski Manastır vilayeti tercümanı Makri YANKO'nun 10 Ocak 1882 tarihinde yazdığı bir layiha buna kanıt niteliğindedir. Makri Yanko, bir süredir Manastır'da Osmanlı İmparatorluğu'nun hukukunun çiğnendiğini öne sürmüştür. Çünkü Manastırda bulunan konsoloslar, Osmanlı tebaasını tahrik ederek ve azdırarak verdikleri birer pasaportla başka bir devlete kaçıp sığınmalarına sebep olmuşlardır. Özellikle Yunan konsolosu bölgenin varlıklı ve önde gelenlerini kendi tabiiyetine

[216] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 85-89, 115-126.
[217] BOA, *Y.PRK.DH.,* 10/58, H- 29 Zilhicce 1315 (21 Mayıs 1898), 2 varak, s. 1-2.

çekmiş ve Yunanistan'a tabi olmalarına öncülük etmiştir. Bu tabiiyet kanunnamesine aykırı olmasına rağmen büyük engeller ile karşılaşmamışlardır. Bununla birlikte Yunan sempatizanları Manastır'da "Corterbiya" isminde bir binayı ruhsatsız olarak bir şube haline getirmişlerdi. Şubenin açılış amaçları, ara sıra bir şeyler okuyup üzerinde tartışmaların yapılacağı bir yer olarak gösterilmiştir. Fakat adı geçen şubenin asıl amacı, Rumeli ve Manastır vilayetlerinde bulunan Rum mekteplerine öncülük ederek Yunanistan'da olan "Kebir Silogos", (Syllogos) isimli cemiyetle haberleşerek Osmanlı tabiiyetinde bulunan Rumları Yunanlı fikrini savunmaya yönelterek aralarında birlik, beraberlik ve dayanışma yapmalarını sağlamaktı. Bu durum Osmanlının diğer halklarını da etkilemiş ve Bulgarlarda aynı doğrultuda hareket etmeye başlamışlardı. Manastır vilayeti ahalisinden olan Rumenlerde ana dillerinin kaybetmemek adına kendilerine yönelik okullar açmak istemişlerdir. Romanya Maarif Nazırlığı tarafından kırk sekiz mektep açılması talep edilmiştir[218].

Başka bir sorun yabancı mekteplerde Hıristiyanların din ayinleri için ne gerekiyorsa onu yapabilmeleridir. Ancak söz konusu Müslüman okulları olduğu zaman bu abes karşılanmıştır. Dini öğretiler bir miktar İptidai mekteplerde verilmekteydi. Dolayısıyla bu okullardan mezun olanlar bağlı oldukları din ve mezhebi layığı kadar öğrenemeyip, muhafaza edememekte, yanlış yola sapmakta ve her şeyden önemlisi vatanlarına terk ederek Avrupa'ya gitme telaşına kapılmakta oldukları, daha da önemlisi yabancı mekteplere giden öğrencilerin zorla dini ayinlere iştirak ettirildikleri 1899 tarihinde sadarete gönderilen tezkirede geçmektedir[219].

Amerikan misyonerleri özellikle Ermenileri mensup oldukları devletten ayırmak için fikirler enjekte etmekte, tebaa arasında emniyetsizlik ve düşmanlık hislerini körüklemekteydi. Misyonerler, ihtiyaç duydukları kadroyu bu okullarda hazırlamakta, mezun öğrencileri öğretmen, doktor vb. görevlerle imparatorluğun en ücra köşelerine göndermekteydiler.

Mithat Aydın tarafından aktarılan, 27 yıl Merzifon'da görev yapmış olan G.E. White'ın ifadesine göre;

---

[218] BOA, *Y.PRK.BŞK.,* 5/48, H- 19.02.1299 (12 Safer 1299), 2 varak, s. 1-2.
[219] BOA, *Y. PRK. BŞK.,* 60/24, H-04.04.1317 (12 Ağustos 1899), 3 varak, s. 2-3.

"Bu genç mezunların Küçük Asya'da, yerleşik Hıristiyanların arasında, şehirlerde, köylerde; vaiz, hoca ve dini liderler olarak çalışmaları arzulanıyordu. Onların zamanı ve kuşağı için oldukça yararlı oldular. Bu gençler yaşadıkları ve faaliyet gösterdikleri yerlerdeki insanları harekete geçiren, uyandıran hafif bir melteme benziyorlardı… Kolejin on yılının sonunda mezunların yarısı gençlere İncil'den vaazlar veriyor, eğitiyorlardı. Öğrenip sahip olduklarını evlerine götürmek ve kendi insanlarının alın yazılarını şekillendirmekte yardımcı olmak istiyorlardı. Ve bizim bölgedeki milletlerden hocalarımız, Amerika ile Anadolu arasındaki mümkün olan en iyi aracılardı[220].

[220] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 187-188.

III. BÖLÜM

YABANCI OKULLARA KARŞI II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI EĞİTİM POLİTİKASI

A. Yabancı Okul Sayısının Artış Sorunu

ABCFM (BOARD) dış ilişkileri sekreteri N.G. Clark 1888 yılında Londra'da toplanan Protestan Misyonları Yüzüncü Yıldönümü konferansında İncilin öğretilmesi, daha zeki ve kişilikli Protestan yetiştirmek için ilkokulların çok daha fazla açılmasından bahsetmiştir. Papaz, vaiz, öğretmen ve diğer idarecilerin yetiştirilmesi için ise ortaöğretimin çok daha fazla açılması gerektiğini beyan etmiştir. Clark'a göre artık hiç kimse sanat, ticaret gibi maddi dünyaya hizmet eden unsurlardan ayrı yaşayamayacağı için herkes Osmanlıdan en iyi eğitim kurumlarını açmasını istemekteydi. Halk artık, matematik, geometri, cebir, felsefe, fizyoloji, muhasebe dersleri veren okullar talep etmekteydi. Yabancı devletler Osmanlı İmparatorluğunda her anlamda konumlanmak için en iyi fırsatı okullarda bulmuşlardı. Mümkün olduğu kadar iyi ve çok okul açarak kendilerine hareket alanı yaratmak istemişlerdi[221].

Yabancı devletlerin bu istekleri ile Osmanlı hükümetinin okulların açılmasına gereğinden fazla müsamaha göstermesi yabancı okulların hızla yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Amerikan'ın Sivas konsolosu Jewett'in 10 Mart 1888 tarihli raporu buna örnek olarak verilebilir. Jewett 10 Mart 1888 tarihinde raporunu ABD Dışişleri Bakanı Rives'e göndermiştir. Konsolos, Türk hükümetinin misyonerlere düşmanca bir tavır içinde olmadıklarını, Osmanlı hükümetinin tavrının tarafsız olduğunu, Osmanlı'da dinden dolayı cezalandırmaların olmadığını, yerel yönetimlerin Amerikan okullarına karşı dostça tavır sergilediklerinden bahsetmiştir[222]. Dil, din, ırk vb. anlamda oldukça heterojen bir yapıya sahip bir İslam devleti olan Osmanlı, tüm gayrimüslimlere ve yabancılara karşı çokça hoşgörülü olması, topraklarını

[221] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 154.
[222] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 153.

misyonerlere açık hâle getirmiştir[223].

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yabancı okulların artışında birçok sebep sıralanabilir. Bunlardan birisi, okulların devlet denetiminden uzak ruhsatsız açılmasıdır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gayri resmi ve ruhsatsız olarak açılan okulların sayısı bir hayli artmıştır. Misyonerler her koşulda bağlı bulundukları devletin maddi ve siyasi desteğini alması ve bağlı bulunduğu devlete verilen kapitülasyonlardan olabildiğince istifade edebilmeleri onların önünü açmıştır. Kapitülasyonlardaki din ve eğitim serbestliklerini kendilerine göre yorumlayarak Osmanlı topraklarında oldukça iyi çalışma imkânı bulmuşlardır. Kapitülasyonları öne sürerek çok sayıda okul vb. kurumlar açmışlar, ruhsat meselesini oldu-bittiler ile çözmeye çalışmışlardır. Örneğin, Temmuz 1892 yılında Mersin'deki Amerikan konsolosluğuna gönderilen bir yazıda Misyoner Pettibone'nun Adana'da tutuklandığını, serbest bırakılması talep edilmesine rağmen hâlâ tutuklu olduğundan bahsedilmiştir. Bunun üzerine Amerikan elçiliği derhâl bu misyonerin serbest bırakılmasını talep etmiştir. Babı-Ali ise eğer çok büyük suç işlememişse misyonerin serbest bırakılması talimatını vermiştir. Misyoner bir süre sonra serbest bırakılır. Çünkü anlaşmalara göre bir Amerikalı suç kabul edilen bir eylemde bulunursa konsolosun bilgisi olmadan tutuklanamaz. Orada konsolosluk yoksa bile en yakın konsolosluğu teslim edilmelidir. Bu durum göstermektedir ki, kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir sorun teşkil etmiş ve misyonerler her türlü faaliyetlerinde kapitülasyonların maddelerini kendilerine göre yorumlamışlardır[224]. Başka bir sebep Osmanlı eğitim sisteminin ihtiyacı karşılayamamasıdır. Dönem için hayli önemli olan meslek adamı yetiştirecek okul sayısı yok denecek kadar azdı. Medreseler zaten eski niteliğini kaybetmişti. Pozitif bilimler müfredattan çıkarılmıştı. Misyonerlik faaliyetlerinin yine gittikçe artması ile misyonerler etkinliklerini devlet genelinde yaygınlaştırmak ve daha etkili olabilmek için hızla okul açmaya başlamışlardı. Öyle ki, açılacak okulların o yer için gerekli olup olmadığına bile bakmamışlardı. Örneğin Manastır vilayetinde Bulgar ahalisinden hiç kimse olmamasına rağmen orada bir Bulgar Okulu açılmıştı. Kudüs'te Protestan İngiliz

[223] Hülya Çelik, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Kocaeli 2015, s. 1184.
[224] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 26, 155.

ahalisinden 232 kişi olmasına rağmen 338 öğrenci kapasiteli 6 okulun yanında yedincisinin de açılması düşünülmüştür[225].

Yabancı okulların Osmanlı devletinde yaygınlaşmasında ki başka önemli bir sebep yabancı devletlerin kendi aralarındaki rekabettir. 1893 yılında İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğunda ruhsatsız ve irade almadan okul açmalarının iç yüzünün Mabeyn-i Hümayun-u Başkitabeti'nden eski sadrazam Kamil Paşaya sorulması üzerine Kamil Paşanın yazmış olduğu rapor bu duruma örnek olarak verilebilir. Kamil Paşanın raporda verdiği bilgilere göre, Mösyö Crispi Akdeniz bölgesinde yaşayan İtalyanları Fransız etkisinden kurtarmak için okullar açma girişiminde bulunmuştur. Mösyö Crispi, eskiden beri Akdeniz civarında çoğu yerde İtalyanca hâkim bir konuşma dili iken bir süredir Fransızların yoğun olarak açmış oldukları okullardan dolayı İtalyancanın geri planda kaldığını ve hatta Osmanlı'da doğup büyüyen çocukların bile kendi dilerini bilemez hale geldiklerin dile getirmiş, dolayısıyla İtalyanların kendi dillerini ve kültürlerini korumak adına mektep açma haklarının olduğunu beyan etmiştir. Okul kurmaya başlayan İtalyanlar İşkodra, Selanik, Trablusşam ve Trabzon gibi yerlerde İtalyan mektepleri açılmasına ilham vermişlerdir. Ancak açılan bu mektepler şartları taşımadığından dolayı bir müddet sonra kapatılmıştır. İtalya elçisi araya girerek buna engel olmak istemiştir. İtalya sefiri ile yapılan görüşmeler sonucunda, Osmanlı vatandaşı olan bir İtalyan kendi hanesinde muallimler tertip ederek çocuğunu okutur ve hatta başka İtalyan çocuklarını da bu eğitime dâhil ederse devlet tarafından kesinlikle hiçbir müdahale olunmaz. Ancak, Müslüman çocukların katiyen kabul edilmemesi kararlaştırılmıştır. Mösyö Crispi bu ikazlardan sonra mektep açmayı ve açmaya teşvik etmeyi bırakmıştır[226].

Fransız Cizvitler tarafından Beyrut'ta bir tıp okulu açılmak istenmiştir, fakat hükümet buna müsaade etmemiştir. Bunun üzerine Cizvitler, Beyrut'ta Amerikalı misyonerler tarafından açılan tıp okuluna müsaade ve irade verildiği için kendilerinin de okul açmak için izin almaya hakları olduğunu dile getirmişlerdir. Hükümet ise böyle bir okulun varlığından okul kurulup ve hatta doktorların görev yapmaya

[225] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* s. 16.
[226] BOA, *Y.EE.* 86/27, H- 26 Muharrem 1311 (9 Ağustos 1893), 2 varak 1 sayfası boş.

başlamasından sonra haberdar olunduğu cevabını verse de, okulun varlığının Osmanlının faydasına olduğuna karar verilerek okul kapatılmamıştır[227]. 1823 yılında Beyrut'a gönderilen Protestan misyoner William Goodell'in 16 Mart 1824 tarihinde Boston'a yazdığı mektubunda Katolikler ile yaptıkları mücadelelere değinmiştir. Önlerinde en büyük engelin Müslümanlar değil Katolikler olduğunu belirtmiştir. Buna karşın bölgedeki İngiliz Konsolosluğu'nun gücü sayesinde Katoliklere direndiklerinden bahsetmiştir[228].

Başka bir örnekte Musul Valisi Tahir Paşanın ifadelerine göre, Irak'ta bulunan İngiliz misyonerlerinin birtakım emelleri vardı. İngilizler, Rusların etkisi ile Ortodoksluk mezhebine geçmiş olan Nasturileri eski mezheplerine geçirmek için uğraşacaklarından bölgede Ruslara karşı bir denge unsuru oluşturmak zorundaydı. Bu yüzden kanunlara aykırı olsa da bölgede İngilizlerin okul açmasına müsaade edilmesi gerektiği, Tahir Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiştir[229]. Katolikliğin liderliğini üstlenmiş olan Fransa, Protestanlara karşı vermiş olduğu mücadeleyi çok kez dile getirmiştir.

Mithat Aydın'ın aktardığına göre;

"Bir çok asırdan beri, birkaç büyük teşkilatımız rakipsiz olarak faaliyet göstermiş ise de sahneye faal, müstevli, sokulgan ve yapışkan Avusturya ve İngiliz Katolikleri ile Alman, İngiliz ve Amerikan Protestanlarının da dâhil olmasıyla durum değişmiştir"[230].

Bu ifade misyonerler arası rekabeti en açık şekilde ortaya koyar. Bu rekabet ortamında her devlet ve misyoner teşkilatı kendi kurumunun nicel ve nitel olarak daha iyi olması için gayret etmesi yabancı okulların Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşmasının en önemli sebeplerinden birisi olmuştur.

---

[227] Gülbadi Alan, *a.g.m.,* s. 192.
[228] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 34.
[229] Şamil Mutlu, *a.g.e.,* s. 249.
[230] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 21.

B. Yabancı Okullar ve Misyonerlere Karşı Alınan Önlemler

Ermeni olaylarının ortaya çıkmaya başladığı 1880'li yıllara kadar Osmanlı hükümeti misyonerliğe yeteri kadar önem vermemiştir. Özellikle Amerikan misyonerleri ile Osmanlı merkez ve taşra arasında büyük bir anlaşmazlık olmamıştır. Fakat Balkanlarda Bulgar meselesi ile misyonerlerin adının bir araya gelmesi Osmanlıda misyonerliğe karşı büyük bir güvensizlik yaratmıştır[231].

Yabancı okullara karşı alınan önlemler ve tedbirleri anlamak aslında dönemin eğitim politikasını anlamaktır. Çünkü bu, dönemin idarecilerinin düşünce dünyasını, Batı'yı nasıl görüp nasıl bir Batılılaşma anlayışına sahip olduklarını yorumlamaya olanak sağlar. Özelde, eğitimin nasıl bir modernleşme ve Batılılaşma geçirdiğini, ne maksatlar ile değişim ve dönüşüme gidildiğini, hangi düşünce ile birtakım yeni okullar kurulduğu hakkında da fikir verir. Böylece, II. Abdülhamid dönemi eğitim politikasının yabancı okullar ile doğrudan bağlantılı olduğu ortaya çıkar.

II. Abdülhamid döneminde yabancı okulların sayısının hızla artması, etkileri ve zararlı faaliyetleri neticesinde II. Abdülhamid bu okullarda düzenleme yapma yoluna gitmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi[232] yabancı okulların kuruluşuna, açılışına ve faaliyetlerine yönelik kısıtlamalar getirmiş olsa da tüm yabancı okulların getirilen şartlara uyduğu söylenemez. Birçok okul irade almadan ve ruhsatsız açılmasının yanında devlet aleyhine faaliyetlerde bulunmaktan çekinmemiştir. Bu tespit edilip, teftiş edilmek ya da kapatılmak istendiğinde güçlü direnişler ortaya çıkmıştır. Örneğin, Suriye civarında açılan, mevki olarak ve siyasi olarak zararlı görülen bir mektebin çalışmalarına son verilmesi üzerine İngiliz elçiliği şikâyette bulunmuştur. Bunun üzerine II. Abdülhamid 1887 tarihinde Hariciye Nezaretine bir irade göndermiştir. Birtakım Protestan ve Cizvit misyonerlerinin Suriye civarında mektep inşa ederek Dürzileri ve Nusayrileri kendi mezheplerinden soğutmaya sebep oldukları, dolayısıyla bunun devlete ve İslam'a ters olduğunu, vatanı dinsizliğe sevk ettiğini dolaysıyla bu mekteplerin açılması için gayretsiz kişilerin izinlerinin kabul

[231] Mithat Aydın, *a.g.e.*, s. 152.
[232] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 204.

olunmayacağını, kesinlikle irade almaları gerektiğini beyan etmiştir. Bu süreçten sonra II. Abdülhamid'in talep etmesiyle birlikte idareci Zühdü Paşa (1891, 1893), Mihran Boyacıyan (1891) ve Şakir Paşa (1898) tarafından olmak üzere dört önemli rapor hazırlanmıştır. Yabancı okullara Osmanlı tebaasının çocuklarını göndermelerine engel olmakla birlikte gayrimüslim okullarda Osmanlıcanın zorunlu tutulması gerektiği beyan edilmiştir. Ayrıca teftiş işlemlerinin sık sık yapılması gerektiği ve ruhsat işine çok önem verilmesinin hayati olduğu raporda geçer[233].

Teftiş ve denetim sık sık dile getirilse de uygulamada tam anlamıyla başarılı olunamamış, okul idarecilerinin ya da konsoloslukların itirazları ile karşı karşıya kalınmıştır. Öyle ki, Ermeni sorununun yüksek derecede önem arz ettiği bir dönemde bile (1890'lı yıllar), bazı misyoner okullarının Ermenileri Osmanlıya karşı kışkırtarak, onlara zararlı mahiyette yayınlar okuttuklarından bilgi sahibi olunmasına rağmen teftiş edilmemişlerdir. Hükümet, bu okullara memur ya da maarif müfettişleri gönderdiği zaman bu kişiler okula kabul edilmemiş, okulun idari kadrosu mensup oldukları konsolosluğa başvuracaklarını belirtip okulun kapısını kapatmışlardır[234].

1887 tarihinde Derviş Paşanın başkanlığında, 129. Maddenin yeniden düzenlenmesi için bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon yabancı okulların zararlarına engel olmak için bir nizamname yayınlamıştır. Bu nizamnameye göre, okutulacak kitaplar Maarif Nezaretine bildirilecekti, hükümet istediği zaman bu okulları teftiş edecekti, öğretmenler özenle seçilecekti, okul kıyafetleri memleketin adet, gelen ve göreneklerine uygun olacaktı[235]. II. Abdülhamid açılacak okullara irade alma zorunluluğu getirdikten sonra 1903 tarihinde ruhsat işine yönelmiştir. Taşrada vilayet valisi tarafından, merkezde Maarif Nezareti canibinden verilmesi usulü kaldırılarak taşrada vilayet valisi tarafından bu iş Maarif Nezaretine yönlendirilecek, merkezde ise Maarif Nezaretinde tetkik olunduktan sonra Bab-ı Ali'ye işar olunup padişah tarafından irade-i seniye alınması usulü getirilmiştir[236].

---

[233] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* s. 37-38.
[234] Mithat Aydın, *a.g.e.,*s. 145.
[235] Şamil Mutlu, *a.g.e.,* s. 28.
[236] *Düstur,* I. Tertip, Cilt: 5, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 759-760. Ruhsat alma işlemleri, aslında 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bir takım prosedürlere tabi tutulmuştur.

Önceki dönemlerde ruhsatname almadan faaliyete başlayan okulların mevkileri, durumları, müdür ve kurucuları, öğretmenlerin şahadetnameleri, mensup oldukları devletler, programları ve kitapları Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. Maddesine uygun olup olmadığı hükümet ve maarif müdürlüğünce incelenecekti. İnceleme sonucunda aykırı bir durum görülmediği takdirde ruhsat verilecekti. İkinci olarak müdür veya kurucuların bir hane kiralayarak eğitim verdikleri okulların kurucuları bir dilekçe ile başvurarak ruhsat alması gerekirdi. Başvurunun ardından uygun görülürse okulun faaliyete geçmesine izin verilecekti. Üçüncü olarak boş bir arsa üzerinde yapılan veya var olan binanın genişletilmesiyle yapılan okul, açılacağı mahallelerde siyasi olarak, konum olarak ve mülki olarak herhangi bir engel olup olmadığı hükümetin memurları tarafından tespit edilip, tespitler bir mazbata ile Maarif Nezaretine gönderilecekti. Sonrasında ferman düzenlenerek mahalleye gönderilmesi ile inşaata başlanabilirdi. İnşaat bittikten sonra yine gerekli incelemeler yapıldıktan sonra ruhsat verilecekti[237]. Ancak Osmanlı hükümetinin almış olduğu bu önlemler misyonerlerin şiddetli tepkisine ve Amerikan diplomatlarının şikâyetlerine sebep olmuştur. Osmanlı yönetimi yine bu dönemde Amerikan misyonerlerinin kilise ve okul inşasını zorlaştıran bir takım uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Örneğin misyonerlerin satın aldıkları arsalarda kilise ve okul inşa etmeleri yasaklanmıştır. Hane inşasında ise, binanın eğitim ve dini işlerde kullanılmayacağına dair misyonerlerden senet alma yoluna gidilmiştir. Fakat anında Amerikan diplomatlarının şiddetli itirazları ile karşı karşıya kalınmıştır. Bazen ABD Hariciye Bakanı ve diğer devlet bakanları bu tür sorunlara doğrudan müdahil olmuşlardır[238].

Yabancı okulların sayılarının ve zararlarının gittikçe artmasını önlemek için en çok dikkat edilen hususlar, yukarıda da bahsedildiği üzere padişah tarafından irade alınma zorunluluğu ve ruhsat alma zorunluluğudur. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde geçen ruhsat zorunluluğunun ardından, önceki dönemlerde

---

Nizamnamenin 129. Maddesine göre, açılacak olan yabancı okullar için ruhsat merkezde Maarif Nezareti tarafından, taşra da ise vali veya vilayet maarif idaresi tarafından verilecekti. Fakat açılan yabancı okulların çoğunluğu bu yasaya uymadan okul açılmıştır. Bu durum II. Abdülhamid döneminde, Nizamnamenin 129. maddesi üzerinde çoğu zaman düzenleme yoluna gidilmesine sebep olmuştur. Ayrıca bkz. BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 18-19; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 204.

[237] Gülbadi Alan, *a.g.m.*, s. 190-191.

[238] Mithat Aydın, *a.g.e.*, s. 145-146.

ruhsatsız açılan okulların üç ay içinde ruhsat almasını aksi takdirde okulun kapatılacağı bildirilse de okulların çoğu bunu dikkate almamıştır. Buna o derece önem atfedilmiştir ki, bu şartların görmezden gelinmesine neden olan idareciler vatan haini ilan edilmiştir. Örneğin, New York'taki bir şirket tarafından verilen iki bin lira ile idare olunan Tarsus'taki Amerikan Protestan mektebinin müdürü Mister Firist, mektep muallimleri, Protestan vaizler ve Osmanlı tebaasından olup Amerika'da eğitim alan Cenanyan Artin Efendi Konya vilayetinin merkez ve civarında sekiz tane Amerikan mektebi tesisi etmek için New York'taki şirketten para tahsil etmişlerdir. Ayrıca şirket bölgeyi denetlemek için bir de seyyar müfettiş tayin etmiştir. Müfettiş daha sonra bir layiha yazıp şirkete göndermiş ve mektebin muallimlerinin yine şirket tarafından idare edilen Ayintab, Maraş ve Tarsus idadi mekteplerinden mezun olanlar tayin edilmesi gibi önerilerde bulunmuş. Eğitim ise kiralanan evlerde yapılacaktı. Bunun üzerine Adana vilayetinden bir tahrirat gönderilmiş. Buna göre, bahsi geçen mekteplerin açılmasına kesinlikle müsaade edilmeyecekti. Eğer herhangi bir faaliyette bulunulmuş ise hemen men edilecekti. Meclisi Vükela tarafından arz olunup padişah tarafından irade verilmedikçe her ne surette olursa olsun mektep tesisi için ruhsat verilmeyecekti. Eğer irade olmadığı halde bu tarz mekteplerin inşasına ve açılışına izin verenler veya görmezden gelenler olursa, kanun ve vazifelerine aykırı hareket etmiş sayılarak, devlet ve memlekete ihanet etmiş olan bir hain sayılacaktı şeklinde ki beyan, ruhsat ve irade alınmasının artık hayati boyuta ulaştığını gösterir[239].

Osmanlı hükümetinin yabancı okulların açılma3sına karşı önceki dönemlere göre daha sert bir tutum sergilediği rahatlıkla görülebilir. Önceki senelerde yabancıların tepkisinden kaçınılması veya bunun gibi birçok sebeple görmezden gelinen yabancı okulların açılmasına 1880'li yıllardan itibaren daha az müsaade edilmiştir. İrade alınması, ruhsat zorunluluğu gibi sıkı tedbirlere uygulamada daha önem verildiği bu dönemde açıkça görülebilir. Çünkü artık yabancı mektepler ciddi anlamda devlet için bir tehdit oluşturmaya başlamıştı. Kamil Paşa sadrazamlığı dönemde 12 Nisan 1888 tarihinde Cebeli Lübnan mutasarrıflığına gönderdiği bir rapor aslında bunu açıkça ortaya koymaktadır. Zagarta isimli bir köyde İtalyan tebaasından Mösyö

[239] *Düstur,* I. Tertip, Cilt: 6, Başvekalet Matbaası, Ankara 1939, s. 1456-1457.

Elvanyo'nun hemşiresi bir kız mektebi inşa etmek istemiştir. Kamil Paşa tezkiresinde Zagarta'nın mevki itibariyle yabancı okul kurulması için uygun bir yer olmadığını, bir süredir o bölgedeki yabancı okulların varlığının zaten Bab-ı Ali'nin dikkatini çektiğini ve dolayısıyla böyle bir mektep inşası için ruhsat vermenin caiz olmadığını bildirmiştir. Aksine bölgede bu okullara karşı tedbirler alınması gerektiğini de yazmayı ihmal etmemiştir[240].

29 Kasım 1892 tarihinde Maarif Nezaretine yazılan şifre telgrafnamede Anadolu'da Ermeniler arasında milli ayaklanmaların ortaya çıkmasında Merzifon ve Ayıntap okullarının en büyük rolü oynadığından bahsedilmiştir. Bunun için bu okullarda derhal önlemler alınması hatta olup biteni haber verecek hafiyelerin görevlendirilmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca bu okulların açılmasında zayıflık gösteren, yetersiz büyük küçük Osmanlı memurlarının azledilmesi tavsiye edilmiştir[241].

Yabancı okulların bir başka tehlikesi, Müslüman ahali tarafından bu okulların çok iyi eğitim verdiği ve başarı kaynağının olduğuna inanılmasıydı. Örneğin Beyrut valisinin merkeze yazdığı endişe dolu raporunda, civardaki yabancı meslek okullar çok az ücret alarak ya da tamamen ücretsiz bir eğitim sunarak ahaliyi cezbettiği geçmektedir. Bu okullara giden öğrencilerin Osmanlıcı yetişme tarzından uzaklaşma tehlikesi vardı. Öyle ki, okulların verdiği eğitim çerçevesinde eğitim aldıkları yabancı devlete karşı bir sempati içerisine girmişlerdi. Yabancı okullarda padişah ve devlet aleyhinde eğitimin icra olduğu düşünüldüğünden, özellikle Müslüman öğrencilerin bu okullara gitmelerine engel olmak en önemli önlemler arasındaydı. Osmanlı hükümeti, Müslümanların misyoner okullara gitmesini engellemek için çok sayıda hüküm çıkarmıştır. Bab-ı Ali tarafından farklı tarihlerde vilayetlere gönderilen emirnamelerde Müslüman çocukların yabancı okullara gönderilmesine katiyen müsaade edilmemesi emredilmiştir. Hükümet bu endişelere karşılık olarak Beyrut'ta ilkokul ve ortaokul açmaya başlamıştır[242]. Aynı durum 1887'li yıllarda Suriye için de geçerlidir. Dönemin Suriye valisi merkeze bir rapor yazarak finansal

[240] BOA, *Y.EE.*, 104/72, H- 30 Recep 1305 (12 Nisan 1888), s. 1.
[241] Mithat Aydın, *a.g.e.*, s. 169.
[242] BOA, *Y.MTV.*, 32/45.

yetersizliklerden dolayı bölgede okul açılamadığından, dolayısıyla yabancı okulların açtıkları okullara talebin oldukça çok olduğundan endişe ettiklerini bildirmiştir. Misyonerler tarafından yürütülen faaliyetler ile hem Müslüman hem de Hıristiyan çocukların ücretsiz eğitim vaadiyle bu okullara çekildiğini ve çocuklarını göndermeyen aileleri ikna etmek için her yolu denediklerini dile getirmiştir. Bunun tek çözümünün ise bölgede bu okullara denk Müslüman okulların kurulması olduğunu eklemiştir[243]. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile zaten Müslüman öğrencilerin bu okullara devam etmesi katiyen yasaklanmış olsa da bu okullara devam eden öğrenciler vardı. Örneğin, 1894 yılında Ortaköy'de bulunan Ermeni Kız Mektebine Komiser Faik Beyin bir akrabası kızını göndermiştir. Bunun işitilmesi ile mektep teftişi için hazırlıklara başlanmış ve öğrencinin mektebe gönderilmesi yasaklanmıştır. Öğrenci ise bir Müslüman kız okuluna gönderilmiştir[244]. Rumeli Hisarında olan bir Protestan mektebine birçok Müslüman çocuk devam etmiştir. Namık Paşa'nın damadı Said Bey dahi torununu Mekteb-i Sultaniye göndermesi gerekirken erkek Protestan mektebine göndermiştir[245]. Musul'da vilayet mektupçusu Nazım Efendi'nin oğlu Hükmet Efendi'nin "Terra Santa" isimli Fransisken okuluna devam ettiği öğrenilince buna müdahale edilmek istenmiştir. Ancak çocuğun ailesi çocuğunun başarılı olması için bu okula göndermeye devam etmiştir[246]. Hükümet bazen, bir önlem olarak yabancı okul inşasına ruhsat verirken, yapılacak okula Müslüman öğrenci kabul edilmemesi şartını koymuştu. Bunun yanında hangi din ve mezhebe bağlı olursa olsun 16 yaşına gelmemiş çocukların ailesinin onayı olmadıkça bu okullara alınmaması belirtilmişti. Osmanlı İmparatorluğu tüm mücadelelere rağmen Osmanlı tebaasının ve Müslümanların bu okullara devam etmesini önleyememiştir. Hatta bu okullara devam eden öğrencilerin kendi dinlerinden olmayan ayinlere de katıldıkları bilinmektedir. Çünkü misyonerler, kendi açtıkları okullara öğrenci kabul ettikleri zaman öne sürdükleri şartlardan biri de dini ayinlere Müslüman öğrencilerin katılmalarının mecburi olacağıydı[247]. 1856 yılında Kocaeli-Bahçecik'te Amerikan misyonerleri tarafından açılan okul buna örnek olarak

[243] BOA, *Y.MTV.*, 29/48.
[244] BOA, *Y. PRK. MF.*, 3/15, H- 6 Şaban 1311 (12 Şubat 1894), 3 varak, s. 2.
[245] BOA, *Y.PRK.BŞK.,* 5/37, H- 12 Muharrem 1299 (4 Aralık 1881).
[246] BOA, *MF.MGM.*, 1/64.
[247] Gülbadi Alan, *a.g.m.* s. 224-225.

verilebilir. Okul her gün dua ile açılıp kapanmakta, derslerde İncil okutulmakta, öğrencilere Amerikalıların matbaalarında basılan kitaplar okutulmaktaydı. Okulun temel hedefi, erkek öğrencilere iyi bir Hıristiyan yüksekokulu eğitimi vermek, her sabah ve her akşam dualar okumak, ilahiler söylemek, İncil okumak, her Pazar sabahı ayin yaparak öğrencilerin kalplerini ve zihinlerini İsa'nın hakikati ile doldurmaktı[248].

II. Abdülhamid döneminin 1880'li yıllarından sonraki dönemde yabancı okullar üzerinde teftiş unsurunun yoğunlaştırılmaya çalışıldığı görülüyor. Yabancı okulların ruhsatsız açılmasının gittikçe yaygınlaşması, okulların devlet aleyhine yürütülen faaliyetlerin merkezi olması ve hükümet tarafından alınan kararların uygulanmaması göz önünde bulundurularak, yabancı okulların devlet denetimine alınması kararlaştırılmıştı. Bu politika doğrultusunda 1886 yılında Maarif Nazırı Münif Paşa tarafından "Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği" kurulmuştur. Bu kurum Maarif Nezaretine bağlı olmakla birlikte görevleri, yabancı ve azınlık okullarını denetlemek, yabancı ve azınlık okullarının ruhsatsız açılmasının önüne geçmek, daha önce ruhsatsız açılan okulları inceleyip ruhsat verilmesi ya da kapatılması yönünde karar almak vb. gibi işlemleri yürütmekti. Ancak yabancı okullar bu duruma sıcak bakmayarak teftişi önlemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Maarif müfettişleri ve hükümet memurları teftiş için herhangi bir okula gittiklerinde çok kez okula kabul edilmemişlerdir[249]. Hükümet hem Müslüman okullara hem de yabancı okullara yönelik olmak üzere iki teftiş alanı oluşturmuştur. Devlet okullarının teftiş amacı okullarda bölücü faaliyetlerin olup olmadığı, ahlaki olarak ne düzeyde bir terbiye içerisinde olduğu hakkında bilgi edinmekti. Diğeri ise zaten artık zorunlu görülen yabancı okullarda ne olduğunu anlamak amacındaydı. Böylece okulların istenilen şekilde işleyip işlemediği anlaşılacaktı. Bunun için müfettişler görevlendirilecek ve müfettişlerin denetimleri neticesinde hazırladıkları raporlar ile okullar denetim altına alınacaktı. Ancak yabancı okullar çoğu zaman teftişe karşı çıkarak müfettişleri okula sokmamışlar. Konsolosluklar ve sefaretler teftişin engellenmesi için okul idarecilerine yardımcı olmuşlardır. Bunlar koruma ve

[248] Hülya Çelik, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'nde Eğitim Faaliyetler", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Kocaeli 2015, s. 1187.
[249] BOA, *Y.PRK.MF.*, 1/55.

himaye haklarını öne sürerek böyle bir müdahalede bulunmuşlardır. Devlet, öngörülen teftiş işini çok kapsamlı tutmuştur. Okul binaları, öğrenci sayıları, ders cetvelleri, öğretim kadrosu gibi temel unsurlar hakkında bilhassa bilgi sahibi olmak istemiştir. Ancak, hem konsolosluklar hem de okulun bizzat kendi idarecileri bu teftiş işine oldukça karşı çıkmışlardır[250]. Örneğin Mersin'deki bir Amerikan Protestan mektebinin gelirleri, talebe sayısı, tabiiyetleri gizli tutulmuş ve bir malumat alınamamıştır. Bu durumun önünün alınabilmesi için bu mekteplere devam eden ve devam edecek olanların künye, mezhep ve kime bağlı olduklarını belirten defterler tutulması zorunlu tutulmuştur[251].

Konsolosluklar ve okul idarecileri her ne kadar teftiş işine karşı çıksalar da bilhassa diploma törenlerinde hükümet tarafından memur bulundurulmuştur. Çünkü gerek taşrada gerek İstanbul'da bazı gayrimüslim ve yabancı okullarda, diploma törenlerinde yapılan konuşmaların devlet ve hükümet aleyhinde konuşmalar olduğu işitilmiştir. Buna meydan verilmemesi için Bab-ı Ali'ye bu anlamda kuralları kabul ettirmek için bir arz gönderilmiştir. (9 Ocak 1894). Bunun üzerine Bab-ı Ali'nin yazığı cevapta zararlı nutuklar ile heyecana sebep olacak durumlara meydan verilmemesi ve buna cüret edenler hakkında kanunlara göre müdahale edilmesi gerekli olduğundan bu okulların diploma törenlerinde memur bulundurulacağını, konuşmaların bir nüshasının hazırlanacağını ve böylece konuşmacı, devlet ve hükümet aleyhinde konuşma yaparsa gereğinin yapılacağını bildirmiştir[252]. Bu tür törenler yaklaşmadan önce yapılacak konuşmanın metni sefaretler, misyoner temsilcileri, müfettişlik veya hahambaşılar aracılığıyla Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğine gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bu durumda yapılacak olan bir tiyatro oyununun veya yapılacak bir konuşmanın metni vilayetlerde maarif idarelerine, merkezde Maarif Nezaretine gönderilerek inceleme başlatılmıştır. İnceleme neticesinde devlet ve hükümet aleyhine herhangi bir durum varsa törenin iptal edileceği konusunda karara varılmıştır. Ancak bu zaman zaman devletlerin diplomatik ilişkilerine zarar vermiştir. Özellikle Amerika'nın bu konudaki tavrı çok

[250] İlknur Polat Haydaroğlu, *a.g.e.,* s. 89-90.
[251] BOA, *Y.PRK..MF.,* 3/11, H- 2 Recep 1311 (9 Ocak 1894).
[252] BOA, *Y.PRK.MF.,* 3/15 H- 6 Şaban 1311 (12 Şubat 1894), 3 varak, s. 2;
BOA, *Y.PRK.MF.,* 2/17.

sert olmuştur. Amerika Osmanlı İmparatorluğunda açtığı okullarında teftiş yapılmasına ve müdahale edilmesine o kadar karşıydı ki, zaman zaman Osmanlı karasularına savaş gemisi göndermekle tehdit etmiştir. Bu tehditkâr duruma Avusturya tarafından da maruz kalınmıştır. İstanbul'daki Avusturya elçisi, Rumeli'de faaliyet gösteren Latin rahipler dini mekânları hakkında alınan kararlardan dolayı şikâyet etmiştir. Şikâyetlerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu duruma son vermesini aksi takdirde Osmanlının rahatsızlık duyacağı yaptırımlara maruz kalacağını söyleyerek açık bir şekilde tehdit etmiştir[253]. Hükümet tarafından gönderilen müfettişler veya diğer devlet görevlileri yaptıkları teftişler sonucunda birtakım öneriler içeren layihalar hazırlamışlardır. Örneğin, 1898 tarihinde Anadolu Umum Müfettişi Şakir Paşa tarafından yazılan layihada yabancı okulların bütün zararlarına karşılık ve Anadolu'da azınlıkların ticaret ve sanayiyi tamamen ele geçirme tehlikesine karşın bu okulların tamamen kapatılması ya da hiç olmazsa hükümet tarafından sıkı bir denetime tabi tutulması gerektiği dile getirilmiştir. Bu okulların tamamen kapatılması bir kriz yaratacağından sıkı bir denetime tabi tutulması gerektiğini beyan etmiştir[254].

II. Abdülhamid hükümetinin yabancı okulların zararlı faaliyetlerine karşı önlem almak için üzerinde durduğu bir başka konu bu okullarda okutulan dersler ve yayınlardır. Bu okullarda teftiş istenildiği şekilde yapılamadığı için dersler ve yayınlar endişe vericiydi. Zira çok kere zararlı dersler ve yayınlar yapıldığı ortaya çıkmıştır. Örneğin, 8 Kasım 1893 tarihinde Hicaz'dan İsmail Hakkı bin Mustafa isimli kişinin Bab-ı Aliye yazdığı bir tezkirede, Midilli Hıristiyan mektebi müdürü Yunan Vertardaki, mektebin muallimleri İğnatius ve Kiğa, mektebin meclis heyeti, liva idare meclisi azalarından Mihail Kompa, belediye reisi Kutadaki Simonidi ve arkadaşları okulda öğrencilere, Osmanlı tarafından zararlı kabul edilen kitaplar okuttuklarını yazmıştı. Bununla beraber Midilli hastanesinin yirmi bin lirasını, hükümetin izni olmadan Yunan bankasına yatırmışlardı. Durum Maarif Nazırının dikkatini çekmiş ve Bab-ı Ali'nin de müsaade etmesiyle Maarif Mektubi Kalemi müdürü Tahir Bey ile Mekatib-i Ecnebiye ve Gayr-ı Müslime müfettişi muavini

[253] Gülbadi Alan, *a.g.m.*, s. 205.
[254] Yahya Akyüz, *a.g.m.*, s. 128.

Şükrü Bey memur olarak bölgeye tayin edilmiştir. Güvenilir ve sadık olan mahkeme azasından Bekir Bey ve Meclis-i İdare azasından Zafiraki Bornazo Efendiden oluşan komisyon marifetiyle düzenlenen detaylı araştırmanın neticesinde durumun gerçekliliği ortaya çıkmıştır. Tahkikatın neticesi tüm detayları ile sadarete gönderilmiştir[255]. Yine 1886 tarihinde de aynı kategorideki olaylardan dolayı bir dillendirme ortaya çıkmıştı. Yıldız Sarayı Başkitabet dairesi 26 Kasım 1886 tarihinde Maarif Nezaretine tavsiye niteliğinde bir rapor yazmıştır. Raporda belirtildiğine göre, İstanbul'da neşrolunan ve belirli günlerde yayınlanan bir mecmuanın zihinleri kurcalayan nitelikte olduğuna karar verilmiş. Bunun farkında olunmasına rağmen memurların harekete geçmemesi eleştirilmiştir. Bu neşriyatın rahatça yayınlanmasının memurların ve idarecilerin dikkatsizliklerinden dolayı olduğu dile getirilmiş. Maarif Nazırına bir takım önerilerde bulunulup, aynı durumun tekrar etmesi durumunda padişahın oldukça sinirleneceği söylenmiştir. Bu süreçten sonra aynı durum ile yine karşı karşıya kalınsa da oldukça azalma olmuştur[256]. Ancak tüm bunları yerel idarecilerin dikkatsizliğine bağlamak yanlış olur. Zira yabancılar ruhsatsız ve irade olmadan okul açtıkları gibi okutulan dersler ve kitaplarda da hile yapmışlardır. 1891 yıllarında Selanik'teki bir Bulgar mektebinde bir komisyon kurularak teftiş yapılmıştır. Yapılan teftişte okutulan ders kitaplarının zararlı olduğu anlaşılmıştır. Bu kitapların okutulması için Maarif Nezareti tarafından ruhsat verildiğine dair bir kayıt olmamasına rağmen üzerlerinde "Maarif Nezareti tarafından tasdik olunmuştur" ibaresi bulunmaktaydı. Daha sonradan bu ifadenin sahte olduğu anlaşılmıştır. Maarif Nezareti, Encümen-i Teftiş memurlarından Ali Fehmi Efendiyi görevlendirerek bu kitapların basımlarını ve kopyalarını toplatmıştır. Derviş Paşa tarafından gönderilen tahriratta ayrıca vilayetteki tercümanın Bulgar olduğu ve kendi fikrine göre iş yaptığı belirtilmiştir[257].

II. Abdülhamid dönemi Maarif müfettişlerinin, diğer memurların ve bizzat padişahın kendisi tarafından zorunlu görülen teftiş ve müdahaleler yabancı devletlerin ardı arkası kesilmeyen şikâyetlerine sebep olmuştur. Bu şikâyetlerde misyoner cemiyetlerinin kendi kitaplarını yayınlamak için almış oldukları ruhsatlar

[255] BOA, *Y.PRK.AZN.*, 7/14, H- 28 Rebiulahir 1311 (8 Kasım 1893) 1 varak, s. 1.
[256] BOA, *Y.PRK..BŞK.*, 11/39, H- 25 Safer 1304 (23 Kasım 1886)
[257] BOA, *Y.MTV.*, 47/90, H-30.05.1308 (11 Ocak 1891).

dikkate alınmayarak memurlar tarafından toplandığını, 1891 tarihinde alınan karar ile bina ve özel mülklerde dini ayin yapılmamasının uygun olmadığını[258], hem okul hem de ibadethane açılmasında ferman alınma zorunluluğunun olmaması gerektiğini, ruhsat alınarak yayınlanan kitapların ve risalelerin yeniden incelenmesinin meşru olmadığını öne sürmüşlerdir[259].

Osmanlı hükümetinin misyonerlerin zararlı faaliyetlerini önlemek için aldığı her tedbir Amerika ve Avrupa'da Osmanlı aleyhtarlığının yeni bir malzemesi olmaktaydı. Hem bu durum hem de Osmanlı yönetimi üzerinde yabancı devletlerin baskısı Osmanlının almış olduğu önlemleri kâğıt üzerinde bırakmıştır. Çoğu zaman ise almış olduğu önlemlerde geri adım atmak zorunda kalmıştır. Sürekli yabancı devlet müdahalesine maruz kalan Osmanlı hükümeti, bunu engellemek için sorunları en barışçıl yöntemlerle çözmeye çalışmıştır. Yerel idareciler, usulsüz işleyen ve zararlı dersler ile kitaplar içeren okulları kapatmak istediğinde hükümet, bu konuyu çözmelerini ancak siyasete karıştırmadan en barışçıl yollarla bunu yapmalarını iletmiştir[260].

C. Yabancı Okulların Açılmasında İdarecilerin Tavrı

Yabancı mekteplerin Osmanlı İmparatorluğunda gittikçe yaygınlaşmasının önemli bir başka sebebi yerel ve merkezi idarecilerin ya dikkatsizliği ya da umursamazlığıdır. Çünkü çoğu kez yabancı okulların açılmasından bihaber oldukları gibi açılmasına ve birtakım faaliyetler yürütmesine engel olmamışlardır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin uygulanmasında memurların ve diğer görevlilerin tutumlarından dolayı aksaklıklar ve eksiklikler meydana gelmiştir. Bundan dolayı yabancı okulların sayısı ve faaliyetleri gittikçe daha da artmıştır. 9 Ocak 1894 tarihinde Adana maarif müdürünün Maarif Nezaretine yazdığı bir rapor buna örnek olarak verilebilir. Maarif müdürüne göre, Mersin'de bir Amerikan Protestan mektebi

[258] Bina ve özel mülklerde dini ayin yapılmasıyla ilgili iznin, 1740 tarihli kapitülasyonun 82. ve Berlin Anlaşmasının 62. Maddesine bağlı olduğunu, bu iznin gerek Bab-ı Ali tarafından gerek 1860 yılından beri yürürlükte olup şimdi kanun, hüküm kavanini sahip olması lazım gelen bir usul ve teamül ile tasdik edilmiş olmasına dayandırmışlardır. Misyonerler Osmanlı devletinde kendilerini ve kurumlarını koruma hakkının Berlin Antlaşmasının 62. Maddesinde zaten var olduğunu vurgulamışlardır. Bkz. Gülbadi Alan, *a.g.m.*, s. 207.
[259] Gülbadi Alan, *a.g.m.* s. 208.
[260] Mithat Aydın, *a.g.e.*, s. 200.

kuranlar misyonerlik faaliyetleri ile Anadolu Ermenilerini, Suriye Katoliklerini ve Ehl-i İslam'ı Protestan yapmak için uğraşmışlar ve mahalli idareden herhangi bir engel görmemişlerdir. Misyonerler tarafından Nusayrilerden kaçırılan çocuklar Protestan mezhebine göre yetiştirilmiştir. Yirmi beş kız çocuğunu kendi taraflarına çekmişler, bu mektepte okutarak kendi mezhep ve ahlaklarına göre tam olarak yetiştirdikten sonra geri göndermişlerdir. Böylece, bu mektepte farklı bir kültür ve yaşayışa alışık olanlar kendi toplumlarına uyum sağlayamamışlardır. Bu da toplumsal sıkıntıları ortaya çıkarmak için önemli bir meseledir. Bir başka önemi, zaten Suriye taraflarında genişleyen Protestanlık buraya gelen talebelerinde Protestan olmasıyla daha da genişleyecek olmasıdır. Bu mektebin açılışı zaten sorunludur. Çünkü mektebin inşası, açılışı, açılış tarihi, talebe mevcudu, talebelerin hangi inanç ve mezhebe bağlı oldukları, sonradan mektebe eklenen binaların hepsinin ayrıntılı olarak hükümete rapor edilmesi gerekirdi. Ancak ne hükümete ne de yerel maarif idaresine herhangi bir başvuruda bulunulmadığı gibi belediye tarafından da engel olunmamıştır.

Açılan Amerikan Protestan mektebinde yetiştirmek için Lazkiye'nin Cebel-i Kelbiye kazasından ve Tarsus'un Ömerli Mahallesi sakinlerden Nusayri taifesinden İbrahim bin Mahmut isimli kişinin sekiz yaşında ki dilsiz Naciye, on üç yaşında ki Zühre ve on yaşında ki Safiye isimli kızları bir şekilde mektebe alınmıştır. Naciye isimli kız bir süre sonra Amerika'ya gönderilmiş diğerleri ise babasına geri verilmemiştir. Babaları hükümet aracılığıyla konsolosluğa müracaat etmiş ancak, kızları geri alabileceğine dair bir umut göremediği gibi diğerlerinin de Amerika'ya kaçırılacağından şüphe duymuştu. Bunun üzerinde Tarsus'tan vilayet makamına bir dilekçe göndermiş. İbrahim defalarca yetkili makamlara dilekçeler yazıp yardım istemiş ama olay sadece konsolosluğa devredilmekten öteye geçememiştir. Vilayet makamına defalarca yazı gönderse de makam herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır. İbrahim bir süre sonra ısrarla çalışarak kızlarını alabileceğinin boş bir uğraş olduğuna karar vermiştir. Çünkü çoğu kez başvurduğu yerlerin azarlamalarına, öfkelerine ve kızmalarına maruz kalmış. Olayın iç yüzünü araştırmak için başka da bir yol kalmamıştır. En son Vilayet makamı İbrahim'in dilekçesi ile beraber Mersin mutasarrıflığına resmi bir yazı göndermiş. Olay tekrar Mersin Amerika

Konsolosluğuna bildirilmiş. Nihai karar ise, kızların yedi sene zarfında talim, terbiye, yiyecek ve giyecek masraflarının tamamı geri verilmediği takdirde kızların iade edilmeyeceği bildirilmiştir[261].

12 Ağustos 1899 tarihinde sadaret makamı tarafından yazılan tezkirede bu konuyu aydınlatmak bakımından önemlidir. Tezkirede II. Abdülhamid tahta çıktığından beri her alanda olduğu gibi maarif alanında da çok iyi projeler olduğu ve bu projeler idareciler tarafından hayata geçirildiği takdirde büyük atılımlar olacağı belirtilmiştir. Ancak hükümetin idarecileri, uygulamada beklenen ve istenileni neredeyse hiç yapmamışlardır. Tam tersi birçoğu devletin istemediği şekilde hareket ederek okul kurup eğitim verme serbestliğini suiistimal etmişlerdir. Çünkü bazı idareciler ya yabancılara hoş gözükmek için ya da devlet için hayırlı bir şeyler yaptıklarını düşünerek gereğinden fazla yabancı okul inşasına ve faaliyetlerine müsaade etmişlerdir. Açılan bu mekteplerin çoğu ise teftişten uzak kalmıştır ki birçoğunun açılmasından Maarif Nezaretinin haberi bile olmamıştır. Bu belgede merkezin eğitim alanında çok ciddi projeleri olduğunu ve bu projeler gerçekleşirse eğitim alanında büyük atılımlar yapılacağından, fakat idarecilerin uygulamada başarılı olamadıkları ve suiistimalleri neticesinde sıkıntılar doğduğundan bahsedilmiştir[262].

20 Temmuz 1893 tarihinde Maarif Nazırı Zühdü paşa tarafından Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne yazılan bir raporda da yabancı okulların hızla artmasında ve zararlı faaliyet alanları yaratmalarında idarecilerin tavrının önemli bir sebep olduğu belirtilmiştir. Rapor Yahya Akyüz tarafından keşfedilip, transkripsiyonu yapılmıştır. Yahya Akyüz bu rapor değerlendirmesinde belki biraz abartıya kaçmış olmakla beraber devletin yabancı okullara değin hiçbir politikası olmadığı çıkarımını yapmıştır. Bunun sebebinin ise kapitülasyonların yabancı devletlere verdiği imtiyazlardan dolayı devlet adamlarının ve idarecilerin bu okullara karşı hiçbir tutum sergilemeyip, açılmalarına göz yummaları ile sonucun endişe verici boyuta geldiğini söyler. Özellikle 1880 ve 1890'larda böyle bir durumun geçerli olduğu, verilen ve

[261] BOA, *Y. PRK. MF.*, 3/11, H- 2 Recep 1311 (9Ocak 1894).
[262] BOA, *Y. PRK. BŞK.,* 60/24, H- 04 Rabiulahir 1317 (12 Ağustos 1899), 3 varak, s. 1.

verilecek olan örneklerden anlaşılmaktadır[263].

4 Aralık 1881 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Rumeli Hisarında olan bir Protestan mektebine yetim Müslüman çocuklar kabul edilmiştir. Ancak yukarıda bahsettiğimiz üzere Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. maddesinde Müslüman çocukların bu okullara kabul edilmemesi şartı vardı. Durum böyle iken bir de bu okullara giden Müslüman çocukların zorla Hıristiyanlaştırılmaya çalışıldığı halk arasında yayılmıştır. Buna rağmen maarif müdürlüğü tarafından bu faaliyetin önlenmesi için bir adım atılmadığı kaydedilmiştir. Belgede ayrıca Namık Paşa'nın damadı Sadi beyin, torununu Mekteb-i Sultaniye göndermesi gerekirken erkek Protestan mektebine gönderdiği geçer[264].

Çok kez yabancılar ve misyonerler lehine çalışan memurlara II. Abdülhamid döneminde çok rastlanmıştır. Fransa hükümeti tarafından gönderilen Cizvit ve Dominiken rahipleri Musul'da okul ve matbaa açmışlardır. Musul maarif müdürü bu okullarda gerekli teftiş yapılamamasının sebebinin valinin bu misyonerler ile olan muhabbetinden kaynaklandığını bildirmiştir. Dönemin Musul valisi Tahir Paşa bu kurumlara yapılacak teftişleri sürekli erteleyerek teftiş yapılmasına mani olmuş ve daha sonra görevden alınmıştır. Sonrasında Tahir Paşa Maarif Nezaretine bir yazı yazarak maarif müdürünün bu teftişleri yapmaktan kaçındığını bildirmiştir. Ancak müdür bu suçlamaları kabul etmemekle beraber teftişin yapılmadığı tek yerin Musul değil bölgede ki diğer yerlerde de teftişlerin yapılmadığını belirterek kendisini müdafaa etmiştir. Yerine gelen Abdülkadir Kemal Paşa'da aynı tavırları sergileyerek teftişlerin yapılmasından kaçınmıştır. Ancak Gülbadi Alan'a göre, istisnai olsa da devlet lehine her türlü teftiş ve denetim ve bu gibi işleri yapmak için elinden gelenin fazlasını yapan memurlarda vardı. Örneğin bir dönem Mekatib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğinde bulunan Abdullah Hasip Bey devletin bekası ve çıkarları için ne gerekiyorsa yapmaya çalışmıştır[265].

---

[263] Yahya Akyüz, "Abdülhamid Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 1, 1970, s. 122.
[264] BOA, *Y. PRK. BŞK.,* 5/37, H-12 Muharrem 1299 (4 Aralık 1881), 3 varak, s. 2.
[265] Gülbadi Alan, "Sultan II. Abdülamid'in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumlarına Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,* Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 219-221.

9 Ocak 1887 tarihinde Yanya vilayetinden gönderilen bir raporda Amerikan tebaasından olan Mihailidi adlı bir misyonerin Yanya'da Protestanlık adına çalıştığı, birtakım kitap ve risaleleri kasabaya ve civar köylere ya çok uygun fiyata ya da bedava dağıttığından bahsedilmiştir. Ayrıca bu şahsın elinde, Rum milletinden bazı kimselerin bu mezhebi kabul ettiğine dair belgelerin olduğu belirtilmiştir. Raporda, Samson adında bir kişinin daha görevlendirildiği ve bu şahsın elinde İslam aleyhine risaleler bulunduğundan bahsedilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezaretine ne yapılması gerektiği sorulduğunda Dâhiliye Nezareti risale ve kitapların toplanıp imha edilmesi için ne gerekiyorsa yapılması gerektiğini iletmiştir. Mithat Aydın, bu yazıdan yaklaşık iki ay sonra Maarif Nezaretine gönderilen bir yazıda Osmanlı yerel yöneticilerinin misyoner yayınlarının basım ve dağıtımına engel olmadıklarının açıkça görülebileceğini ifade etmiştir. Ancak raporda, zararlı yayınların Yanya'da neşredilmesinin önüne geçildiğinden bahsedildiği gibi sorumlularının cezalandırılmasına dair Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde bir madde olmadığından bir şey yapılamadığı ifade edilmiştir.[266]

Yerel idarecilerin sorumluluklarını yerine getirmedikleri çok kez görülmüştür. Örneğin milletlerin nüfus tespitini yapmak için düşünülen nüfus sayımı istenilen şekilde yapılmamıştır. Görevli Müslüman memurlar ağır ve dikkatsiz davranmışlardır. Müslümanlar için çoğu yerde nüfus sayımı yapılmazken diğer milletler kendi cemaatlerinde istikrarlı bir şekilde sayım yaptıkları gibi nüfuslarını fazla göstermişlerdir.

Memurların vazifelerini tam anlamı ile yerine getirmemekle beraber geleceğe umutsuz ve emniyetsiz bakmakta oldukları çok kez dile getirilmiştir. Hıristiyan unsurlar yabancı devletleri kendi koruyucuları olarak gördükleri için onlar ile her türlü bağlantı kurmaktan çekinmemişlerdir. Umutlarını ve güvenlerini yabancı devletlere bağlayarak onlara her türlü işlerde yardımda bulunmuşlardı. Hatta İstanbul'da Türk milleti yerine başka bir milletin devleti yönetmesine razı oldukları gibi bu uğurda çalışmışlardır. Birbirlerine olan bağlılıkları, cemaatlerinin maddi ve manevi olarak gelişmesi için kendi aralarında güçlü bir yardımlaşma bağı

[266] Mithat Aydın, *a.g.e.,* s. 77.

oluşturmuşlardı. Örneğin mektep olmayan yerlerde, herkesten mal varlığına göre iane toplamışlar ve mektep yapmışlardı. Zaten bu şekilde mekteplerinin sayısını oldukça yükseltmişlerdi.

Mehmet Hocaoğlu'nun, yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki niyet ve maksatlarının Müslümanlara anlatılması için Ahmet Mithat Efendi'ye hitaben çıkarılmış muhtıradan aktardığı şekliyle;

"Bir devlet ve milletin var olabilmesi için ancak birkaç şey lâzımdır

1: Din ve o dini korumak için bir parça taasup

2: Maarif

3: Milliyet

4: Servet ve Sanat

Ne yazık ki; tam bilgili olan adamlarımız pek azdır. Tam tersine yarı bilgili olanlarımız ise pek çoktur. Onun için milliyet ve dinin ne demek olduğunu bilmezler. Daima yabancıların alkış ve paralarına aldanırlar. Maarif yok denecek kadar az olduğundan servetle de olsa müdafaa edemezler. Tam tersine memleketimizdeki Hıristiyanlar oldukça bilgili oldukları gibi kendi mezheplerince dindar ve dinlerini koruyacak kadar da taasupları bulunmaktadır. Böylelikle milliyetlerini korumaktadırlar"[267].

D. Bir Önlem Olarak Devlet Okullarının Yaygınlaştırılması

Batılı misyonerlere ve yabancı okullara karşı alınan en yaygın tedbirlerin biri devlet okullarının yaygınlaştırılmasıydı. II. Abdülhamid, Tanzimat döneminden farklı olarak tam bir Batılılaşma siyaseti izlemekten ziyade daha seçici, daha uyanık, daha karşı koyucu bir siyaset ile hareket etmiştir. Eğitimde ciddi atılımlar olduğu ve bu atılımların kaynağının batılı temelde olması elbette inkâr edilemez. Ancak II. Abdülhamid Batı kaynağını ve usullerini kullanırken bunu Osmanlı ve İslam öğeleri ile harmanlamıştır. Batı, misyonerler ve yabancı okullar ile mücadelede hem düşman hem de bir idoldür. Aslında eğitimde modernleşme hareketleri XIX. yüzyıl öncesinde

[267] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e.,* s. 110, 116, 127.

başlamıştır. Osmanlının Avrupa karşısında gerilemeye başlaması ile her alanda olduğu gibi eğitim alanında da yeni atılımlar yapılmıştır. Askeri alanda çağa uygun askeri teşkilat ve araçlara sahip olmak için açılan okullar, sivil halkın eğitimine fayda sağlaması pek mümkün olmamıştır. Çünkü askeri alanda eğitimli kadroya ve askere ihtiyaç duyulduğu için askeri okulların açılması öncelikli olmuştur. Devletin her kademesinde vasıflı elemana duyulan ihtiyacı karşılamak için ise XIX. yüzyıldan itibaren sivil eğitim alanında önemli atılımlar yapılmıştır. Birinci bölümde işlediğimiz medreseler ve sıbyan mektepleri ile karşılaştırıldığına XIX. yüzyıl ve sonrası eğitimi oldukça farklılık gösterir. Birinci bölümde de görüldüğü üzere medreseler kurulduğu yerin varlıklı ailelerin mallarının bir kısmını bağışlamasıyla kurulmuştur. Yani XIX. yüzyılda okulların kurulması için devlet hazinesinden büyük meblağlar harcanmakta iken klasik dönemde okullar çoğunlukta halkın katkıları ile kurulmuştur. Ancak bu medreseler genelde temelsiz ve sağlıklı olmayan koşullar içindedir. Tüm bunlar ve yabancıların ilköğretim alanında Osmanlı sınırları içinde yaptıkları atılımlar göz önüne alındığında, her köyün büyüklüğüne göre ve diğer birçok özelliği Maarif Nezareti tarafından belirlenen özelliklere göre okullar kurulması kararlaştırılmıştır.

Osmanlı memurlarının yabancı okullara karşı rekabet edebilmek için önerdiği devlet okullarının yaygınlaştırılması yabancıların tepkisini çekmeden onlar ile rekabet edebilmek için dikkate değer bir çözümdü. Her alanda devlet okullarının yaygınlaştırılması sadece yabancı okullara karşı alınan bir tedbir değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda ilim ve kültürel faaliyetlerin geliştirilmesi için önemliydi. Uygulamada ise yine çok talep gören ve cezbeden yabancı okulların özellikleri incelenerek bir kurulma aşamasına gidilmiştir. Özellikle sanayi ve ziraat alanında Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'dan çok geri kaldığı için Osmanlı sanayisinin yabancılara bağımlı olduğunu, ticaretinde neredeyse tamamen yabancıların eline geçtiği düşünüldüğü için bu alanda Avrupa tarzı okullar kurulmak istenmiştir[268].

Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni okullar kurması en temel çizgiydi. Vilayetlerden

[268] Yahya Akyüz, *a.g.m.*, s. 129.

gelen çok sayıda talepler ile paralel olarak Beyrut valisine göre yabancı okulların zararlarını azaltmak için karşıt bir ağırlık noktası olarak yabancı okullar denginde yeni Osmanlı okulları kurulmalıydı. Özellikle Müslüman çocukların eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için yabancı okullara gitmesi engellenmeliydi. Böylece yabancı okullara olan talep tamamen ortadan kaldırılamasa bile hatırı sayılır derecede bir azalma muhakkak olacaktı. Mithat Paşa Suriye'de vali iken Türk-Müslüman çocukların okul yoksunu, Hıristiyanların ise İngiliz, Fransız ve Amerikan okullarında en ileri eğitim aldıklarını dile getirmiştir[269]. Örneğin, 1856 yılında Kocaeli-Bahçecik'te kurulan bir misyoner okulunda 1883 tarihinde okutulan dersler; Aritmetik, Cebir, Coğrafya, İngilizce, Fransızca, Ermenice, Astronomi, Zooloji, Mantık, Politik, Ekonomi ve zihin felsefesi dersleri yer almaktaydı. Mezunları Robert Kolejine imtihansız alınmıştır. 1891 yılındaki eğitim programında, ileri Matematik, Doğa Bilimleri, Tarih, Fransızca, İngilizce ve Türkçenin yanında bütün genel dersler ve İncil dersleri yer almıştır[270].

Doğu ve Güneydoğu vilayetleri başta olmak üzere çoğu vilayetlerden gelen raporlarda Osmanlının kendi düşünce tarzını yerleştirmesi ve her yerde etken konumda olması için, halk eğitimi verecek okulları temin etmesi için, hızlı örgütlenmesi gerektiği dile getirilmiştir. II. Abdülhamid döneminin Anadolu vilayetleri başmüfettişi Şakir Paşa bizzat kendi gözlemlerine dayanarak endişelerini dile getirmiştir. Şakir Paşaya göre, yabancı okullarda verilen eğitime bağlı olarak ülkenin ticaret ve zenginliği bir gün tamamen gayrimüslimlerin eline geçecekti. Bunun önüne geçmek için ise tavsiyesi, eğitimin yaygınlaştırılarak Müslüman halkın ufkunun ve bilgisinin yükseltilmesi ve yabancı okullara alternatif devlet okullarının kurulmasıydı[271]. Yine Zagarta civarında İtalyanlar tarafından çokça okul açılmasına karşı bu tarz bir tedbir alınmıştır. 1888 yılında sadrazam Kamil Paşa, Cebeli Lübnan Mutasarrıflığına yazdığı bir raporda bölgede İtalyanların açtıkları okullara alternatif

[269] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 101
[270] Hülya Çelik, *a.g.m.*, s. 1188.
[271] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.*, s. 76-77, 93; Yahya Akyüz, *a.g.m.*, s. 128; BOA, *Y.EE.*, 104/72, H- 30 Recep 1305 (12 Nisan 1888), s. 1.

okullar kurularak yabancılara fırsat verilmemesi gerektiğini ifade etmiştir[272].

II. Abdülhamid'in en yakın vezirlerinden Sait Paşa 1878 ve 1879 tarihlerinde eğitimle ilgili iki rapor hazırlamıştır. Yazdığı raporda, her vilayette sultani açılmasını tavsiye etmiştir. İlköğretim masraflarının halk tarafından karşılanmasını, Rüştiyelere Fransızca derslerinin konmasını, Sanayi-i Nefise mektebinin açılmasını önermiştir. Sait Paşa 1881 yılında da bir eğitim programı hazırlamıştır. İmparatorluğun en ücra köşesine kadar yüksek, teknik, meslek ve genel eğitim götürmeyi amaçlamıştır. Bu tavsiyeler sayesinde II. Abdülhamid döneminin 1879 ile 1886 yılları arasında illerde 119 İstanbul'da 17 yeni rüştiye yapılmıştır. Bu okullara Fransızca dersleri konmuştur. Büyük illerde 29 idadi, İstanbul'da hukuk mektebi ve eczacılık mektebi açılmıştır[273].

10 Temmuz 1900 tarihli bir raporda, misyoner okullarının vilayetlerde Müslüman nüfus üzerinde önemli etkiye sahip olduğu, buna karşı yetersiz Osmanlı eğitim kurumları ve sisteminin iyileştirilmesi ve böylece cahil halk arasında artan misyoner etkisinin önlenmesi için eğitim yoluyla ciddi tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir. Bu şekilde Osmanlı bir yandan vilayetlerdeki yabancıların etkisini en aza indirmeye çalışırken, öte yandan da tebaasının sadakatini güçlendirmeyi amaçlamıştır[274].

12 Ağustos 1899 tarihinde sadarete yazılan bir tezkirede yabancı okullara kabul edilen Müslüman çocukların kendi din ve mezheplerinden uzaklaştıklarından bahseder. Bu tezkireye göre gayrimüslim okulların aksine Müslüman okullarında yeteri kadar din eğitimi verilmemekte olduğundan Müslümanların dinlerini öğrenmede zayıf kaldıklarını ifade etmekle beraber Maarif Nezaretinin ıslahat yapması gerektiği beyan edilmiştir. Bunun içinde, hazinenin maarife açılması ve maarif için fedakârlıklarda bulunarak binaların inşası ile açılış için lazım olan nakti karşılaması gerektiği ifade edilmiştir. Bu şekilde bir politika takip edilirse Osmanlı genelinde hızla yeni okullar yapılmaya başlanacaktı. Okulların yaygınlaştırılmasıyla birlikte, özellikle köylerde ve kasabalarda okul yetersizliğinden dolayı cehalet içinde

[272] BOA, *Y.EE.*, 104/72, H- 30 Recep 1305 (12 Nisan 1888), s. 1.
[273] Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 98.
[274] Mithat Aydın, *a.g.e.*, s. 78.

kalan halk yabancıların elinden kurtarılacaktı. Bu projelerin bir an önce hayata geçirilmesi gerektiği de ayrıca ifade edilmiştir[275].

Olay sadece gayrimüslim okullarında dini eğitim verilmesi, Müslüman okullarda yeterince iyi şekilde dini eğitim verilmemesi ile elbette ölçülemez. Gayrimüslimler tarafından açılan okullar çoğu kez Osmanlıda nitelikli okullar açılmasına öncülük etmiştir. Örneğin 1870 yılında Yunanlar tarafından açılan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk kız ortaokulu her anlamıyla Osmanlıya örnek olmuştur. Açılan bu okul bir örnek teşkil ederek yeni okulların açılmasına öncülük etmiştir. Yunanlar arasında ilk ve orta düzeyde okular kurulmuştur. 1874 yılında "Palada Girls' School", 1875 yılında "Zapyon Girls' School" kurulan bu okullara örnek olarak verilebilir. Bu okulların finansmanı cemaat gelirleri, kilise gelirleri, bağışlardan karşılanmıştır. Bu okullardaki gelişmiş eğitim teknikleri ve metotları modernleşme evresinde olan Osmanlı eğitim sistemine uyarlanmaya çalışılmıştır. Örneğin, "Alilodidaktik Metodu" Osmanlı eğitim sistemi için oldukça idealdi. Bu sistem, öğrencilerin birbirlerine karşı sorumluluklarını en iyi öğreten sistemdi. Hiyerarşik bir düzen vardı. Kıdemli öğrencilerden seçilen bir öğrenci kendisinden alt sınıfta bulunan öğrencilerin eğitim işlerini yürütmekten sorumlu tutulmuştur. Böylece öğretmen kıtlığına çözüm bulunmakta ve eğitim ucuz yollardan yürütülmekteydi. Osmanlının içinde bulunduğu dönemde ise okulların ne ciddi anlamda finansman kaynağı ne de donanımları mevcuttu. Bu ilk olarak 1830 yılında Amerikalı misyonerler tarafından başlatılmış, daha sonra yaygınlaşmış ve Osmanlı'da askeri eğitim veren okullarda kullanılmıştı. Diğer bir metot olan "Pestalozzi Metodu" sınırlı disiplin ve teorik kurslara odaklanmıştır. Avrupa ve ABD'deki eğitmenlerin çoğu bu metodu kullanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunanlar hemen bu sistemi uygulamak için Avrupa ile yakın temasa geçmiştir. Bu metodu kullanan ilk Rum Okulu "Zapyon Girls School"dur. Metodun, kız okullarında büyük başarı getirdiğini gören Osmanlı devlet adamları 1887 yılından itibaren bu metodu Müslüman okullarında kullanmaya başlamışlardır. En çok kullanılan metot ise "Monitoria"dur. XIX. yüzyılın başına Joseph Lancaster tarafından İngiltere'de geliştirilmiştir. Aynı yüzyılda birkaç Rum Okulunda

[275] BOA, *Y.PRK..BŞK.,* 60/24, H- 4 Rabiulahir 1317 (12 Ağustos 1899), 3 varak, s. 3.

uygulamaya konmuştur. Oya Dağlar Macar'ın ifadesine göre, bu metotların çoğu Osmanlı modern eğitim kurumlarına uyarlanmıştır[276].

II. Abdülhamid döneminin önde gelen devlet adamı Mehmet Kamil Paşa'da yazdığı birçok raporda devlet eğitiminin yaygınlaştırılmasını vurgulamasının yanı sıra Avrupa'dan alınan modellerde daha seçici olma taraftarıydı. Kamil Paşa'ya göre, tasarlanacak bir okul sistemi ile yabancı okullara duyulan ihtiyaç azaltılmalı, rekabet etmek için sıkı bir çalışma yürütülmelidir. Her kasaba ve vilayette eğitim kurumları oluşturulmalıdır. Bu sayede bütün ilköğretim okulları geliştirilecekti. Şehir ve kasabalarda halk okullarının derhal açılması ile önce idadi, ziraat ve ticaret okulları ve daha sonrada öğretmen okulları vilayet düzeyinde bölgenin başkenti olan her bir büyük şehirde kurulacaktı. Buralarda öğretilecek bilimler ile eğitim ve meslek türleri ile beceriler, ilk başlarda temel düzeyde olsa da devamında çağın gereklerini karşılayacak, ileri düzeyde oluşturulacak ve düzenlenecekti[277]. 1898 tarihinde Anadolu Umum Müfettişi Şakir Paşa yazdığı layihada Türk sanat okulları açılması gerektiğini dile getirmiştir. Erzurum'da Ermeni Sanasaryan Protestan Okulu ve Amasya'da Merzifon Amerikan Okulunun yarattığı tehlikeye karşı Medrese-i Sanayi adıyla iki mükemmel mektep kurulması gerektiğini söyler. Eğer bu okulların faydası görülürse önce Harput ve Kilis'te daha sonra Anadolu'nun diğer bölgelerinde bu tarz okulların açılmasını tavsiye etmiştir. Bu okullar erkek ve kız çocukları için ayrı ayrı açılacak ve derslerde Osmanlıca, Coğrafya, Hesap ve Dini Bilgiler öğretilecekti. Şakir Paşaya göre, bu okulların asıl amacı çocukların yeteneklerini kullanmalarını sağlamak ve bazı el hünerlerini öğretmektir[278].

Tüm bu okullaşma çabaları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde farklı mahiyette okullar açılmıştır. Devlet hem merkezi otoriteyi güçlendirmek hem de Müslüman halkı misyonerlerin elinden kurtarmak için okul açma konusuna oldukça önem vermiştir. Mülkiye, hukuk ve ticaret mektepleri açılmıştır. Bayındırlık çalışmaları, yol yapımı, kentleşme ve belediye hizmetleri için teknik okulların

---

[276] Oya Dağlar Macar, "Ottoman Greek Education System and Greek Girls' Schools in Istanbul (19TH and 20TH Centuries)", *Educational Sciences: Theory & Practice,* 10(2), Spring 2010, s. 806, 808, 812, 815.
[277] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.,* s. 113.
[278] Yahya Akyüz, *a.g.m.,* s. 128.

yaygınlaştırılmasına gayret edilmiştir. Her yerde meslek okulları açılmıştır. 1889 yılında Selanik'te ziraat uygulama mektepleri açılmıştır. Bu mahiyette başka bir okul 1892 yılında Bursa'da açılmıştır. 1902 yılında Ankara'da numune çiftliği ve çoban mektebi, İzmir'de bağcılık, aşı ve uygulama mektebi, Selanik'te polis mektebi, Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne, Manastır, Ordu merkezlerinde Harbiye, Şam'da tıp mektebi açılmıştır[279].

II. Abdülhamid devri eğitim politikası 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi[280] doğrultusunda hareket etmiştir. Nizamnamenin en önemli etkisi, hükümet merkezi ile birlikte devletin en uç vilayetine kadar herkesin eğitim alanında sorumluluk üstlenmesidir. Nizamname, II. Abdülhamid devri idarecilerinin sıklıkla atıfta bulunduğu bir dayanak noktası olmuştur. Yabancı okulların artışına ve faaliyetlerine karşı idareciler merkezden mali vb. yardım isterken Nizamnameye atıfta bulunmuşlardır.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre okulların sınıf ve dereceleri şöyledir:

1. Sıbyan Okulları ilköğretimin ve anaokulun birinci kademesi olarak mahalle ve köy okullarından oluşur.

2. Rüştiye okulları ilköğretimin ikinci kademesi olarak beş yüz haneli kasabalarda açılacaktır.

3. İdadi okulları ortaokul olarak beş yüz haneli kasabalarda açılacaktır.

4. Lise okulları olarak Sultaniler vilayet merkezlerinde açılacaktır.

5. Üniversite olarak Darülfünun İstanbul'da açılacaktır.

6. Öğretmen Okulu olarak İstanbul'da Darülmuallim ve kız öğretmen okulu

[279] Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 97.
[280] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-220.

olarak Darülmuallimat İstanbul'da açılacaktır[281].

1. II. Abdülhamid Döneminde İlköğretimin Durumu

II. Abdülhamid döneminde ilköğretim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin getirdiği koşullara göre idare edilmiştir. Bu süreçte ilköğretimde en dikkat çeken husus sıbyan mekteplerine alternatif olarak kurulan "iptidai" mekteplerin oldukça yaygınlaşmasıdır. II. Abdülhamid ve maarif işleri ile ilgilenen devlet adamları Tanzimat döneminin aksine eğitimde tam bir ilerleme kaydedilmesi için ıslahatın ilköğretimden başlaması gerektiğine inanmışlardır. Ali Suavi bir ifadesinde, *"Öğretim metotlarının önemi, yüzeysel bilgilerin ezberletilmesiyle kalkınmanın olmayacağı, ilköğretimin temel sayılması"* üzerinde durmuştur[282].

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ilköğretime yönelik hedefleri şöyledir:

A. Her mahalle ve köyde ve icabına göre bir iki mahalle veya bir iki köyde en az birer sıbyan okulu bulunacaktır. Karma olan köy ve mahallelerde Müslüman ve gayrimüslim halkın çocukları için ayrı mektepler yapılacaktır.

B. Sıbyan mekteplerinin inşaatı, tamir masrafları ve öğretmen maaşları ilgili toplum tarafından karşılanacaktır.

C. Sıbyan mektepleri için gereken öğretmenler yapılacak nizamnameye göre seçilip atanacaktır.

D. Sıbyan mekteplerinin süresi dört yıldır ve okutulacak dersler şöyledir;

Yeni usul ile alfabe, Kuran'ı Kerim, Tecvit, ahlak üzerine yazılmış kitaplar, din dersleri, yazı, Aritmetik, kısa Osmanlı Tarihi, kısa Coğrafya, faydalı bilgiler. Dini bilgiler gibi derslerde, gayrimüslimler kendi usullerine göre eğitim alacaklardı. Öğretim usulleri ruhani reisleri tarafından belirlenecekti.

E. Bu derslerin genişletilmesi ya da düzeltilmesi gerekli olduğunda mahalle eğitim

---

[281] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 1; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Cilt: 7, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 202.
[282] Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 104.

meclisi Maarif Nezaretinden izin almak zorundaydı. Meclis-i Kebir-i Maarif müdürünün ise onaylaması gerekirdi.

F. Sıbyan mekteplerinde gayrimüslim ve Müslümanların özel günleri ile yeni padişahın tahta çıktığı günler hariç sabahtan akşama kadar ders okutulacaktı. Mahalle veya köyde okuma yaşına gelmiş çocukların sıbyan mektebine devam etmesi zorunluydu.

G. Kız çocukların altı yaşından on yaşına kadar, erkek çocukların yedi yaşından on bir yaşına kadar sıbyan mektebine devam etmesi zorunluydu.

H. Mahalle veya köyde okuma yaşına gelmiş ne kadar çocuk varsa hepsini ve onların iaşelerini karşılayacak ailelerin isim listesi ihtiyar meclisi tarafından hazırlanıp, altına mühür vurulduktan sonra öğretmenlere teslim edilecekti.

I. Onuncu maddede belirtildiği üzere tertip edilen defterde adı bulunup da okula gelmeyen öğrenci olursa, öğretmen tarafından mahalle muhtarına haber verilerek o çocuğun annesi veya babası veya akrabası ihtiyar meclisine çağırılarak çocuğu okula göndermesi teklif ve ihbar olunacaktı.

İ. Bir çocuğun okula gönderilmesi için annesine veya babasına veya akrabasına bir ayda üç kez ihbar yapılıp da çocuk Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin on üçüncü maddesinde bulunan özürleri olmadığı halde hâlâ okula gönderilmezse çocuğun ailesinin durumuna göre beş kuruştan yirmi kuruşa kadar para cezası verilip alınan para Maarif İdaresi veznesine teslim edilecekti. Buna rağmen çocuk hâlâ okula gönderilmezse mahalli hükümet tarafından çocuk zorla okula alınacaktı

J. Okul çağına gelip de okula gönderilmeyen öğrencilerden ancak aşağıda belirtilen özürleri bulunan çocuklar zorla okula götürülemez:

-Mahalli hükümet tarafından muayene ettirilerek okula gitmesine engel olacak fiziki veya ruhi hastalığı bulununlar

-Fakir ve yardıma muhtaç bir ailede geçimin sağlanması için çocuğun çalışması zorunlu olan ailelerden çocuk zorla alınıp okula götürülemez

-Ekim ve harman zamanlarında çiftçilik ile uğraşan çocuklar

-Evi yarım saat uzakta bulunan çocuklar

-Çocuğun bulunduğu yerde okul yoksa veya okul yarım saatlik uzaklıkta ki bir mesafede ise

-Çocuğun evde veya başka herhangi bir yerde özel olarak okuma yazma öğrendiği anlaşılırsa

K. Sıbyan mekteplerinde öğrenimini bitiren öğrenciler imtihan nizamnamesi gereğince aldığı diploma ile sınavsız Rüştiye mekteplerine kaydolabilirdi[283].

Yeni usule göre açılan ilk ilkokul 1872 tarihinde Nuriosmaniye Camisi içindeki kârgir binada açılan iptidai okuldur. Sonraki dönemlerde imparatorluğa yayılacak iptidai okulların ilki budur[284].

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Müslüman ve gayrimüslimleri kapsayan ve padişah ile devlet merkezli eğitimi amaçlayan, Osmanlı ülkesini seven ve Osmanlılık düşüncesine uygun ilköğretim okulları açılmasını hedeflemişti. Bu okullar her cemaat için ayrı ayrı açılacak olsa da müfredat ve ders programları aynı olacaktı. Tek fark öğretim dili ve dini içerikli derslerde olacaktı[285].

II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde ilköğretim üzerinde ki ilk faaliyeti 1876 yılında Kanuni Esasi'de de yer alan ilköğretimin zorunlu hale getirilmesidir. Bu yönden bakıldığında Tanzimatçıların ilköğretimi geri planda bırakmasına karşın II. Abdülhamid ilköğretimde kurumsallaşma yoluna gitmiştir. Çünkü ortaöğretim ve yükseköğretimde sağlıklı bir ilerleme yapılabilmesi için ilköğretimin temel gereklilik olduğu anlaşılmıştır. Tanzimatçılar modernleşmeyi ve ilerlemeyi ilköğretim dışında ortaöğretim üzerinden gerçekleştirmeye çalışırken II. Abdülhamid döneminde ilköğretim ön plana çıkmıştır. Öyle ki, 1879 yılında Maarif Nezareti bünyesinde "Mekatib-i Sıbyaniye Dairesi" kurulmuştur.

---

[283] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 2-5; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-187.
[284] Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 65.
[285] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin…,* 215-216.

II. Abdülhamid döneminde iki türlü ilköğretim politikası vardır. Bunların birincisi, "mekatib-i sıbyaniye" diğeri "mekatib-i iptidaiye"dir. Bunlardan birincisi olan sıbyan mektepleri ulema, medrese ve geniş halk tabakasının asla vazgeçmeyeceği bir kurum olup gelenekten kopması imkânsızdı. Buna teşebbüs etmekte bir o kadar tehlikeliydi. Köklü bir ıslahat girişiminde bulunmak tüm bu çevrenin tepkisini çekmekti. Bu yüzden bu okullarda din ağırlıklı müfredat devam ettirilerek, kadimcilerin tepkisini çekmeyecek şekilde birkaç ıslahat yapılmıştır. İkincisi olan iptidai mektepleri ise tamamen ceditçi bir düşünce ile şekillenmiştir. Bu bağlamda, Tanzimatçıların eskiye dokunmadan yeni mektepler inşa etme politikası bu dönemde de işlemiştir. Böylece ilköğretimde ikili sistem ortaya çıkmıştır: usul-ü cedit ve usul-ü atika. Eski sistem 1880'li yıllardan itibaren azalmaya başlamıştır. Maarif Nezareti mümkün olduğu kadar iptidai mektepleri vurgulamıştır. Böylece sıbyan mektepleri gittikçe gücünü kaybetmeye başlamış ve 1909 yılına kadar okulların büyük çoğunluğu usul-ü cedit olarak işlemiştir. Özellikle Müslüman halkın yoğun olduğu yerlerde ilköğretim genişletilmeye çalışıldığı gibi halkında bu girişimlere maddi ve manevi olarak destek olmaları istenmiştir[286].

II. Abdülhamid döneminde yayınlanan bir muhtırada devlet idaresinde uygulanan usullerin zamanın ihtiyaçlarını karşılamadığı, usullerin devletin çıkarlarını koruyucu nitelikte olmadığı, devletin ayakta kalmasını sağlayan İslam'ın sağlıklı şekilde korunmadığı dolayısıyla bu düşünceler dikkate alınarak ıslahat yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Tam bilgili kişilerden ıslahat komisyonu kurulması, bu komisyonda medreselerin ve Şer-i mahkemelerin durumları için detaylı bir ıslahat layihası hazırlanıp II. Abdülhamid'e takdim edilmesi önerilmiştir. Yapılması düşünülen ıslahatlarda medreselerin ıslahı, dini eğitim gören öğrencilerin yoksulluktan ve itibarsızlıktan korunması, müderrislerin geçim şartlarının düzeltilmesi, medreselere tahsis edilen paranın suiistimallerden korunması, eğitimin kolaylaştırılması, vakıf gelirlerinin bir düzene konması, hukuk mekteplerinde, mülkiyelerde vb. okullarda İslam dini aleyhine dersler okutulmaması, okulların temel amacının talebelerin önce dinlerini ve dini öğrenmenin sonucu olarak vatanperverlik, hamiyet, milli gayrette bulunacak talebelerin yetiştirilmesi vb. gibi konuların müzakere edilmesi gerektiği

[286] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 67-89.

vurgulanmıştır. Bu doğrultuda ilk önce öğretmenlerin din, hamiyet ve milli gayretlerini güçlendirilmesi ve Avrupa devletlerindeki gibi bilgi derecesi geniş öğretmenlerin olması zorunlu görülmüştür. Kısacası bütün ilk, orta ve yüksek okulların mevcut programlarından din ve siyasette zararlı olan usullerin kaldırılması ve dini temelde ıslahat yapılması önerilmiştir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere medreselerde bir ıslahat yapılması düşünülmüştür. Fakat medreselerin temeli olan din yine ön plana çıkmıştır. Bu da muhtırayı hazırlayanların muhafazakâr bir ekipten oluştuğunu ortaya koyar. Bu paragraftan da anlaşılacağı üzere medreselerde tam bir yenilik yapmak mümkün olmadığından alternatif olarak iptidai okullar yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır[287].

Maarif Nezareti iptidai okulların masraflarını bütçeden karşılamakta iken sıbyan okullarının masraflarını halka bırakmıştır. Merkezde sıbyan okullarının idareleri ve teftişleri öğretmenler tarafından yapılırken, yine de "mekatib-i iptidaiye ve sıbyaniye" müfettişliğinin kontrolü altındaydı. Yani sıbyan okullarının idareleri ve masrafları halka bırakılmış fakat yüksek denetim yetkisini devlet kendi elinde bulundurmuştur. Diğer yandan merkezde ilköğretimde okuyacak öğrencinin sayısının yıldan yıla arttığı Bayram Kodaman tarafından tespit edilmiştir. Bu durumda, öğrenci sayısına paralel olarak yeni okulların yapılması planlanmıştır[288]. Selçuk Akşin Somel hatıratlar üzerinde yaptığı incelemelerde II. Abdülhamid döneminde hem ilköğretim hem de ortaöğretimin gidişatı hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Somel'e göre, II. Abdülhamid devrinde iptidailer çoğalsa da mahalle mekteplerinin öneminin hala önemli ölçüde var olduğunu beyan eder. Bu okulların halk için hiçbir zaman mahalle mekteplerine bir alternatif olmadığı tezini ileri sürer[289].

Aynı zamanda yabancı okulların ve gayrimüslim okullarının Müslüman okullardan nitelik olarak iyi durumda olması Maarif Nezaretini ilköğretimde yenilikler yapmaya itmiştir. 1891 yılında *"Dersaadet mekatib-i iptidaiyesi için tâlimatı mahsusa"*[290] yayınlanarak ilköğretimde sıbyan-iptidai ayırımı olmaksızın tek başlık altında düzenleme yapılması planlanmıştır. Bu talimatnameye göre, ilköğretim

[287] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e.,* s. 129-131.
[288] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 67-89.
[289] Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.,* s. 312.
[290] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* 76.

dört yıl olarak planlanmış, ceza yöntemi olarak dayak yasaklanmış, idari olarak on iki merkeze ayrılarak çevre okullar bu merkezlere bağlanmış, merkez okullar ise "mekatib-i iptidai" dairesine bağlanmıştır. Ayrıca merkez okulları öğretmenleri çevre okulları denetleme yetkisine sahip olacaktır. Bu talimatnamedeki maddeler 1909 yılına kadar küçük çapta değişikliklerle geçerli olmuştur. Bu kararların önemi ise sıbyan-iptidai ayırımı olmadan ilköğretimi tek kurum olarak düşünülmüştür.

Taşradaki durum merkeze göre biraz daha vahimdi. Tanzimat döneminde ortaöğretime destek sağlanarak ilköğretimin aksatılması nedeniyle ilköğretim taşrada pek bir ilerleme gösterememiştir. Fakat 1876 yılından itibaren II. Abdülhamid taşrada ilköğretime yönelik önemli çalışmalar yapmıştır. Tabiidir ki bunu zorlayan şartlarda söz konusudur. Önceki kısımlarda da vurgulandığı gibi taşra idareciler yabancı okulların yayılmasına ve faaliyetlerine karşı yeni okulların yapılmasını talep etmekteydiler. Çünkü okul yetersizliğinden ve nitelik yoksunluğundan dolayı ahali çocuklarını yabancı okullara göndermekteydi. Ayrıca Müslüman halkın cehaletten kurtarılması için iptidai okullar ile yeni tarzda eğitim verilmesi gerektiği geniş çevrelerce benimsenmiştir. Zaten açılan yeni tarzda ortaöğretim kurumlarına gelen öğrencilerin belli bir düzeye ulaşmış durumunda olması gerektiği için ilköğretimde mutlaka yenilik yapılması gerekirdi. Ancak köylerin çok ve dağınık olması, ulaşım yetersizliği, mali sıkıntılar taşrada istenildiği gibi ilköğretim üzerine çalışmalar yapılmasını engellemiştir.

II. Abdülhamid devrinde ilköğretime yönelik başlıca hedeflere genel olarak bakıldığında, halk arasındaki cehaleti azaltmak ve okullara talebi artırmak için ilköğretimin parasız olması yönünde Maarif Nezaretine ve Anadolu umumi ıslahat müfettişi Şakir Paşaya çok sayıda rapor gitmiş. Fakat bu hazineye çok büyük bir yük olacağından üzerinde fazla durulmamış. Köy ve kasabalardaki çocukların okullara kesinlikle devamının sağlanması ve bunun ihtiyar heyeti tarafından yürütülmesi 1892 tarihinde vilayetlere bildirilmiştir. Her köyde bir okulun açılması, bu okulların teftişi için seyyar (gezici) müfettişlerin görevlendirilmesi, Kaza merkezlerinde usul-ü cedide uygun okulların yapılması II. Abdülhamid dönemi ilköğretim politikasının ana hatlarıdır. Düşünülen bir başka önemli husus, bölge ilkokullarının teşkilidir. Şöyle ki, 1896 yıllarından itibaren her köye bir ilkokul yapmak mali olarak çok

külfetli olacağından, birbirine yakın birkaç köy için büyük merkezi bölge ilkokulları yapılması düşünülmüştür. Bir başka önemli husus ilkokullarda din derslerine ağırlık verilmesi ve Osmanlılık fikrinin ağırlıklı olmasıdır. Sıbyan okullarını zayıflatıp usul-ü cedit okullarını yaygınlaştırma uğraşı içerisinde olan kadronun din derslerine ağırlık vermesi, misyoner okulların faaliyetlerine karşı İslam dinine, devlete ve hükümete sadakatle bağlılığı güçlendirmek için olsa gerek[291].

Yabancı okulların zararlı etkilerine karşı Osmanlı İmparatorluğunu seven, devlete ve padişaha sadık bireyler yetiştirmek ortaöğretim ve yükseköğretimde daha zor olacağından ilköğretimde bu hususların ön planda olması düşünülmüştür. 6 Mayıs 1899 tarihli bir rapor hem dönemin Osmanlının eğitimde nasıl bir ideolojik sistem kurmaya çalıştığını anlamak bakımından hem de yeni okulların kurulmasının misyonerler ile rekabet etmek için kurulduğunu desteklemesi bakımından önemlidir. Raporda her köye iptidai mektepler kurulmasını, eğitim dilinin Türkçe olmasını, öğretmenlerin kesinlikle Türk olmasını ve yabancı öğretmenlere görev verilmemesini, eğitimi ve okulları yaygınlaştırmak için hiçbir masraftan kaçınılmaması ve her türlü imkânların kullanılması gerektiği önemle vurgulanmıştır. Bu da eğitimin daha milli bir karakter kazandığını ve misyonerler ile mücadele etmek için yeni okulların kurulması ve eğitimin yaygınlaştırılmasının bir çözüm olarak ortaya çıktığını gösterir[292].

II. Abdülhamid döneminde iptidai okullar mahalle mekteplerine alternatif olarak kurulsa da tam anlamıyla mahalle mekteplerinin yerini alamamışlardır. Halk usul-ü cedit okullarına karşı bir önyargıya sahipti. Örneğin, 1890'ların başında Üsküp'teki ilk modern ilkokul olan "Mekeb-i Edeb" açıldığında okulun özel olması, Yahudi mahallesinde kurulması gibi sebeplerden dolayı halk bu okula hiç sıcak bakmamıştır. Çünkü bu okulun çocukları dinden çıkaracağı ve Yahudiliğe yönlendireceği düşüncesi ortaya çıkmıştı. Halk mahalle mektebi hocalarına iptidai mekteplerine kıyasla daha saygılı bir tutum sergilerdi. Bu gibi sebeplerden olacak ki, 1880'lerden itibaren iptidai mektepler çoğalmasına rağmen birçok öğrenci birkaç yıl mahalle mektebine devam ettikten sonra doğrudan sivil veya askeri rüştiyelere yazılmıştır.

[291] Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 67-89.
[292] BOA, *Y.A. Res.*, 101/39, H- 25 Zilhicce 1316, (6 Mayıs 1899).

Selçuk Akşin Somel'in çalıştığı hatıratların bazıları iptidai mekteplerin cezalandırma yöntemi, müfredatı, sarıklı hocaların olması bakımından mahalle mekteplerinden hiçbir farkının olmadığını söyler. Ama bazıları da cezalandırmanın mahalle mektebinde olanlara göre çok daha iyi olduğunu, hocaların aydın ve modern olduğunu, mahalle mektebinden o okula geçenlerin adeta doğudan batıya gitmiş gibi bir hissiyat yarattığından bahseder. II. Abdülhamid döneminde özel iptidailerde dâhil olmak üzere usul-ü cedit'e göre kurgulanan ilköğretimde sarıklı hocaların görev yapması ve çoğunun öğretmen okulu mezunu olmaması ulemanın bu dönemde de etkisinin kuvvetli olduğunu gösterir. Ancak kanaatimce bu hususi olarak planlanan bir durumdur. Yabancı okulların toplumu etkileyerek İslam'dan uzaklaştırmaya gayret etmesi, devlet ve hükümete sadakati azaltacak fikirler aşılaması ve kötü bir Batılılaşma kalıbına yönlendirmesine karşı direnmek için devlet, ulemayı devreye sokarak İslam'a, devlete ve hükümete sadık bireyler yetiştirmeyi amaçlamış olabilir[293]. Necdet Sakaoğlu'na göre de, okullarda çocuklar donanımdan, beslenmeden, sağlıktan yoksundu. Okullar havasız, rutubetli ve kirliydi. Cezalandırmada falaka, dayak hâlâ vardı. Hocalar cahil, kaba, pedagoji bilmezdi[294].

İlköğretimin II. Abdülhamid dönemindeki durumu genel olarak değerlendirildiğinde, Tanzimat dönemine nispetle ilköğretimde kurumsallaşma ve yaygınlaşma taşraya da yayılmıştır. Bir bütün olan eğitim kademelerinin ilköğretim olmadan olmayacağı fikri ilköğretimde Tanzimat döneminin tam tersi bir politika izlendiğini gösterir. Aslında fikri anlamda ilköğretimde ciddi atılımlar yapacak fikirler üretilip, kâğıda dökülmüştür. Fakat mali yetersizlik, yabancı okullar ile mücadele, öğretmen yokluğu, ulaşım sıkıntısı gibi sebeplerden dolayı uygulamaya geçilememiştir. Fakat bir sonraki dönem için fikri alt yapıyı oluşturmuştur.

2. II. Abdülhamid Devrinde Ortaöğretim

a. Rüştiyeler

İlk rüştiye programına bakıldığında II. Mahmut 5 Şubat 1839 tarihli bir fermanda böyle bir kurumun varlığından söz etmiştir. Bu okullar İstanbul'da sultanlar

[293] Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.,* s. 311-320.
[294] Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.,* s. 112.

tarafından yaptırılan büyük camilerin külliyelerinde açılması planlanmıştır. Bu tarihlerde "Mekteb-i Maarif-i Adliye" teşkil edilmiştir. Bu okullar daha çok devlet dairelerine memur yetiştirmek amacındaydı. Ayrıca, harp okulunun öğrencilerine uygun olarak yüz kişilik bir öğrenci kadrosuyla yatılı olarak bir okul da kurulmak istenmiştir. Bu okullar gerek bina bakımından ki amfi sistemine dayalı bir düzen ile tasarlanmışlardır gerek de okullarda okutulacak dersler bakımından çağdaş okulların öncüsü sayılabilir. İmamzade Esat Efendi'nin rüştiye okulları ile ilgili 17 Mart 1839 tarihinde yayınladığı talimatname ile bu okulların ikincisi Süleymaniye Cami külliyesinde "Mekteb-i Ulum-ı Edebiye" ismi ile açılmıştır.

1839 tarihli talimatname ile açılması kararlaştırılan rüştiyeler ancak 8 Kasım 1846 tarihindeki "Mekatib-i Umumiye Nazırlığı" kurulduktan sonra açılmaya başlamıştır. Akabinde rüştiyelere öğretmen hazırlamak amacıyla 1848 yılında "Darülmuallim"'in kurulma çalışmaları başlamıştır. Abdülmecid'in validesi Bezm-i Alem Valide tarafından binası yaptırılarak ve idaresi için gerekli vakıflar kurularak 16 Mart 1848 tarihinde açılan ve "Dar-ül Maarif" adı verilen rüştiye Batılı liselere benzer ve her bakımdan örnek olarak gösterilmiştir[295].

1845 tarihinde toplanan Meclis-i Maarif-i Muvakkat rüştiyelerin durumunu belirlemiştir. Bu meclis, rüştiyelere sıbyan okullarının üstünde Darülfununa öğrenci yetiştiren kurum özelliğini vermiştir. 1846 yılında "Mekatib-i Umumiye Nezareti"nin kurulmasıyla rüştiyeler açılmaya başlanmıştır. Rüştiyeler ilk önce dört yıl, Darü-l Maarif açılınca altı yıl olarak kabul edildikten sonra 1863 yılında tekrar beş yıla indirilmiştir[296].

1867 yılına kadar rüştiyelere yalnızca Müslüman öğrenciler alınmaktaydı. Ancak bu tarihten sonra Batılı devletlere, eğitim konusunda din ayırımı yapılmadığını kanıtlamak için Hıristiyan öğrenciler de kabul edilmiştir. Bu öğrenciler rüştiyelere girmek için Türkçe bir sınavdan geçmişlerdir[297].

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile diğer kurumlarda olduğu gibi

[295] Faik Reşit Unat, *a.g.e.,* s. 43.
[296] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 92.
[297] Enver Ziya Karal, *a.g.e.,* s. 201.

rüştiyelerde de düzenlemeler yapılmıştır. Nizamnamenin rüştiyeler ile ilgili maddeleri şunlardır:

A. Beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüştiye açılacaktır. Halkı tamamen Müslüman ise yalnız Müslümanlar için ya da Hıristiyan ise yalnız Hıristiyanlar için okul kurulacaktı. Halkın karma olması durumunda her cemaat için ayrı okullar kurulacaktı. Bir cemaate rüştiye kurulması için o cemaati teşkil eden halkın yüz evden fazla olması gerekirdi.

B. Rüştiyelerin öğretmen ve hizmetlileri ile her türlü inşaat ve diğer giderleri vilayet maarif sandığından karşılanacaktı.

C. Kurulması planlanan rüştiye okulunun planı Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından gönderilen planlar doğrultusunda yapılacaktı.

D. Her rüştiyede talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen, bir gözetmen ve bir de kapıcısı olacaktı. Birinci öğretmen "muallimi evvel" ikinci öğretmen ise "muallimi sani"dir.

E. Muallimi evvelin sekiz yüz, muallimi saninin beş yüz kuruş maaşı olacaktı. Gözetmene ikiyüz elli kapıcıya yüz elli kuruş maaş verilecekti. Mekteplerin diğer giderleri için yıllık dört bin kuruş ayrılacaktı.

F. Öğretim süresi dört yıl olup aşağıdaki dersler okutulacaktı:

Din dersleri başlangıcı, Türkçe dilbilgisi, imla ve yazı, Arapça ve Farsça Dilbilgisi, Aritmetik, Resmi Hattı, Geometri başlangıcı, Genel Osmanlı Tarihi ve genel Tarih, Beden Eğitimi, okulun bulunduğu yerde en çok konuşulan dil okulda verilecek dersler arasındaydı. Halkı ticaretle uğraşan bölgede kabiliyetli çocuklar isterlerse dördüncü yıl Fransızca dersleri alabileceklerdi. Bu derslerin mezhepler ve dinlerle ilgili bölümleri her milletin kendi dili ile okutulacaktı.

G. Bu derslerin öğretim şekli ve günleri özel cetveller düzenlenerek ayarlanmıştır. Dolayısıyla okullarda derslerden herhangi birinin değiştirilmesi gerekirse Maarif Nezaretinden müsaade alınacaktı ve Meclis-i Kebir-i Maarif uygun görürse bu gerçekleştirilecekti.

H. Hem Müslüman rüştiye okulları hem de gayrimüslim rüştiye okulları her sene Ağustos ayının başından üçüncü haftasının sonuna kadar tatil olacaktı. Her rüştiyede Temmuz'un başından itibaren dersler bitecek, ilk on beş gün müzakere yapılacak son on beş gün ise sınav yapılacaktı. Sınavlar bitince Ağustos'un yirmi üçüne kadar tatil olacaktı. Her milletin hafta tatili, bayramı ve özel günlerinden başka tatil olmayacaktı. Sadece yeni padişahın tahta çıktığı gün tüm okullar tatil olacaktı.

I. Rüştiye mektebini başarı ile bitirip diploma alanlar herhangi bir sınava tabi tutulmadan idadi mekteplerine kaydolabileceklerdi.

İ. Halkı tamamen Müslüman olan büyük şehirlerde Müslümanlara özel halkı tamamen Hıristiyan olan şehirlerde Hıristiyanlara özel kız rüştiyeleri olacaktı. Karma olan yerlerde ise her millet için ayrı bir rüştiye kurulacaktı. Fakat okul açılması için o milletin beş yüz evden fazla olması gerekirdi. Şimdilik İstanbul'da açılacak, fayda görülür ise vilayetlerde de açılacaktı.

J. Kız okullarının öğretmenleri kadın olacak, nitelikli kadın öğretmen yetiştirilene kadar yaşlı ve olgun beyefendiler öğretmen olacaktı.

K. Öğrenim süresi dört yıl olup aşağıdaki dersler okutulacaktı;

Din derslerinin başlangıcı, Türkçe Dilbilgisi, Arapça ve Farsça Dilbilgisi, özet halinde Tarih ve Coğrafya, Aritmetik, ev idaresi, Dikiş ve Müzik gibi derslerdi.

L. Gayrimüslim öğrencilerin mezhepleri ve dinleri ile ilgili derslerin öğretimi, ruhani reisler tarafından tayin olunacak konular üzerinden yapılacaktı

M. Sıbyan mektebi diploması olanlar direk rüştiyelere başlayabilecekti. Diploması olmayanlar bir sınava tabi tutulacak, bilgi seviyesi yeterli görülürse rüştiyeye başlayabilecekti[298].

1879 yılında Maarif merkez teşkilatı yeniden düzenlenerek Maarif Nezaretinin beş daireye ayrılması ve bunların birinin de "Mekatib-i Rüştiye Dairesi" olması rüştiyelerin genişletilmeye ve iyileştirilmeye çalışıldığının bir göstergesidir. Bu

[298] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 5-7; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 187-189.

dairenin müdürlüğüne devrin en önemli eğitimcilerinden biri olarak görülen Selim Sabit Efendi getirilmiştir. Bu tarihten sonra ise rüştiyeler iyice çoğalmaya başlamıştır. 1880 yılında taşrada 450 rüştiye bu rüştiyelerde ise 25.000 öğrenci vardı. Aynı yıl İstanbul'da 20 erkek rüştiyesi, 9 kız rüştiyesi, 8 askeri rüştiye vardı. 1880 yılından 1886 yılına kadar vilayetlerde 119 yeni rüştiye kurulmuştur[299]. 1909 yılında İstanbul'da 33 resmi, 39 özel olmak üzere 72 rüştiye mevcuttu. Askeri rüştiyelerde bu rakama dâhil edildiğinde bu sayı 76'ya ulaşır. Bu tarihlerde imparatorlukta toplam 619 rüştiye mevcut olup 40.000 civarında talebe vardı. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kararları doğrultusunda idare edilen rüştiyelerde yenilenme ihtiyacı ortaya çıkınca 1888 tarihinde Maarif Meclis-i Reisi Ali Haydar başkanlığında bir komisyon toplanmıştır. Komisyonda rüştiyeler için önemli kararlar alınmıştır. Rüştiyelerin iki yıla indirilmesi ve idadi olan yerlerdeki rüştiyelerin idadiler ile birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Talebesi az olan köy ve kasabalardaki rüştiyelerin iptidai okuluna dönüştürülmesi düşünülmüştür. Hem taşra hem de merkezdeki rüştiyeler için 1892 tarihinde düzenlenen talimatname II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır.

II. Abdülhamid devrinde rüştiye ders programlarında çok sık değişiklikler göze çarpar. Bu değişikliğin sebebi ise devletin bu okulları siyasi bir kurum olarak görmesidir. Başlangıçta gayrimüslimlerin yabancı okullara olan talebini azaltıp, bu okullara teşvik etmek için Osmanlılık fikrini vurgulayan dersler varken böyle bir talebin oluşmadığı ve gayrimüslimlerin ya kendi cemaat okullarına ya da yabancı okullara devam ettiklerinin görülmesi ile müfredat daha İslami bir içerik kazanmıştır. Türkçe, ders programlarında daha fazla yer kaplamış ve Arapça ikinci sıraya düşmüştür. Bu milli dil ve kültürün gelişmesi bakımından çok önemli bir adımdır[300]. Burada esas önemli olan nokta yabancı okullara olan talebi ve yabancı okulların faaliyetlerini azaltmak için Türk milli bilincini vurgulamak yerine Osmanlılık bilincini vurgulayan politika takip edilmekteyken artık bunun geçersiz olduğu görülmüş, gayrimüslimlerden umut beklenmeyerek Türk ve Türkçe ön plana çıkmıştır.

---

[299] Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.,* s. 105.
[300] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 96-112.

Mahalle mektepleri Kuran ve din bilgisi dışında pek bir şey vermediğinden buradan mezun olanlar ilköğretim düzeyindeki kalan bilgilerini tamamlamak için rüştiyelere devam ederlerdi. 1870'li yıllardan XX. yüzyılın başlarına kadar rüştiyelerin müfredatı ağırlıklı olarak Arapça ve Arapça ile ilgili gramer eserleri, Fars edebi metinleri, coğrafya, aritmetik, tarih ve Osmanlı-Fars kültürüne ilişkin eserlerin okutulmasıydı. Cebir, Fransızca, hat sanatları ve daha birçok ders, muallim varsa okutulurdu. Yine İlmiye sınıfı rüştiye okullarında aktif konumdaydı. Eğitim anlayışının ezber olması nitelikli eğitim verilmesini engellemiştir. Selçuk Akşin Somel incelediği hatıratlarda, rüştiye öğrencilerinin dersleri sıkıcı, donuk, baskıcı bulduklarını ortaya koymuştur[301].

Rüştiyelerin sayıları Tanzimat döneminde artmasına rağmen bina, kadro ve donatım bakımından oldukça yetersizdi. II. Abdülhamid döneminde ise rüştiyeler için yeni binalar yapılmış, eskiler ıslah edilmiştir.

b. İdadiler

İdad kelimesinin sözlük anlamı hazırlamaktır. Kendisinden üstün bulunan herhangi bir mektebe talebe hazırlamak demektir. İlk idadiler eğitimli askere ihtiyaç olduğu için bu alanda yüksek tahsil görmek isteyen talebeleri, Harp okulu, Askeri tıbbiye okullarına hazırlamak amacındaydı. 1867 yılına gelene kadar yüksek tahsil, meslek, ihtisas mekteplerine talebe hazırlayan kurumlar Mekteb-i Maarif-i Adliye, Mekteb-i Ulum-ı Edebiye ve Darülmaarif'dir. İdadilerin bu tarihe kadar böyle bir işlevi yoktu.

1869 Nizamnamesine göre köylerde ve mahallelerde sıbyan mektepleri, beş yüz haneli yerlerde rüştiyeler, bin haneli yerlerde idadiler, vilayet merkezlerinde sultaniler kurulacaktı[302]. Bu tarihten sonra idadi ismi çok sık geçmeye başlar. İlerde görüleceği üzere sultaniler bugünkü liselere denk geliyorsa idadiler ortaöğretim derecesinde sayılabilir. 1869 Nizamnamesinde açılmasının gerekli olduğu belirtilen

[301] Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, s. 323.
[302] Bkz. BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-220..

idadiler ancak 1872 tarihinde Cevdet Paşa'nın sadareti döneminde açılmıştır[303]. Rüştiye mekteplerini bitiren talebeler bir giriş sınavı ile idadilere girebilmekteydiler[304].

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin idadi okulları ile ilgili hükümleri şöyledir:

A. Rüştiye okullarını bitiren Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin karma olarak eğitimlerine devam etmeleri için kurulmuştur.

B. Bin evden daha fazla olan yerlerde ve gerekli görülen kasabalarda idadi okullar açılması kararlaştırılmıştır.

C. İnşaat giderleri, öğretmen ve hizmetli maaşları ile diğer masraflar vilayet maarif idaresi tarafından karşılanacaktır.

D. Her idadi okulun çeşitli dersleri için muavinleriyle beraber altışar öğretmeni bulunacaktı. Bunlar İstanbul'daki büyük öğretmen (Darülmuallimin) okulundan diploma almak zorundadır. Maarif Nezaretinin seçimi ile atanacaktı. Her idadi okulun nezaretçisi ve kapıcısı da olacaktır.

E. İdadi okulların öğretim süresi üç yıl olup aşağıdaki dersler okutulacaktı:

Yazı (mükemmel Türkçe kitabet ve inşa), Fransızca, Osmanlı Kanunları, Mantık, Cebir, Matematik ve Ticari Aritmetik, Geometri ve Ölçme, Fizik, Ekonomi, Coğrafya, Genel Tarih, Fen dersleri, Kimya, Resim.

F. Dersler ders program cetvellerine göre günlere ayrılmış olup, ona göre öğretim yapılacaktı. Eğer derslerin değiştirilmesi düşünülürse Maarif Nezaretinin müsaadesinin ve Meclis-i Kebir-i Maarifin onayının alınması gerekirdi.

G. Tatil zamanları ve sınav zamanları rüştiye okulları gibidir. Ama bu okullarda karma eğitim verildiği için bir cemaat öğrencileri için tatil olduğunda diğer cemaatlerin öğrencileri de tatil olacaktı[305].

---

[303] Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt: I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 500.
[304] Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, 203.
[305] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 7-8; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 190-192.

II. Abdülhamid devrinde idadilerin yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte rüştiyelerin biraz geri planda kaldığı görülmektedir. Rüştiyeler ülke çapında yaygınlaşmış olsa da daha üst düzey bir okul yok denecek kadar azdı. En azından meslek okulları sayılmazsa İstanbul dışında yoktu denilebilir. Rüştiyeler ise her ne kadar mahalle mekteplerinden bir tık daha iyi olsa da yeterli değildi. İdadi okullarının alt sınıfları, eski rüştiye sınıflarıydı. Öğrenci bu sınıflarda ilkokul bilgilerini tamamlayacak, daha üst sınıflarda ise bürokratik kariyeri için gerekli eğitimi alacaktı.

Osmanlı eğitim sistemi içinde idadiler ideolojik bir dönüm noktası niteliğindedir. Çünkü gayrimüslim-Müslim ayırımı olmaksızın rüştiye mekteplerinden mezun olan herkes bir idadi okuluna kayıt yapabilecekti. Rüştiyeler Hıristiyanlar için ayrı Müslümanlar için ayrı açılmaktayken idadiler herhangi bir din ve mezhep ayrımı olmaksızın herkesi kabul etmekteydi. Yabancı okulların Osmanlı tebaası olanlara milli duyguları aşılayan ve bağımsızlık hayalleri kurduran bir sistem takip etmekteyken, Osmanlının idadi okulları ile Osmanlılık fikrini zihinlere yerleştirmek amacında olabilir. Diğer yandan yabancı okulları teftiş dahi edemediği bir konumda olan Osmanlı hükümeti bu şekilde gayrimüslimleri de kendi sistem çatısı altında kontrol edebilme şansına sahip olacaktı[306]. Fakat idadilerin açılması için finans sağlamak hazine için o dönemde pek mümkün değildi. Bundan olacak ki, 1876 yılında İstanbul'da bir taşrada ise dört civarında idadi açılabilmişti. Mali kriz döneminde idadilerin açılması için vergilendirme sisteminde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Sadrazam Said Paşa'nın öne sürdüğü Maarif Hisse-i İanesi[307] bu dönemde etkili bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Bu sistem 1 Mart 1884 yılında kabul edilmiştir. Verginin 1896 yılında alınan karar ile vilayet merkezindeki maarif sandığına aktarılması ve sorumluluğun ise vilayet maarif müdürlüğüne verilmesi kararı alınmıştır. Burada dikkat çeken husus gayrimüslimler maarif hisse-i iane

[306] Faik Reşit Unat, *a.g.e.,* s. 94.

[307] Vergi tutarı, yerel öşür miktarıyla orantılı olarak tespit edildi. İlk başta bir birim öşüre 1/7 (1/7'nin ¼) eklenmesiyle elde edilen rakamdan 3/1'ü eğitime, 3/2'ü bayındırlık hizmetlerine tahsis edilmesi şeklinde hesaplanmıştır. Bu sistem pratik olmadığından yeni bir düzenleme yapılarak 1 Mart 1887 yılında yıllık tarım hasılatından kile başına %11,5 vergi alınmasına karar verildi. Bu %1 Menafi Hissesi, %0,5 de Maarif Hisse-i İane olacaktı. Bkz. Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.,* s. 187.

vergisinden yükümlü olmalardır[308]. Fakat ahali, toplanan bu vergilerin yerel maarif giderlerine harcanmayacağı ve doğrudan merkeze aktarılacağına inandığı için bu alanda protestolar başlamıştır. Örneğin Suriye vilayetinde bu verginin toplanmaya başlaması üç yıl sonra olabilmiştir. Çünkü bölge halkı verginin tamamen İstanbul'a aktarılacağını düşünmekteydi[309]. 1891 yılında Derviş Paşa Sivas'tan gönderdiği raporda alınan verginin yarısının bile bölgede kalmayıp merkeze gönderildiğinden şikâyet etmiştir. Halk böyle düşünmekte haklıydı. Çünkü başlangıçta toplanan verginin sadece dörtte biri merkeze yani Maarif Nezaretine aktarılırken[310], 1888 yılında bu oran değişmiştir ve dörtte ikisi merkeze aktarılmıştır. Sadrazam Kamil Paşa 1889'da yazmış olduğu tezkirede mali buhrandan dolayı böyle bir yol takip edildiğini beyan etmiştir. Ayrıca, vergi toplanan yerlerde idadilerin açılamadığı, bu sebeple de rüştiyelerin lağvedilerek idadiye çevrilmesi gerektiği ve rüştiye personelinin ve tahsisatının idadilere transfer edilmesiyle idadilerin kurulmasının mümkün olacağını dile getirmiştir. Maarif Hisse-i İanesinin ilk başta üçte biri merkeze gönderilirken daha sonra bu oranın üçte ikiye çıkarılması hatta daha fazlasının merkeze gönderilmesi halkın tepkilerine sebep olmuştu. İdadiler için tasarlanan verginin bu duruma gelmesi idadilerin açılıp, yaygınlaşması için en önemli engel olarak görülebilir.

Tüm bu olumsuz koşullara rağmen, Sait Paşa sayesinde imparatorluğun birçok yerinde idadilerin sayısı artmıştır. Burada dikkat çeken başka bir husus idadilerin Avrupa tarzı mimari ile yapılmasıdır. Bizzat sadrazam Sait Paşa Fransız tarzı binaların yapılması için Paris'ten mimarlar getirtmiştir[311].

Bayram Kodaman'ın aktardığına göre Sait Paşa;

"Milli mimarimizi geliştirmeyi arzu ederdi, ama artık buna gönül vermiş mimarlar bulunmadığı gibi, bulunsa da bu tarzın inşası zahmetli olurdu. Ayrıca binalar için eski usul taksimat uygarlığın deneyleri ile kurulan yeni usul ve hazır gereksinimlere uygun olmaz. Bu nedenle, yapacağımız mekteplerin resimlerini,

[308] *A.g.e.*, s. 187-188.
[309] BOA, *Y.MTV.*, 29/48, 28 Rabiulevvel 1305 (14 Aralık 1887).
[310] Merkezdeki yüksek öğrenim kurumlarının inşası ve giderleri için.
[311] Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 129.

planlarını Avrupa'dan getirmeye mecburiyet hasıl oldu. Paris Sefir'i Esat Paşa'dan muhtelif mektep plan ve resimleri talep ettim. Bunlar gelince de Maarif Nezaretine verilerek çoğaltmak suretiyle vilayetlere gönderildi. İdadi mekteplerin eşkali ve taksimatı Paris mekteplerine uygundur" [312].

Şeklindeki ifadesiyle mimaride Fransız tarzı kullanılacağını beyan etmiştir. Sait Paşa Osmanlı'da bu binaları yapabilecek kabiliyette mimar olmamasını öne sürse de asıl amacın milli olmaktan uzak bina inşa etmek olduğu bellidir. İdadilere Müslüman öğrencilerin yanı sıra gayrimüslim öğrencilerde kabul edilecekti. Zaten gayrimüslim talebin az olacağı belli olan okullarda bir de mimari olarak milli bir üslup kullanmak yanlış olacaktı. Bu sebepten hem gayrimüslim talebin azalmasını önlemek hem de yabancıların tepkisinden kaçınmak için Fransız mimari tarzı kullanılması uygun görülmüştür[313]. II. Abdülhamid devrinin son yıllarına kadar idadilerin sayısı gittikçe yükselmiştir. 1906 yılında 93 resmi, 11 özel ve 5 tane de askeri olmak üzere 109 adet idadi mevcuttu[314].

İdadi okulları, her ne kadar artık fayda sağlamayacağı anlaşılsa da, Osmanlılık ideallerine yakın idealler ile kurulmuştu. Öyle ki, mimarlar Paris'ten getirtilmiş, müfredat karışık eğitim için mümkün şekilde tasarlanmıştır. İdadiler doğa bilimleri ağırlıklı müfredatıyla, modernleşme adımlarının ve reformcu devlet bürokrasisinin taşradaki en önemli temsilcileriydi. Yatılı olan ve olmayan olmak üzere iki idadi okulu vardı. Yatılı olmayan idadiler daha yaygındı eğitim süresi beş yıldı. Diğerinin ise eğitim süresi yedi yıldı. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu mali sıkıntılar, nitelikli öğretmen eksikliği gibi durumlar ayrı ayrı seviyelerde ve niteliklerde okullar açılmasına en büyük engeldi. Bu durum, finansal açıdan daha kolay olacak şekilde tek kurumda farklı işlevleri barındıran okullar açılmasını zorunlu kılmış ve bunun da idadi okulları ile mümkün olacağı düşünülmüştür. Tıpkı imparatorluğun özellikle doğu bölgelerinde, birçok köyden ve mahalleden öğrencileri barındıracak bölge okulları kurulma düşüncesinde olduğu gibi. Bu amaçla ortaya çıkan idadi okullarda, gayrimüslim talebin az olması, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile gayrimüslim

[312] Burcu Özgüven, "İdadi Binaları", *Tarih ve Toplum,* 82, Ekim 1990, s. 44-47, s. 44.
[313] Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* Cilt: 3-4, s. 928.
[314] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 129.

tebaanın egemenlik altından çıkması ve yabancı okulların misyonerler aracılığı ile milli eğitimi sürdürüp, milli fikirleri yaymasıyla "eşit yurttaşlık" siyasetinden uzaklaşıp daha İslami müfredatın hâkim olmasıyla devam etmiştir[315]. Rüştiyelerde olduğu gibi idadilerde de gayrimüslim halkı Osmanlı okullarına çekmek ve Müslüman öğrencilerin yabancı okullara gitmesini önlemek için Osmanlıcılık siyaseti ile kurulmuştur. Bu bağlamda rüştiyelerin ve idadilerin nitelikli ve modern olarak kurulması Osmanlı eğitim modernleşmesi için önemli bir atılımdı. Mimari, program, müfredat vb. olarak Avrupa tarzı bir sistem oluşturulmuştur. Fakat bu, yabancı okullara olan talebi ve yabancı okulların faaliyetlerini engelleyememiştir.

c. Sultaniler

Mekteb-i Sultani, Galatasaray'da gerçek anlamda kurulmuş ilk liseye verilen isimdir[316]. Mekteb-i Sultaninin açılmasındaki önemli bir sebep Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında yaptığı Fransa seyahati sırasında oradaki kültürden etkilenmesiydi. Sultan Abdülaziz İstanbul'a döndüğünde Fransız liselere benzer okullar yapılmasını ve Fransız dili ile eğitim yapılmasını istemiştir. Eğitim Fransızca olacak fakat Türkçe bazı derslerde programda yer alacaktı. Mektebin müdür ve hocaları Fransız olacaktı. Fransa hükümeti bu mektebe önemli müdür ve muallimler göndermişti. Bunun yanında zengin bir kütüphane ile fen işleri için kullanılacak alet laboratuarı da açmıştı. Okulda Türkçe eğitimde olacağından derslerin yürütülmesi için ikinci bir Müslüman müdürde atanmıştır. Mekteb-i Sultaniye genelde varlıklı Türk ailelerin çocukları gönderilmekteydi. Okul yabancı ve Hıristiyan idarecilerden oluştuğu için çoğu Türk aileler çekingen davranmıştır. Okul 1 Eylül 1868 senesinde Galatasaray binasında açılıp eğitime başlamıştır[317].

Mekteb-i Sultani de okutulan dersler; Türkçe, Fransızca ve Fransız Edebiyatı, Grekçe, Ahlak, Latince, Umumi Tarih ve Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Matematik, Kozmografya, Mekanik, Fizik, Kimya, Ekonomi, Tabiat Tarihi, Hukuk, Umum, Edebiyat Tarihi ve Güzel Konuşma Sanatı, Resim'dir. 1869 Nizamnamesi ile bu

[315] Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.,* s. 154-159, 211-212.
[316] Faik Reşit Unat, *a.g.e.,* s. 47.
[317] Osman Ergin, *a.g.e.,* s. 481-484.

derslere Arapça ve Farsça dâhil olmuştur[318]. Ayrıca bu nizamnameye göre her vilayet merkezi olan şehir ve kasabada rüştiyeden sonra eğitim verecek olan Mekteb-i Sultaninin açılmasını hedeflenmekteydi[319].

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin sultanilere yönelik maddeleri şunlardır:

A. Her vilayetin merkezi olan şehir ve kasabalarda birer Sultani bulunacaktır. İdadi okullarda eğitimini tamamlayanlar hangi dinden olursa olsun bu okula ücretle alınacaklardır. Çok zeki ve üstün kabiliyetli olup da maddi durumu kötü olanlara kolaylık sağlanacaktı.

B. Sultanilerin inşaat giderleri hükümet tarafından karşılanacaktı. Öğrencilerden alınan miktarlar okulun yönetim giderlerinin karşılayamadığı durumda hazinece ödenmek üzere her yıl maarif bütçesine ödenek konacaktı. Bu ödeneğin ne şekilde hazırlanacağı Maarif Meclisi tarafından tespit olunacaktı.

C. Öğrenciler geceli ve gündüzlü olacaklar, yalnız derslerde bulunmak koşuluyla dışarıdan misafir öğrenci kabul olunacaktı. Yatılı, gündüzlü ve dışarıdan gelen öğrencilerin sayısı ve bunlardan alınacak ücret mahalli idarenin Maarif Meclisi tarafından öğrencilerin sosyal durumlarına göre belirlenecekti. Fakat yatılı öğrencilerden alınacak yıllık ücretin tutarı yirmi Osmanlı lirasından az ve otuz Osmanlı lirasından fazla olmayacaktı. Gündüzlü öğrencilerin yıllık ücreti, yatılı öğrencinin yıllık ücretinin yarısı kadar olacaktı. Harici öğrencilerin yıllık ücreti ise yatılı öğrencinin dörtte biri kadar olacaktı.

D. Her sultani okulunun edebiyat, ilim, fen ve kanun dersleri için sekizden on ikiye kadar öğretmeni olacak ve bunlar öğretmenler nizamnamesine göre seçilip atanacaktı. Her sultanide müdür, muhasebeci, satın alma memuru, aşçı, kapıcı ve nezaretçi bulunacaktı. Sultanilerin idaresi vilayet maarif müdürünün kontrolünde olacaktı.

E. Sultanilerde okutulacak dersler üst ve alt kısım olmak üzere ikiye ayrılır. Alt kısımda idadi okullarında okutulan dersler vardı. Yüksek kısımda ise edebiyat ve fen

[318] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 136.
[319] Faik Reşit Unat, *a.g.e.,* s. 47.

olmak üzere iki alanda dersler olacaktı. Üç yıl alt kısım üç yıl da üst kısım olmak üzere öğretim süresi altı yıldır. Alt kısımda idadi okullarında okutulan dersler vardı. Üst kısım dersleri ise şunlardır:

Fen Bölümü: Tasarı Geometri, Simetri, cebir ve cebir'in geometriye uygulanması, Düzlem ve Küresel Geometri, Kozmografya, Fizik ve Kimyanın sanayi ve tarıma uygulanması, Fen dersleri, Arazi planlaması.

Edebiyat Bölümü: Türkçe yazı, Arapça ve Farsça metinler, Anlamlar, Fransızca, Ekonomi Politik, Milletler hukuku, Tarih.

F. Eğitimini tamamlayanlar bitirme sınavına tabi olacaklardır. Sınavı geçenler Nizamnamenin bütün haklarından yararlanacaklardır. Sınavlarda başarı gösteremeyenler bir yılda daha eğitim alabileceklerdir. Tatiller, tatil süreleri, sınavlar gibi unsurlar idadi ve rüştiye okullarındaki gibidir[320].

Mekteb-i Sultaninin açılması salt eğitim reformu ve denemesi olmasından ziyade siyasi kolu olan bir zorunluluktu. Zira 1856 Islahat Fermanı hükümlerine göre devlet içindeki her birey için eşit eğitim olanakları sunulmalıydı. Böyle bir durum mahalle mekteplerinde ve rüştiye okullarında sakıncalı görüldüğü için daha üst bir kurum oluşturma düşüncesi şekillenmişti. Böylece Mekteb-i Sultani, rüştiye ve yükseköğretim arasında Osmanlılık siyasetine uygun olarak 1 Eylül 1868 yılında kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun Fransa'nın dayatmalarıyla Mekteb-i Sultaniyi kurmasındaki en önemli amaç, çoklu din mensubiyetine dayalı ayrı okullar yerine tek bir ideolojik mensubiyete dayalı bir sistem kurmaktı. Gayrimüslim-Müslim arasındaki duvarları yıkarak onları ortak paydada buluşturmaktı. Fransa ise böylece, desteklediği azınlıkların durumlarının daha da iyileşeceğini umut etmiştir.

Mekteb-i Sultaninin kurulması bir anlamda Batının Osmanlı İmparatorluğunun eğitim sistemine bile müdahale edebilecek konuma geldiğini gösterir. Şöyle ki Fransa, Islahat Fermanında öne sürülen projelerin, uygulamada bir karşılığını görmediğini ileri sürerek 22 Şubat 1867 tarihinde yapılması gereken ıslahatların bir

[320] BOA, *Y.EE.*, 112/6, H- 24 Cemazeyilahir 1286 (1 Ekim 1869), 30 varak, s. 8-10; Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 192-193.

metnini göndermiştir. Metinde, gayrimüslimlerin devlet kademelerinde görevlendirilmesi, yaygın ve bütünleşmiş bir eğitim sisteminin oluşturulması, Hıristiyanlara yerel yönetimde yer verilmesi, yabancılara mülkiyet hakkı verilmesi, gümrük vergilerinin kaldırılması, yabancı şirketlere imtiyaz tanınması koşuluyla demiryolları ve limanların kurulması gibi Osmanlı İmparatorluğunun aleyhine, Batının lehine ifadeler beyan edilmiştir[321].

II. Abdülhamid dönemine kadar gayrimüslim öğrencilerin sayısı fazla iken bu devirden itibaren Müslüman öğrencilerin sayısının arttığı ve gayrimüslim öğrencilerin sayısının azaldığı görülüyor.

Bayram Kodaman'ın tespit ettiği kadarıyla;

Yıl	Müslim	Gayr-i Müslim	Toplam
1869	277	345	622
1877	220	300	520
1896	440	263	703
1899	622	280	902
1901	724	221	945

Islahat fermanı doğrultusunda, eşit eğitim maksadı ve Osmanlılık ideali ile açılan Mekteb-i Sultani'nin yıldan yıla bu değişimi okulun daha İslami bir kimliğe büründüğünü gösterir. Bunun sebebi, II. Abdülhamid devrinden itibaren Osmanlılık siyasetinin fayda vermediği düşüncesinin yaygınlaşması devletin daha İslami tarafa ağırlık vermesine sebep olmuştur[322]. Fransız esinli Mekteb-i Sultani 1877 yılından itibaren yenilenmeye başlamıştır. II. Abdülhamid'in Ali Suavi Efendi'yi Mekteb-i Sultani'ye müdür ataması ile devlet merkezli ve devlet politikasına uygun bir sistemin temelleri kurulmuştu.

[321] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.,* s. 133.
[322] Bayram Kodaman, *a.g.e.,* s. 139-142.

Ali Suavi ulema çevresinde sevilen bir şahsiyet olmasına rağmen yabancı okulların ve misyonerlik faaliyetlerin genişlemesinden ulema sınıfını sorumlu tutmuştur. Onları, bu faaliyetlere karşı pasif olmakla suçlamıştır. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Müslüman öğrencilerin Mekteb-i Sultanide ki sayılarının artmasının en önemli sebebi Suavi'nin okula öğrenci alırken ve burs dağılımında Müslüman öğrencilere ağırlık vermesidir. Aynı şekilde yabancı kökenli öğretmenlerin yerine Türk öğretmenler bu dönemden itibaren okulda etkin olmaya başlamıştır.

Yabancı bir devletin yönlendirmesiyle, yabancı müfredat ve yabancı öğretmen temelli kurulan Mekteb-i Sultani II. Abdülhamid döneminde, Ali Suavi'nin müdür olarak atanmasıyla ve Şeyhülislam Ahmet Efendinin müfredat değerlendirme başkanı olmasıyla neredeyse tamamen değişmiştir. Bu durum II. Abdülhamid döneminin İslamcı siyasetinin eğitimdeki en önemli örneğidir. Yabancı okullara ve misyoner faaliyetlerine, eğitim bağlamında gösterilen tepkinin özet halidir[323].

E. Yabancı Okullara Karşı Soyut Bir Önlem: İslam ve Hilafet Vurgusu

II. Abdülhamid'in yabancı okullara ve misyonerlik faaliyetlerine karşı devlet okullarını yaygınlaştırmaktan başka aldığı en önemli tedbir resmi mezhep olarak kabul gören Sunni-Hanefi'nin vurgusudur. Bu Osmanlı'da daha önce denenmeyen bir politikanın ortaya çıkmasıdır. Bu bir anlamda yabancı misyonerliğe karşı Osmanlı misyonerliğidir. Faaliyet alanı olarak düşünülen bölgeler ise Protestan misyonerlerin en faal olduğu bölgeler olan, Doğu Anadolu ve Arap vilayetleridir. Özelde Suriye, Basra, Musul, Bağdat ve Irak'tır. 26 Ocak 1892 tarihli bir iradede İran ve çevresinde İngiliz nüfuzunun arttığı, İngiliz papazların yayıldığını ve bölgedeki Nasturilere risaleler dağıtıldığından bahsedilmiştir. Buna karşılık devlet, bölgedeki Şiileri, Nusayrileri ve Yezidi Kürtleri Suni-Hanefi mezhebi altından birleştirerek bölgede Hıristiyan misyonerlere karşı rakip unsur yaratmak istemiştir. Bunun ise bölgede kurulacak okullarda verilen eğitim ile gerçekleştirilmesi planlanmıştı. Ayrıca ulemadan bazı kişiler bölgelere misyonerlik tarzı bir görev ile gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Suriye Valisi Osman Nuri Paşa'nın 21 Ocak 1892 yılında

[323] Benjamin C. Fortna, *a.g.e.,* s. 132-142.

İstanbul'a yazdığı raporda Müslümanların maruz kaldıkları misyonerlik faaliyetlerini engellemek için hususi olarak ulemadan bazı kişilerin bölgeye gönderilmesini önermiştir. Bu kişilerin yabancı fesatlığına karşı Müslümanlığı aşılamasının faydalı olacağını belirtmiştir. Gerekli irade 1892 yılında çıkmış ve yedi ulema bölgeye bu amaçlar için gönderilmiştir[324].

İngilizlerin yoğun olarak bulunduğu İran'da İranlılar Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı yaşamak için sürekli Şia mezhebinin yirmi bir kolundan biri olan "Rafiziliği" yaymaya çalışmakla beraber Ehl-i Sünnet cemaatini bu mezhebi kabul etmeye zorlamışlardır. Öyle ki, Osmanlı devleti ile aynı dini kabul etmelerine rağmen kendi mezheplerini korumak ve yaymak için Müslümanlar aleyhine çalışan Ermenileri bile muhafaza ve himaye etmişlerdir. İşte bu sebepten bölgeye vaiz, ulema ve hocalar gönderilmiştir. Bu tedbirlerden istenen sonuç ise mezhep farklılığından doğan ihtilaf ve zıtlıkları ortadan kaldırıp, İslam birliği ve beraberliğini sağlamaktır[325].

Sultan Abdülaziz'in 1876 yılında tahtan indirilmesinde rolü olan ve daha sonra Bağdat valiliğine sürgün edilen Süleyman Hüsnü Paşa 8 Nisan 1892 tarihinde yazdığı layihasında devletin resmi dininin Bağdat, Musul ve Basra vilayetlerinde azınlık durumuna düştüğünü, Nasturi, Keldani, Katolik ve Protestan Ermenilerinin ve Şiiliğin bölgede devlet için ciddi anlamda tehdit teşkil ettiğini ifade etmiştir. Süleyman Paşa bu durumu çözmek için devletin önderliğinde bir dinler kitabı yazılmasını ve iki-üç yıllık eğitimden geçtikten sonra "Darül-Hak-Misyoner" unvanını alacak ulemadan bazı kişilerin bu bölgelerde Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin batıllığını, bu kitaba dayanarak yaymalarının iyi bir çözüm olacağını ifade etmiştir. Böylece Misyonerlik Cemiyetinin oluşturulması ve misyonerliğe yine misyonerlik ile cevap verilmesi düşünülmüştür. Osmanlı siyaseti bu anlamda başarılı olmuş ve birçok Yezidi ve Şii, Sunni-Hanefi mezhebine geçmiştir. 20 Ağustos 1892 tarihinde Ömer Vehbi Efendi İstanbul'a çektiği telgrafta seksen Yezidi köyünün ve otuz Şii köyünün Sunni-Hanefi mezhebine geçtiğini beyan etmiştir.

Bu paragrafın konumuz açısından önemi, II. Abdülhamid döneminde Suni-Hanefi

---

[324] Selim Deringil, *Simgeden Millete…,* s. 111-120, 122-123.
[325] Atilla Çetin, *a.g.m.,* 33-34.

mezhebinin aşırı vurgusu ile Islahat Fermanının getirmek istediği eşitliğin çelişik içerisinde olmasıdır. Özellikle bahsi geçen bölgelerde bu siyasetin uygulanmasının sebebi, yabancı okullar ve misyonerliğin devlet ve hilafeti tehdit edecek dereceye gelmesidir. Bunun için ise en etkili tedbir karşıt propaganda aracı olarak devletin resmi mezhebi olarak kabul gören Sunni İslam'ın vurgulanması olacaktı. Bir yandan Müslüman ile Müslüman olmayan herkesin eşit olduğu eğitim üzerinden resmen vurgulanmış (İdadi okullar ve mektebi sultani buna en güzel örnektir) öte yandan fiili olarak Müslümanların hatta Suni-Hanefi mezhebine sahip olanlar ayrıcalıklı bir konumda tutulmuştur[326].

Özellikle 1880'li yıllardan itibaren İslam dinine ve devlete sadık bireyler yetiştirmek için mekteplerin ders programlarında ve müfredatlarında yenilenme yoluna gidilmiştir. Maarif Nezareti 13 Mayıs 1899 tarihinde yayınladığı tezkirede bu hususa dikkat çekmiştir. Nezaret dinine bağlı ve milli duyguları mükemmel memur yetiştirmek için okulların ders programlarının ıslah edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Öğretmenlerin dahi bu düşüncede olması gerektiği, olmayanların ise başka öğretmenler ile değiştirilmesi için tespit edilmesi gerektiği istenmiştir[327]. Çünkü devletin içinde bulunduğu durum incelendiğinde, Islahat Fermanı gibi eşitlikçi bir fermanın bile gayrimüslimlerde tesir etmediği görülmüş ve bunların ıslah olmayacağı düşünülmeye başlanmıştır. Öyle ki, II. Abdülhamid Rumeli'de yapılacak ıslahatlar ile ilgili yakın arkadaşı Arif Beyefendi aracılığı ile tebliğ ettiği iradede Rumeli'de Osmanlının varlığının devamını isteyenlerin sadece Müslümanların olup diğerlerini temennilerinin bambaşka olduğunu ifade etmiştir. Avrupalı devletlerin itibar sahibi Müslümanları iftiralarla lekeleyip türlü iftiralar ile Rumeli'den uzaklaştırmak istediklerini, dolayısıyla oradaki Müslümanların Osmanlı idarecileri tarafından korunması gerektiğini beyan etmiştir[328].

Yabancı okulların önü alınmaz faaliyetleri neticesinde 1880'li yıllardan itibaren teftiş işine ağırlık verilmesi ile beraber teftiş usulünde de padişah ve hilafet makamına vurgu oldukça açıktır. 3 Temmuz 1894 tarihinde Beyoğlu'nda Taksim

[326] Selim Deringil, *a.g.e.,* s. 111-120, 122-123.
[327] BOA, *Y.PRK.BŞK.,* 59-60, Defter No: 1076, Resmiyye No: 37, H- 02 Muharrem 1317 (13 Mayıs 1899).
[328] Atilla Çetin, *a.g.e.,* s. 23.

civarında bulunan "Ohan Voskiperan Ermeni Katolik Mektebi" diploma töreninde memur bulundurulmuştur. Törende ve teftişte herhangi bir zararlı hâl görülmemiş. Törende bulunan memurlar, Ermeni Katolik Patriği ve efradı ile beraber Hamidiye Marşını hep beraber söylemişlerdir. Ardından padişah adına manzumeler okunmuş ve herkes tarafından "Padişahım Çok Yaşa" sloganları atılmıştır. Yine aynı yıl Kumkapı'da bir kilise avlusunda erkek ve kızlara eğitim veren Boğosyan ve Varvaryannâm Ermeni Millî Mektebi diploma töreninde memur bulundurularak hem tören öncesi hem de sonrasında hilafet ve hilafet makamının sahibi padişah adına övgüler sıralanıp, "padişahım çok yaşa" sloganları atılmıştır[329]. Osmanlı hükümetinin böyle bir politika takip etmesi her ne kadar gerici bir zihniyet olarak düşünülebilse de dönemde misyonerliğe karşı hilafetin ve padişahın gücünü zihinlere iyice dikte etmek için gerekliydi. 26 Ocak 1892 tarihli bir iradede İngiltere, Rusya ve Fransa misyonerler aracılığı ile kendi inançlarını gittikçe yaydıklarını, bunlarla mücadele etmek içinse İslam vurgusunu ve hilafete olan inanç vurgulanması gerektiği ifadeleri yer alır. Buda demek oluyor ki, Osmanlı idarecileri herkesin inancına saygı duyduklarını ve herkesin inanç konusunda serbest olduğunu kabul ediyorlar fakat kendi dinlerini ve devleti korumak için tedbir almaya hakları olduğunu düşünüyorlardı[330]. Bu maksatla yukarıda verilen örneklerden başka çok sayıda örnek vardır. Örneğin yine 1894 tarihinde, Taksim'de olan Zapyonnâm Rum kız mektebinde, Yunan sefirinin de bulunduğu diploma töreninde memur bulundurulmuştur. Rum Patriği de dâhil olmak üzere padişaha Türkçe ve Rumca manzumeler okunarak, padişaha dualar ve övgüler sıralanmıştır. Bunun gibi çok fazla örnek vardır[331].

II. Abdülhamid'in eğitim politikasında anlaşılacağı üzere müfredatta, dini ve otoriter değerlere güçlü vurgu yapılmıştır. Bunda 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile gayrimüslimlerin büyük çoğunluğunun devletin egemenliğinden çıkmaları, Arnavutlar, Araplar ve diğer Türk olmayan Müslümanlar arasında milliyetçiliğin yayılması ve misyonerlerin yoğun faaliyetleri sebep olmuştur. Devlet tüm bunlarla savaşmak için İslami ve otoriter değerler ile ideolojik birlik kurmayı zorunlu

[329] BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/29, H- 29 Zilhicce 1311 (3 Temmuz 18949).
[330] Selim Deringil, *a.g.e.*, s. 115,122.
[331] BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/29, H- 29 Zilhicce 1311 (3 Temmuz 18949).

görmüştür. Tüm bunlar özellikle 1890'lardan itibaren Halife-Sultan'a derinden bağlılık, yabancı okullar üzerinde tam bir denetim kurma ve onlar ile rekabet etmek adına İslami yönü ağır basan okullar kurma yoluna götüren dönüm noktalarıdır. Tabidir ki bu moderniteye karşı gelenekçiliğe geri dönüş olarak algılanmamalıdır. Devletin her alanda bilgili bireylere olan ihtiyacı eğitimde modern işleyişin ağır basmasına sebep olmuştur[332].

[332] Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, 212-213.

SONUÇ

Yabancı okulların XIX. ve XX. yüzyıllarda oluşturduğu gündem incelendiğinde her şeyden önce eğitimin bir devlet için ne derecede önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. II. Abdülhamid döneminde neredeyse gündemin birinci sırasını oluşturan yabancı okullar, çok uluslu ve çok dinli bir devlette dindaşlarına dinlerini öğretmek için açılmış, Osmanlının geleceğini tehdit eden bir unsura dönüşmüştür. Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa'ya verdiği ayrıcalıklar ile Fransa Cizvitleri Osmanlı'da yabancı okul geleneğini başlatmışlardır. XVIII. yüzyıla kadar Katoliklerin etkin olduğu alanda XIX. yüzyıldan itibaren Protestanlar bilhassa Amerika'nın önderliğinde etkin olmuşlardır. Yine XIX. yüzyıla kadar önemli bir mesele teşkil etmeyen bu okullar bu yüzyılda devletin geleceğine dair endişe bile yaratacak konuma gelmişlerdir.

Batı'nın yoğun baskıları sonucu ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı bu okullar için dönüm noktası olmuştur. Bu iki ferman ile halkın her alanda eşit olup, her türlü haktan herkesin eşit olarak faydalanması ve Islahat Fermanının özel okullar maddesi ile yabancı devletlerin rahat bir şekilde okul açması bu okulların sayı olarak ciddi anlamda yükselmesine yol açmıştır. Öyle ki, Osmanlının kendi okullarının bile olmadığı imparatorluğun en ücra köşelerine okul açmışlardır. Üstelik okul açan devletlerin okul açtığı yerde ne kendi ırkından ne de din ya da mezhebinden kimse olmadığı halde o bölgede okul açtığı görülmektedir. Çalışmada çokça bahsedildiği üzere bu okulların yarısından bile fazlası ruhsat almadan açılmıştır. Islahat Fermanı okul açma serbestliği getirse de izin ve ruhsat alma şartı da getirmiştir. Tüm bunların neticesinde 1869 Maarifi Umumiye Nizamnamesi yayınlanarak yabancı okulların varlığı hukuki bir temele bağlanmıştır. Nizamnamenin 129. Maddesine göre, bu okulların açılması için öğretmenlerin diplomalarının olması zorunlu tutulmuş, müfredatın ve ders programının Maarif Nezareti ya da Maarif idareleri tarafından hazırlanıp denetlenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu şartlara uyulmaması üzerine II. Abdülhamid döneminde nizamname üzerinde çok kez düzenlemeye gidilmiştir. Yine de bu okulların açılması ve devlet aleyhindeki faaliyetleri engellenememiştir.

II. Abdülhamid döneminde taşra idarecilerinin kaleme aldığı raporlardan

anlaşıldığı kadarıyla en çok yabancı okulların varlığından muzdarip olmuşlardır. Çünkü çoğu yerde, Osmanlının kendi okullarının olmayışı halkı bu okullara gitmeye zorunlu kılmıştır. Ya da yabancı okulların, hamisi olan devletlerden aldığı destekle tam teçhizatlı ve nitelikli okullar kurması halkı cezbetmekteydi. Bu okullarda teftiş ve kontrol çoğu kez yapılamadığından devlet ve hükümet aleyhine her türlü dersler ve düşünceler yer almış olabilirdi. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler ve farklı etnik unsurlar bu okulların yönlendirmesiyle devlete itaatsizlik yapmaya başlamışlardır. Osmanlı, Tanzimat ve Islahat Fermanı ile tüm din ve ırkların üstünde Osmanlı vatandaşı ve Osmanlılık idealine bağlı toplum oluşturma ideası böylece başarısız olmaya başlamıştır. Osmanlı hükümeti, Osmanlının kuruluşunun ana ilkesi olan şeriat ve İslam'dan bile çoğu kez taviz vermiştir. İlköğretim hariç neredeyse diğer bütün eğitim kademelerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler aynı okullara kabul edilmeye başlamıştır. Böylece aynı ideolojik düşüncede, devletine, hükümetine, padişahına sadık Osmanlıcı bireyler yetiştirebilmek umut edilmiştir. Ancak, II. Abdülhamid devrinde özellikle 1880'li yıllardan itibaren bunun boş bir uğraş olduğu anlaşılmıştır. Çünkü gayrimüslimler kendi cemaatlerinin okullarından ya da yabancı bir devlet tarafından açılan okullardan vazgeçmemişlerdir. Hatta tüm yasaklamalara rağmen Müslümanların bile bu okullara gittiği görülmüştür. Her bir yabancı okul ise kendi istediği milliyetçi düşünceyi zihinlere yerleştirmeye başlamıştır.

Tüm bunların farkında olan II. Abdülhamid Osmanlılık düşüncesini bir kenara bırakarak İslam'ı ön plana çıkarmaya başlamıştır. Örneğin Islahat Fermanının uygulanabilirliğinin numunesi olan ve Fransa'nın direktifiyle kurulan Mekteb-i Sultani 1877 kuruluşunda yabancı kadrodan oluşmaktaydı. Eğitim dili Fransızca idi ve gayrimüslim talebe sayısı Müslüman talebe sayısından fazlaydı. Fakat II. Abdülhamid, Ali Suavi Efendi'yi mektebe tayin ettikten sonra bu durum tam tersine dönmüştür. Müfredatta İslam, Türkçe ve Türk milliyetçiliği daha fazla ön plana çıkarken, Müslüman öğrencilerin sayısı gayrimüslimlere göre oldukça artmıştır. Öğretmenler ise giderek daha çok Türklerden seçilmeye başlanmıştır. Bu durumun diğer eğitim kademlerinde de arttığı söylenebilir. Yani toparlamak gerekirse Tanzimat ve Islahat Fermanı ile başlayan eğitimde Osmanlılık ideası II. Abdülhamid

döneminde yerini yabancı okulların etkisiyle, daha İslami bir politikaya bırakmıştır.

Yabancı okulların yarattığı ortamın da katkısı ile Osmanlı okullarının II. Abdülhamid döneminde İslami bir politika benimsemesinin yanında Osmanlı eğitim modernleşmesinde ve yaygınlaşmasında yabancı okulların katkısı oldukça fazladır. Yabancı okullar üzerine yapılan çalışmalarda genelde misyonerlik faaliyetleri yoğunluktadır. Fakat bu çalışmada, misyonerlik faaliyetleri ile birlikte bu okulların Osmanlı eğitimindeki yeri de anlaşılmaya çalışılmıştır. Şöyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda okullar üzerinden yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin etkisini en aza indirmek için okul ve okuyan sayısı arttırılmaya çalışılmıştır. Bu ise sürekli ve zorunlu eğitimin yolunu açmıştır. Anadolu Umumi Müfettişi Şakir Paşa'nın raporunda ve bunun gibi taşra idarecilerinden gelen birçok raporda mesleki ve teknik eğitimin yaygınlaştırılması, ticaret ve sanat okullarının açılarak yabancı okullar ile mücadele edilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Yabancı okullar ile rekabet edebilmek adına rüştiyeler ve idadiler ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Bu okullar yaygınlaştırılırken usul-ü cedit benimsenerek öğrenci temelli bir sistem hedeflenmiştir. Bu sistem ile cezai uygulamalarda dayak ve falakanın yerini daha hafif cezaların alması ve okullarda teknik ile donanımın arttırılması öğrenciyi okula gitmeye hevesli kılmıştır. Okullarda Fransa başta olmak üzere Avrupa tarzı sistem benimsenmiştir. Fakat aynı zamanda Avrupa'dan alınan sistem Osmanlı ve İslam öğeleri ile harmanlanmıştır.

Son olarak, bu çalışmada yabancı okullar ve bu okullar üzerinden yürütülen misyonerlik faaliyetleri ile beraber bu okulların II. Abdülhamid dönemi eğitim politikasındaki yeri anlaşılmaya çalışılmıştır. İncelenen raporlardan ve araştırma eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu okulların Osmanlı'da sürekli ve zorunlu eğitimin yükselmesinde, geleneksel eğitimin terk edilmesinde, okulların ve okuyan sayısının yükselmesinde, mesleki, teknik, sanat ve ticaret okullarının açılmasında rolü oldukça büyüktür. Dolayısıyla II. Abdülhamid dönemi eğitim değişim ve dönüşümünü, eğitimde modernleşmeyi yabancı okullardan ayrı düşünmek pek mümkün değildir.

KAYNAKÇA

BOA, *Y.EE*. 3/59.

BOA, *Y.EE*. 112/6.

BOA, *Y.EE*. 86/27.

BOA, *Y.EE*. 86/39

BOA. *Y.EE*. 35/232

BOA, *Y.EE*. 104/72

BOA, *Y.EE*. 49/50

BOA, *Y.EE*. 91/29

BOA, *Y.PRK*. *MF*. 3/29

BOA, *Y.PRK*. *MF*. 3/11

BOA, *Y.PRK*. *MF*. 3/15

BOA, *YPRK*. *MF*. 2/23

BOA, *Y.PRK*. *MF*. 3/10

BOA, *Y.PRK*. *MF*. 1/55

BOA. *Y.PRK*. *MF*. 2/17

BOA, *Y.PRK*. *BŞK*. 60/24

BOA, *Y.PRK*. *BŞK*. 5/37

BOA, *Y.PRK*. *BŞK*. 5/48

BOA, *Y.PRK*. *BŞK*. 60/24

BOA. *Y.PRK*. *BŞK*. 11/39

BOA. *Y.PRK*. *BŞK*. 59/60

BOA. *Y.PRK*. 36/101

BOA. *Y.MTV*. 32/45

BOA. *Y.MTV*. 29/48

BOA. *Y.MTV*. 49/90

BOA. *Y.MTV*. 289/115

BOA. *Y.PRK*. *DH*. 10/58

BOA. *Y. A. Res*. 101/39.

BOA. *Y.PRK*. *AZN*. 7/14

BOA, *Y.MKT*. *MHM*. 786/6

Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat,* Editör: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. Baskı, Phoenix Yayınları, İstanbul 2006.

Açıkses, Erdal, "Misyonerliğin Tanım ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Müdafaa-i Hukuk,* 72, 2004-Ağustos, s. 30-32.

Afyoncu, Erhan, "İbrahim Müteferrika", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 21, 2000, s. 324-327.

Ahmad, Feroz, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

Ahmet, İbrahim Kelağa, "Çağdaş Yunan Aydınlanma Hareketinin Coğrafyası, Ortaya Çıkış Süreci ve Eğitim Alanındaki Etkileri" *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Aydınlanma,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2014, s. 237-267.

Akşin, Sina, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi 3,* Yayın Yönetmeni: Sinan Akşin, Cem Yayınevi, Ankara 1988, s. 73-187.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2007),* Pegem Yayıncılık, Ankara 2007.

Akyüz, Yahya, "Abdülhamid Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", *AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 1, 1970, s. 121-130.

Alan, Gülbadi, "Sultan II. Abdülhamid'in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumlarını Denetleme Gerekçeleri ve Maruz Kalınan Tepkiler", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,* Cilt: 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 179-213.

Alan, Gülbadi, "Sultan II. Abdülhamid'in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumlarına Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,* Cilt: 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 213-257.

Alan, Gülbadi, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *Journal of İslamic Research,* 2007, 20/4, s. 464-474.

Aslan, Seyfettin-YILMAZ, Abdullah, "Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Posmodernizm", *C.Ü. İktisadi ve İdari Birimler Dergisi,* Cilt: 2, Sayı: 2, s. 93-108.

Aydın, Mithat, *Amerikan Misyonerleri,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

Bartlett C. Samuel, *Historical of the Missions of the American Board in Turkey,* Published by the Board, Boston 1876.

Belge, Murat, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,* Cilt: 3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 43-56.

Belge, Murat, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Berman, Marshall, *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor,* Çev. Ümit Altuğ-Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Beydilli, Kemal, "Mühendishane-i Bahri Hümayun", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 31, 2006, s. 514-516.

Beydilli, Kemal, "Mühendishane-i Berri Hümayun", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 31, 2006, s. 516-518.

Bozkurt, Gülnihâl, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),* TTK Yayınları, Ankara 1996.

Bozkurt, Nebi, "Medrese", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 28, Ankara 2003, s. 323-327.

Büyükkarcı, Süleyman, *İstanbul Ermeni Okulları,* Yelken Yayınları, Konya 2003.

Candaş, Arzu Kökhan, *Erken Dönem Osmanlı Sıbyan Mektepleri: Cerrahbaşı İshak Kazgani Sadi Sıbyan Mektebi ve Koruma Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme,* (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011.

Canyaş, Hüseyin-CANYAŞ, Orkunt, "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alanda ki Faaliyetleri", *TÜBAR,* XXXI, Bahar 2012, s. 55-75.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Güçlükler" *Tanzimat,* Editör: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. Baskı, Phoenix Yayınları, İstanbul 2006.

Çelik, Hülya, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Kocaeli, s.1183-119

Çetin, Atilla, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğunda ki Yabancı Okullar Hakkında Raporu" *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* 2011, s. 189-218.

Çetin, Atilla, *Sultan İkinci Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim,* Cilt: 2, 2. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013.

Çetin, Atilla, *Sultan İkinci Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim,* Cilt: 1, 3. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.

Çulhaoğlu, Metin "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,* Cilt: 3, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2007, s. 170-174.

David, Geza, "Baron de Tott", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 5, İstanbul 1992, s. 83-84.

Davison, Roderic, "Osmanlı Türklerinde Batılı Eğitim", *Tanzimat,* Editör: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. Baskı, Phoenix Yayınları, İstanbul 2006.

Dingeç, Emine, "Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketlerinde ki Etkileri Üzerine Bir İnceleme" *Yeni Türkiye,* 60, 2014, s. 1-10.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909),* Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Deringil, Selim, *Simgeden Millete (II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet),* İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Doğan, Recai, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 37, Sayı: 1, 1977, s. 407-442.

Düstur, I. Tertip, Cilt: 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

Düstur, I. Tertip, Cilt: 6, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1939.

Düstur, I. Tertip, Cilt: 2.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi,* Cilt: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi,* Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Elliot, H.G. Sir, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences,* London 1922.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Fendoğlu, H. Tahsin, "Osmanlı Modernleşmesine Giriş", *Yeni Türkiye,* Yıl:8, Sayı: 46, Temmuz-Ağustos 2002.

Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim,* Çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Furat, Ayşe Zişan, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Fatih ve Süleymaniye Medreselerinde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi*, (İ.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004.

Georgeon, Fransçois, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktay, Hamer Kitabevi, İstanbul 2006.

Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları,* Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1994.

Gök, Fatma, "The History and Development of Turkish Education", *Education in Multiculturel Societies-Turkish and Swedish Perspectives,* Swedish Recearch Institute in İstanbul, London and New York, s. 247-255.

Gökçe, Feyyat-OĞUZ, Nilüfer, "Minority and Foreign Schools on the Ottoman Education System", *İnternational Journal of Educational Research,* Volume: 1, Issue 1, Summer 2010, p.p. 42-57.

Gökmen, Ertan, "Aydın Vilayetinde Sıbyan Mekteplerinin İptidai Mekteplere Dö nüştürülmesi", *OTAM*, 2006, s. 149-174.

Göyünç, Nejat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", *Yeni Türkiye*, Cilt: 10, Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Hagen, Gottfried, "Nizamın Bilgisi Bilginin Nizamı: Düşünsel Hayat", *Türkiye Tarihi,* Cilt: 2, Editör: Suraiya Faroqhi, Kate Fleet, Çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 491-551.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 5, İstanbul 1992, s. 148-152.

Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Haldun, İbn-i, *Mukaddime 2,* Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.

Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 17, Sayı: 1, 2008, s. 25-46.

İnalcık, Halil, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Belleten,* LII, Sayı: 204, Ankara 1988, s. 986-992.

İnalcık, Halil, "Tanzimat Nedir?" *Tanzimat,* Editör: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

Hocaoğlu, Mehmet, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları,* Oymak Yayınları, İstanbul

Kahraman, Hasan Bülent, "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,* Cilt: 3, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2007, s. 125-141.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* Cilt: 5, TTK Yayınları, Ankara 2007.

Karal, Enver Ziya, "Gülhane Hattı Hümayun'da Batı'nın Etkisi" *Tanzimat,* Editör: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* Cilt: 7, TTK Yayınları, Ankara 2003.

Karal, Mahmut, "Batı Dışı Modernleşme Örneği Olarak Türkiye Modernleşmesi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çatallanmalar", *Turkish Studies,* Cilt: 10/2, Kış 2015, s. 545-564.

Kaynak, Aziz, *Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları,* (A.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2012.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda Hoşgörü", *Türkler,* Cilt: 10, Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 400-421.

Kılıç, Remzi, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *TÜBAR,* XIX, 2006-Bahar, s. 327-342.

Kırşehirlioğlu, Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri,* Bedir Yayınevi, İstanbul 1963.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları),* Arba Yayınları, İstanbul 1989.

Koçak, Cemil, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi,* MEB Yayınları, İstanbul 1991.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,* 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Kuzgun, Şaban, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğin Doğuşu" *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 1, Sayı: 1, Ocak 1983, s. 59-82.

Küçük, Cevdet, "II. Abdülhamid", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 1, İstanbul 1988, s. 216-224.

Küçük, Cevdet, "V. Murad", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 31, İstanbul 2006, s. 183-185.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Çev. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1993.

Lewis, Bernard, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi,* Çev. İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.

Macar, Oya Dağlar, "Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları (19. ve 20. y.y.)", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri,* 10(2), Bahar 2010, s. 771-817.

Macar, Oya Dağlar, "Ottoman Greek Education System and Greek Girl's Schools in İstanbul (19TH and 20TH Centuries)", *Educational Sciences: Theory & Practice,* 10(2), Spring 2010, p.p. 805-817

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi,* İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları,* Gökkubbe Yayınevi, İstanbul 2005.

Ongunsu, Ahmet Hamit, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", *Tanzimat,* MEB Basımevi, İstanbul 1999.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler,* Cilt: 10, Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yen, Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 393-400.

Ortaylı, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı,* Timaş Yayınları, İstanbul 2006.

Ortaylı, İlber, *Avrupa ve Biz,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilatı ve İdare Tarihi,* Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

Ortaylı, İlber, *Gelenekten Geleceğe,* Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun Son Nefesi,* Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Öz, Mehmet-ÜNAL, Mehmet Ali-UNAN, Fahri, *Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatı,* Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, Eskişehir 2013.

Özalp, Reşat-ATAÜNAL, Aydoğan, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme ve Teşkilat,* MEB Yayınları, İstanbul 1977.

Özaydın, Özge, "Modernliğin Akılcılık ve Evrenselcilik İddialarının Felsefi Köken", *Doğuş Üniversitesi Dergisi,* Sayı: 12, 2011, s. 74-83.

Özgüven, Burcu, "İdadi Binaları", *Tarih ve Toplum,* 82, Ekim 1990, s. 44-47

Sarı, Nil, "Mekteb-i Maarif", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 29, Ankara 2004, s. 2-5.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II,* MEB Yayınları, İstanbul 1993.

Polvan, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* Cilt: 1, MEB Yayınları, İstanbul 1952.

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

Sezer, Ayten, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938),* TTK Yayınları, Ankara 1999.

Shatara, Amer, *İslam ve Modernite,* (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

Solak, Erdoğan, "Osmanlı Dönemi Uşak Mektepleri", *İlmi Araştırmalar,* Cilt: 15, İstanbul 2003, s. 114-142.

Somel, Selçuk Akşin, *Gayr-i Müslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü,* Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi,* İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Somel, Selçuk Akşin, "Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri" *İstanbul Büyükşehir Belediyesi A.Ş. Yayınları,* İstanbul 2015, s. 136-167.

Şakiroğlu, Mahmut, "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 14, Sayı: 25, 1981, s. 211-219.

Taşkın, Ünal, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 1/13, Bahar 2008, s. 343-366.

Tekel, İlhan-İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü,* TTK Yayınları, Ankara 1999.

Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar,* Akçağ Yayınları, Ankara 1991.

Türkmen, Zekeriya, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış", *OTAM,* Sayı: 6, 1995, s. 325-341.

Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* MEB Basımevi, Ankara 1964.

Uyanık, Ercan, "Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü,* **(**Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2006.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* Cilt: 1, TTK Yayınları, Ankara 1998.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* Cilt: 2, TTK Yayınları, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,* TTK Yayınları, Ankara 1988.

Üstünipek, Mehmet-ÜSTÜNİPEK, Şeyda, "Âmin Alayı ve Resimlerde Ele Alınışı", *Sanat,* Sayı: 1, Ocak-2014, s. 35-45.

Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar,* MEB Yayınları, İstanbul 2005.

Yeniçeri, Özcan, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Antlaşması", *TÜRKLER,* Cilt: 12, Editör: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1436-1469

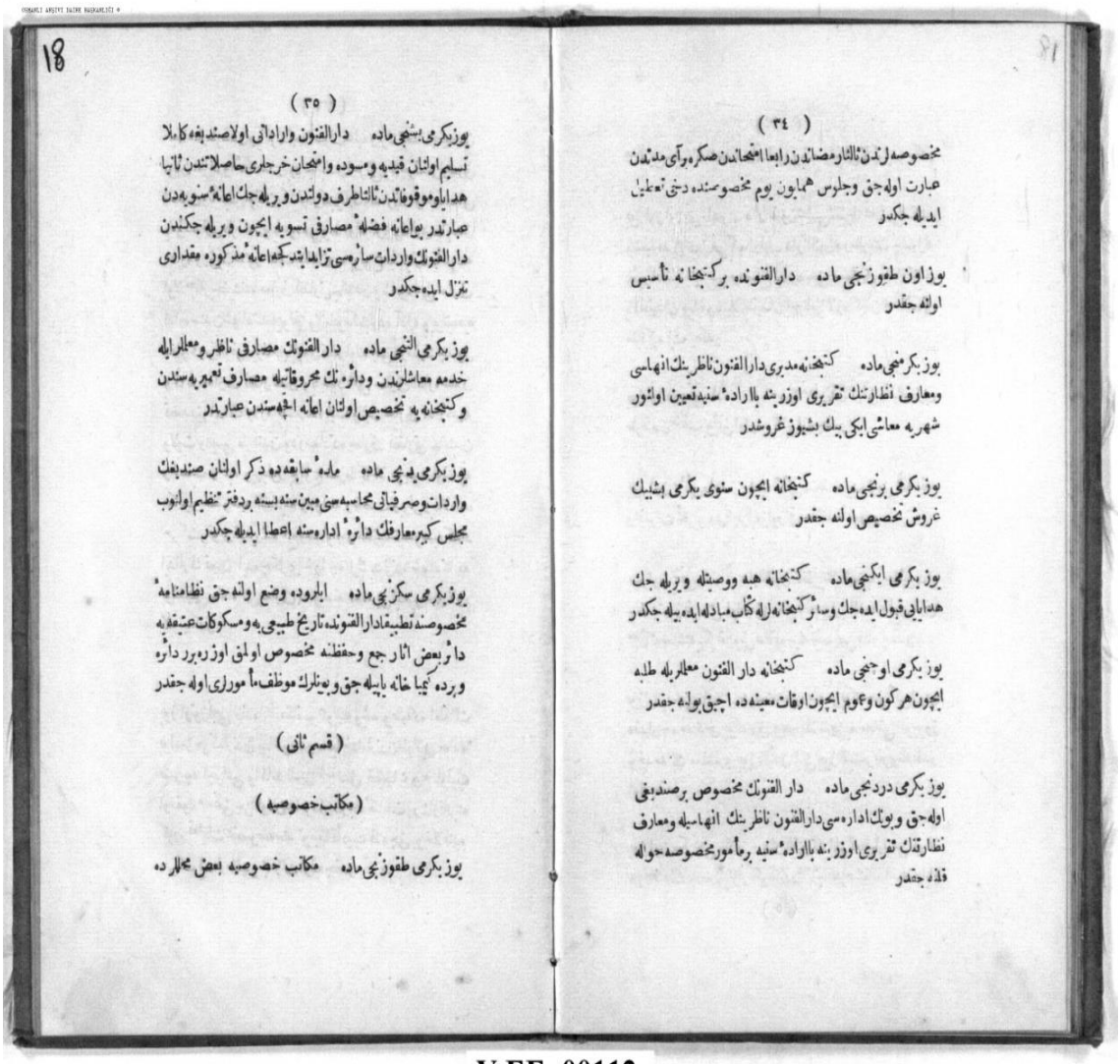
Yıldırım, Münir, "Dünden Bugüne Heybeliada Ruhban Okulu Sorunu ve Etrafında ki Tartışmalar", *Ç.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt: 15, Sayı: 2, 2006, s. 383-400.

Yılmaz, Şadiye, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler,* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009.

Yurdayın, G. Hüseyin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1300-1600)", *Türkiye Tarihi 2,* Editör: Metin Kunt-Hüseyin G. Yurdayın-Ayla Ödekan, Cem Yayınevi, s. 147-175.

EKLER

EK-1

(٣٤)

مخصوصه لدن ثالثا رمضانيدن رابعا امتحانيدن صكره رأى مديدن عبارت اولهجق وجلوس همايون يوم مخصوصنده دخى تعطيل ايديلهجكدر

يوز اون طقوزنجى ماده دارالفنوندهبر كتبخانه تأسيس اولنهجقدر

يوز بكرمنجى ماده كتبخانه مديرى دارالفنون ناظرينك انهماسى ومعارف نظارتنك تقريرى اوزرينه بالاراده سنيه تعيين اولنور شهريه معاشى ايكى يوز بشيوز غروشدر

يوز بكرمى برنجى ماده كتبخانه ايچون سنوى يكرمى بشبيك غروش تخصيص اولنه جقدر

يوز بكرمى ايكنجى ماده كتبخانه هبه ووصيتله وبريله جك هدايايى قبول ايده جك وسائر كتبخانه لرله كتاب مبادله ايده بيله جكدر

يوز بكرمى اوچنجى ماده كتبخانه دار الفنون معلمريله طلبه ايچون هر كون وعموم ايچون اوقات معينه ده اچيق بولنه جقدر

يوز بكرمى دردنجى ماده دار الفنونك مخصوص برصندغنى اولهجق وبونك اداره سى دارالفنون ناظرينك انهماسيله ومعارف نظارتنك تقريرى اوزرينه بالاراده سنيه برمأمور مخصوصه حواله قلنه جقدر

(٣٥)

يوز بكرمى بشنجى ماده دارالفنون وارداتى اولا صندغه كاملا تسليم اولنان قيديه ومسوده وامتحان خرجلرى حاصلاتندن ثانيا هدايا وموقوفاتدن ثالثا طرف دولتدن وبريلهجك اعانهٔ سنويه دن عبارتدر بو اعانه فضلهٔ مصارفى تسويه ايچون وبريلهجكدن دارالفنونك واردات سائرهسى تزايد ايتدكجه اعانهٔ مذكوره مقدارى تنزل ايده جكدر

يوز بكرمى التنجى ماده دار الفنونك مصارفى ناظر ومعلملرايله خدمه معاشلرندن ودائره نك محروقاتيله مصارف تعميريه سندن وكتبخانه يه تخصيص اولنان اعانه اقچهسندن عبارتدر

يوز بكرمى يدنجى ماده مادهٔ سابقه ده ذكر اولنان صندغك واردات وصرفياتى محاسبه سنى مبين سنه بسنه ردفتر تنظيم اولنوب مجلس كبير معارفك دائرهٔ اداره سنه اعطا ايديلهجكدر

يوز بكرمى سكزنجى ماده ايلروده وضع اولنه جق نظامنامهٔ مخصوصه نطبيقاً دارالفنونده تاريخ طبيعى يه ومسكوكات عتيقه يه دائر بعض آثار جمع وحفظنه مخصوص اولمق اوزره بر دائره وبرده كيميا خانه بايله جق وبونلرك موظفاتى مأمورى اوله جقدر

(قسم ثانى)

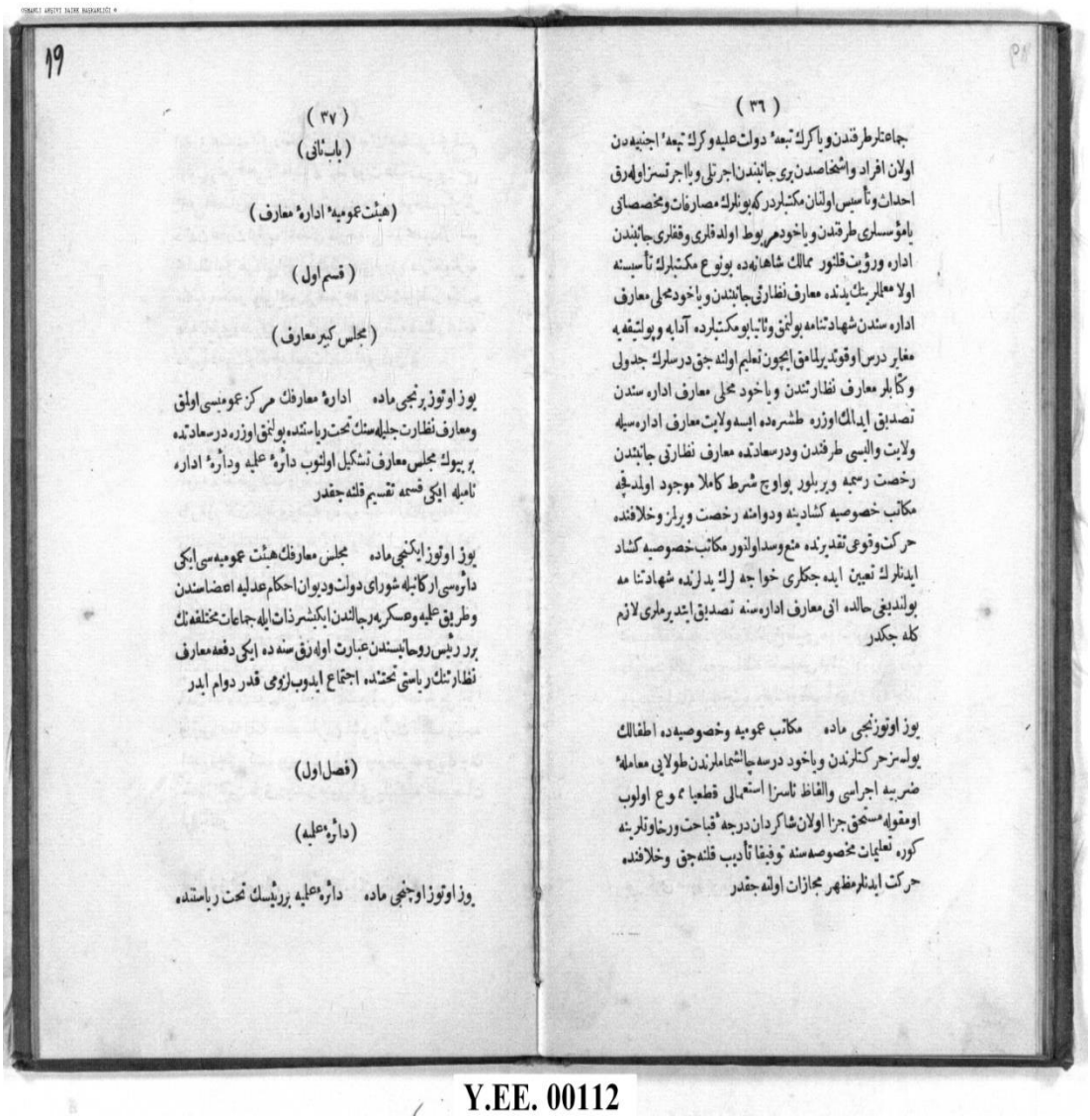
(مكاتب خصوصيه)

يوز بكرمى طقوزنجى ماده مكاتب خصوصيه بعض محللرده

Y.EE. 00112

(1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin özel okullar ile ilgili olan 129. maddesi).

EK-2

(٣٦)

جماعتلرطرقندن ویاکرك تبعهٔ دولت علیه وکرك تبعهٔ اجنبیه دن اولان افراد واشخاصدن برى جائبندن اجرتلى ویااجرتسزاولهرق احداث وتأسیس اولنان مکتبلردرکه بونلرك مصارفات ومخصصاتى یاهؤسسلرى طرقندن ویاخودهر یوط اولدقلرى وقفلرى جائبندن اداره ورؤیت قلنور ممالك شاهانه ده یونوع مکتبلرك تأسیسنه اولا معللرینك یدنده معارف نظارتى جائبندن ویاخود محلى معارف اداره سندن شهادتنامه بولنمق وثانیا بومکتبلرده آداب ویولتیقه یه مغایر درس اوقوندیرلماعق ایچون تعلیم اولنه جق درسلرك جدولى وکتابلرى معارف نظارتندن ویاخود محلى معارف اداره سندن تصدیق ایدلمك اوزره طشره ده ایسه ولایت معارف اداره سیله ولایت والیسى طرفندن ودرسعادتده معارف نظارتى جائبندن رخصت رسمیه ویربلور بواوج شرط کاملا موجود اولدقجه مکاتب خصوصیه کشادینه ودوامنه رخصت ویرلز وخلافنده حرکت وقوعى تقدیرنده منع وسدلاونور مکاتب خصوصیه کشاد ایدنلرك تعیین ایده جکلرى خواجه لرك یدلرنده شهادتنامه یولندیغى حالده انى معارف اداره سنه تصدیق ایتدیرملرى لازم کله جکدر

یوز اوتوزنجى ماده مکاتب عمومیه وخصوصیه ده اطفالك یولسزحرکتلرندن ویاخود درسه جالشماملرندن طولایى معامله ضربیه اجراسى والفاظ نامسزا استعمالى قطعیا منوع اولوب اومقوله مستحق جزا اولان شاگردان درجه قباحت ورخاونلرینه کوره تعلیمات مخصوصه سنه توفیقا تأدیب قلنه جق وخلافنده حرکت ایدنلرمظهر مجازات اولنه جقدر

(٣٧)

(باب ثانى)

(هیئت عمومیهٔ ادارهٔ معارف)

(قسم اول)

(مجلس کبیر معارف)

یوز اوتوزبرنجى ماده ادارهٔ معارفك مرکز عمومیسى اولنق ومعارف نظارت جلیله سنك تحت ریاستنده بولنمق اوزره درسعادتده بر بیوك مجلس معارف تشکیل اولنوب دائرهٔ علیه ودائرهٔ اداره نامیله ایکى قسمه تقسیم قلنه جقدر

یوز اوتوز ایکنجى ماده مجلس معارفك هیئت عمومیه سى ایکى دائرهسى ارکانیله شورای دولت ودیوان احکام عدلیه اعضاسندن وطریق علیه وعسکریه رجالندن ایکشر ذات ایله جماعات مختلفه نك بررئیس روحانیسندن عبارت اولهرق سنه ده ایکى دفعه معارف نظارتنك ریاستى تحتنده اجتماع ایدوب لزومى قدر دوام ایدر

(فصل اول)

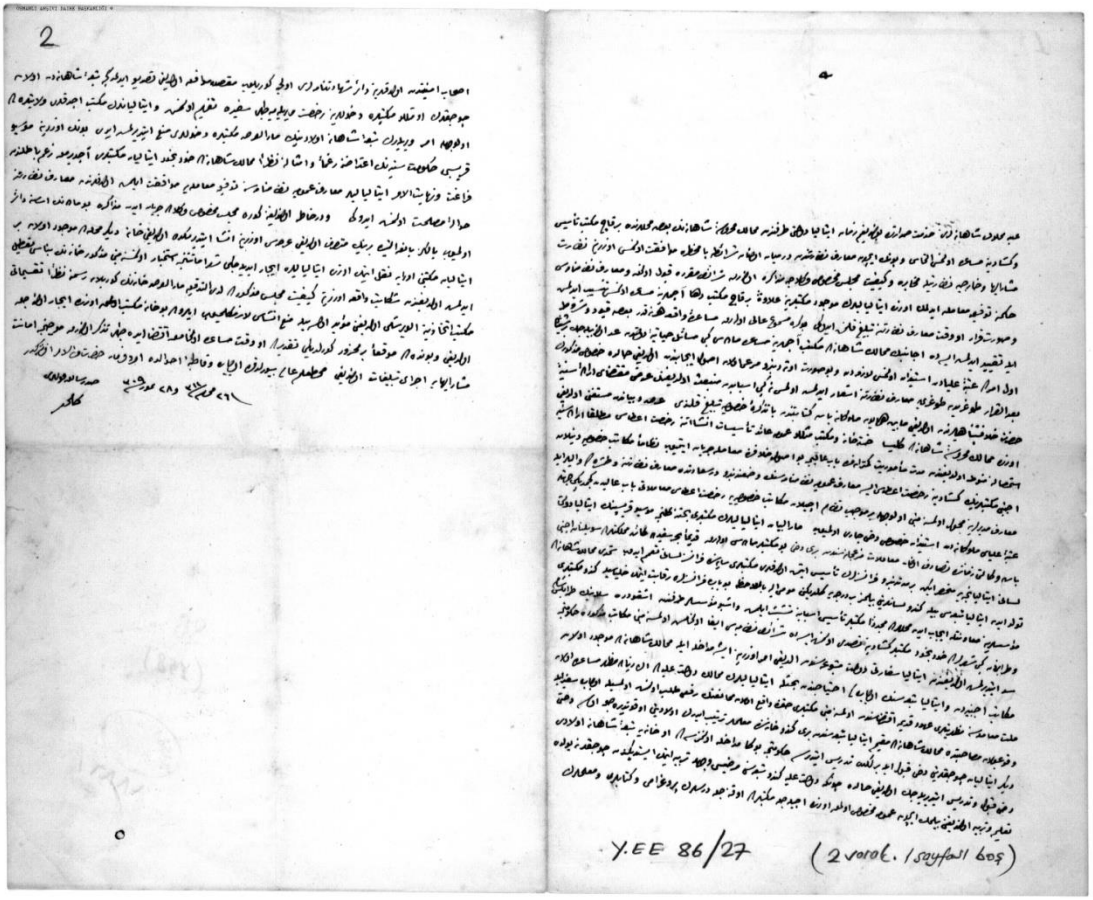
(دائرهٔ علیه)

یوز اوتوز اوچنجى ماده دائرهٔ علیه برریئسك تحت ریاستنده

Y.EE. 00112

(1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin özel okullar ile ilgili olan 129. Maddesi).

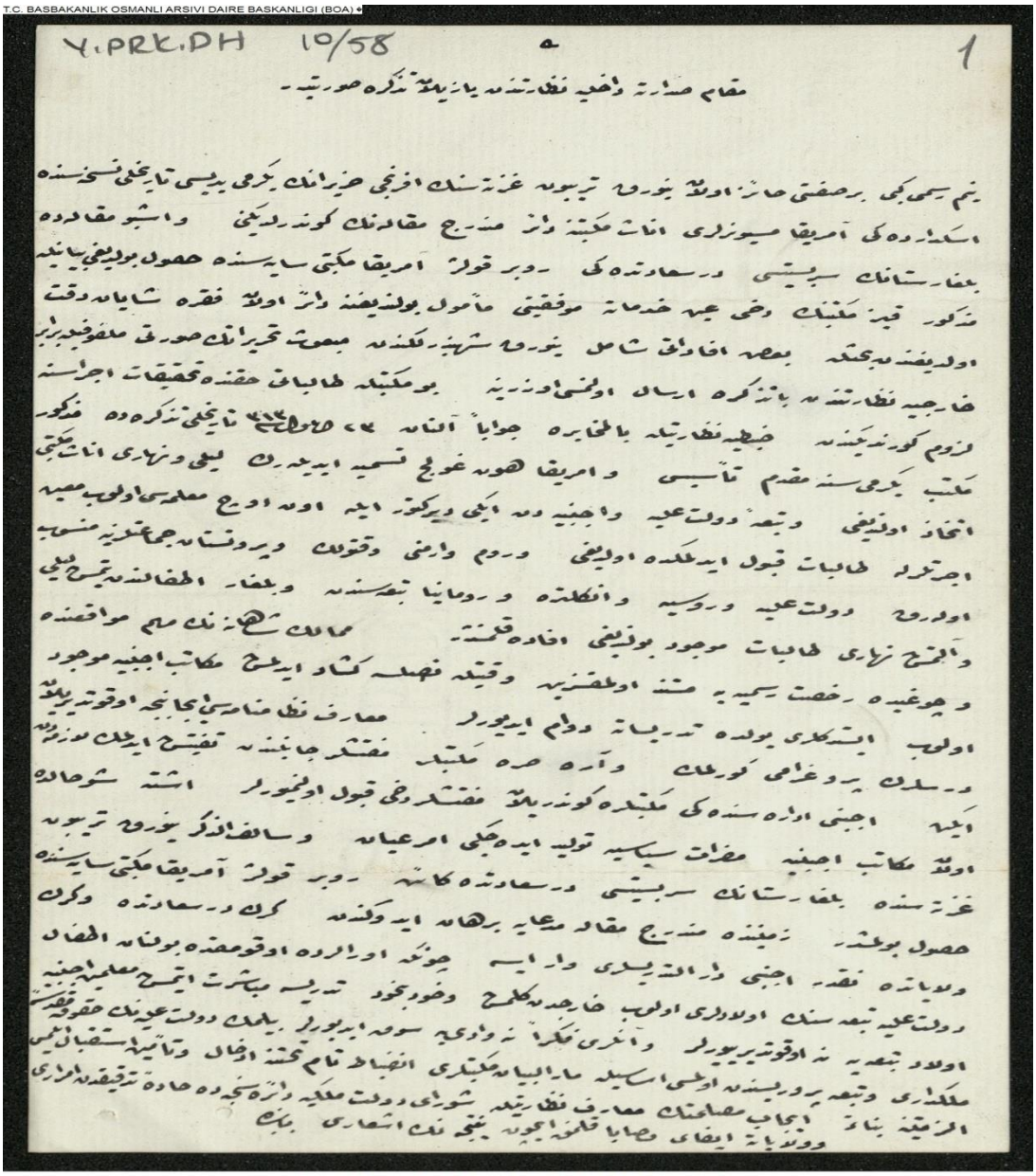
EK-3

Y.EE.00086

(İtalya'nın irade-i seniye almadığı halde Osmanlı topraklarında nasıl okul açtığının sorulması üzerine Sadrazam Kamil Paşa'nın vermiş olduğu cevap).

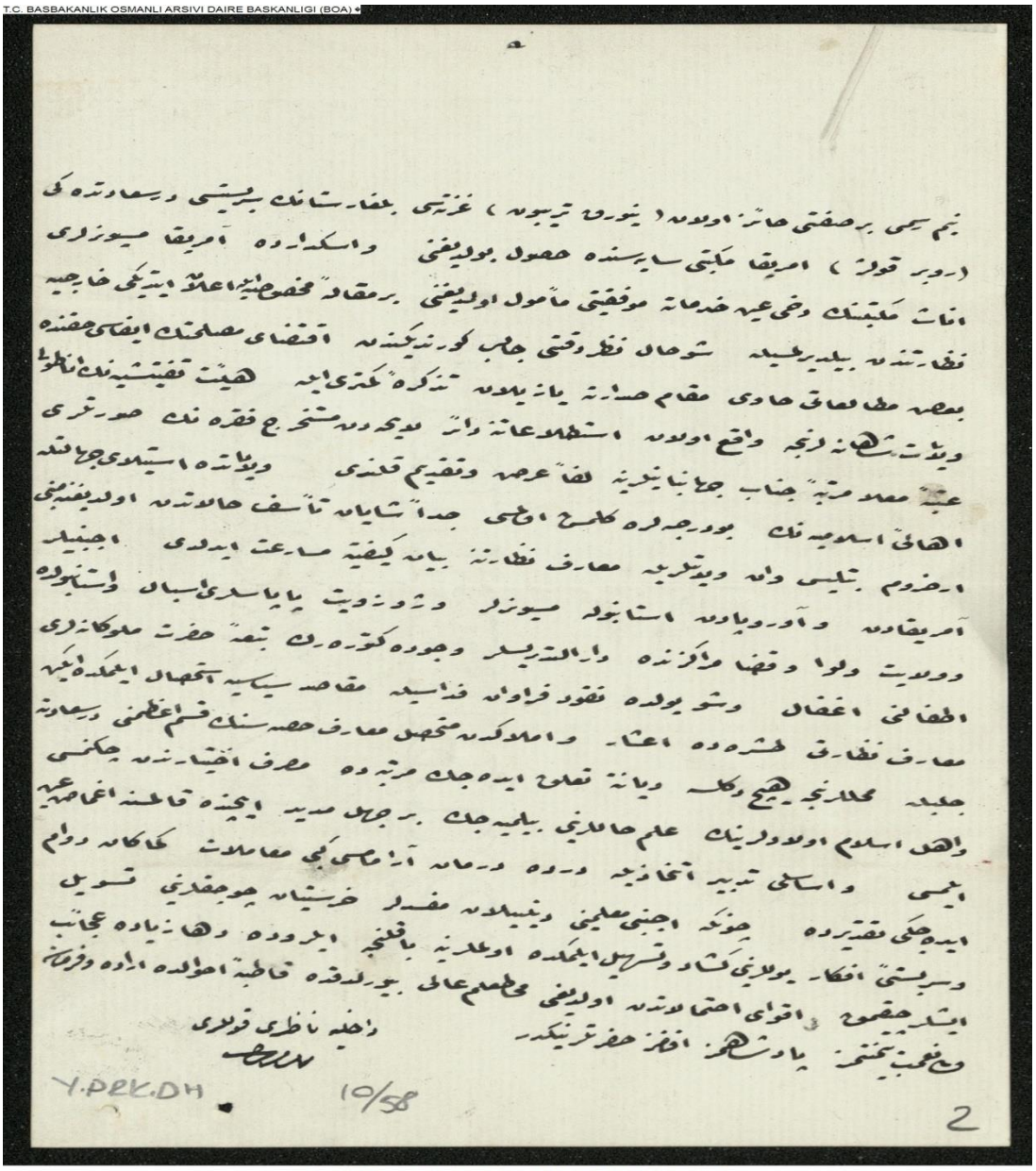
EK-4

Y.PRK.DH.00010.00058.001

(New York Tribüne gazetesinde, Bulgaristan özerkliğinin Robert Koleji sayesinde olduğu, Amerikan okullarının da aynı amaca hizmet edebileceği şeklinde yayınlar yapıldığına dair belge).

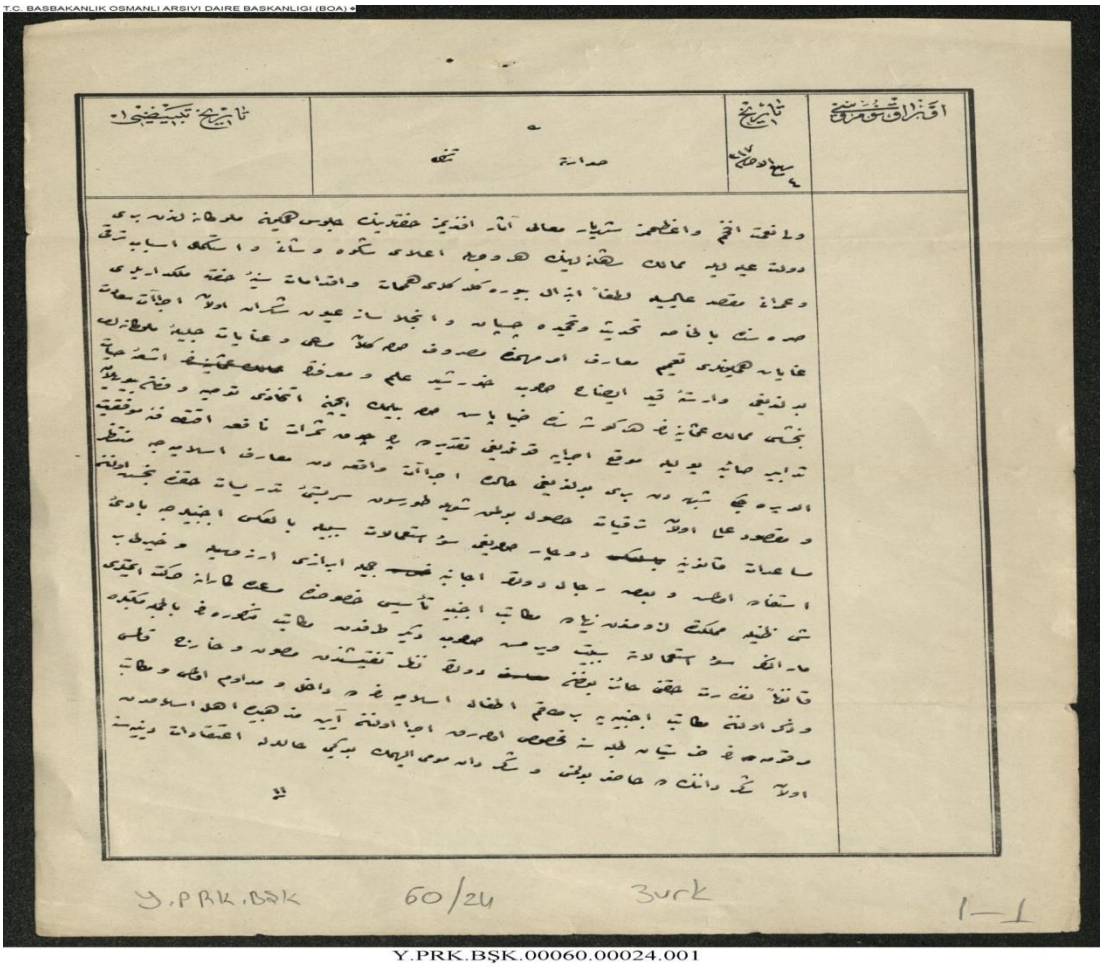
EK-5

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

Y.PRK.DH.00010.00058.002

(New York Tribüne gazetesinde, Bulgaristan özerkliğinin Robert Koleji sayesinde olduğu, Amerikan okullarının da aynı amaca hizmet edebileceği şeklinde yayınlar yapıldığına dair belge).

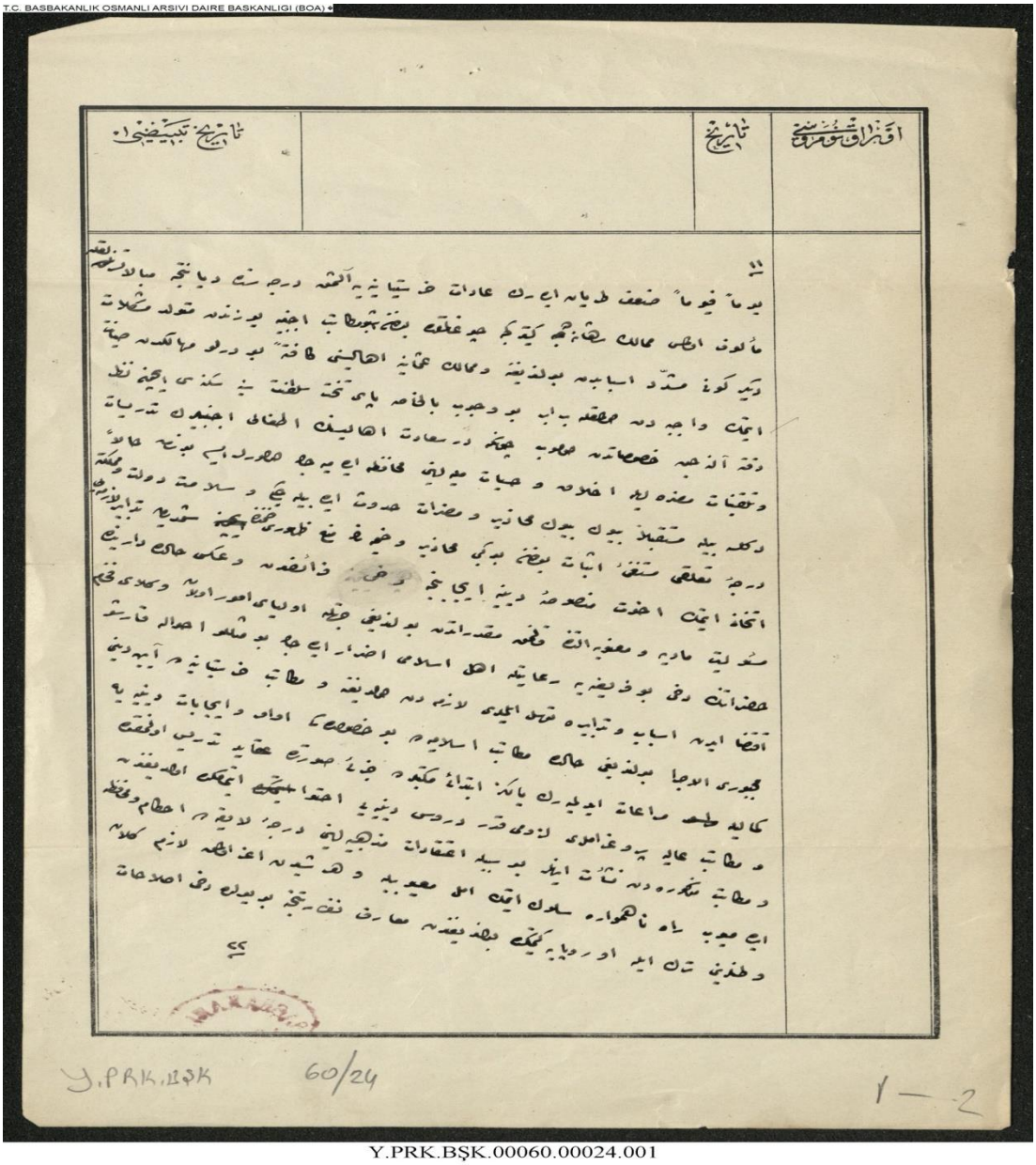
EK-6

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

Y.PRK.BŞK.00060.00024.001

(Osmanlı'da yabancı okullara devam eden Müslüman çocukların dini ayinlere katılmaya zorunlu tutulduğu, bunu sonuçlarının çok tehlikeli olabileceği ve buna karşın Müslüman çocuklar için hızla mektepler açılması gerektiğine dair belge)

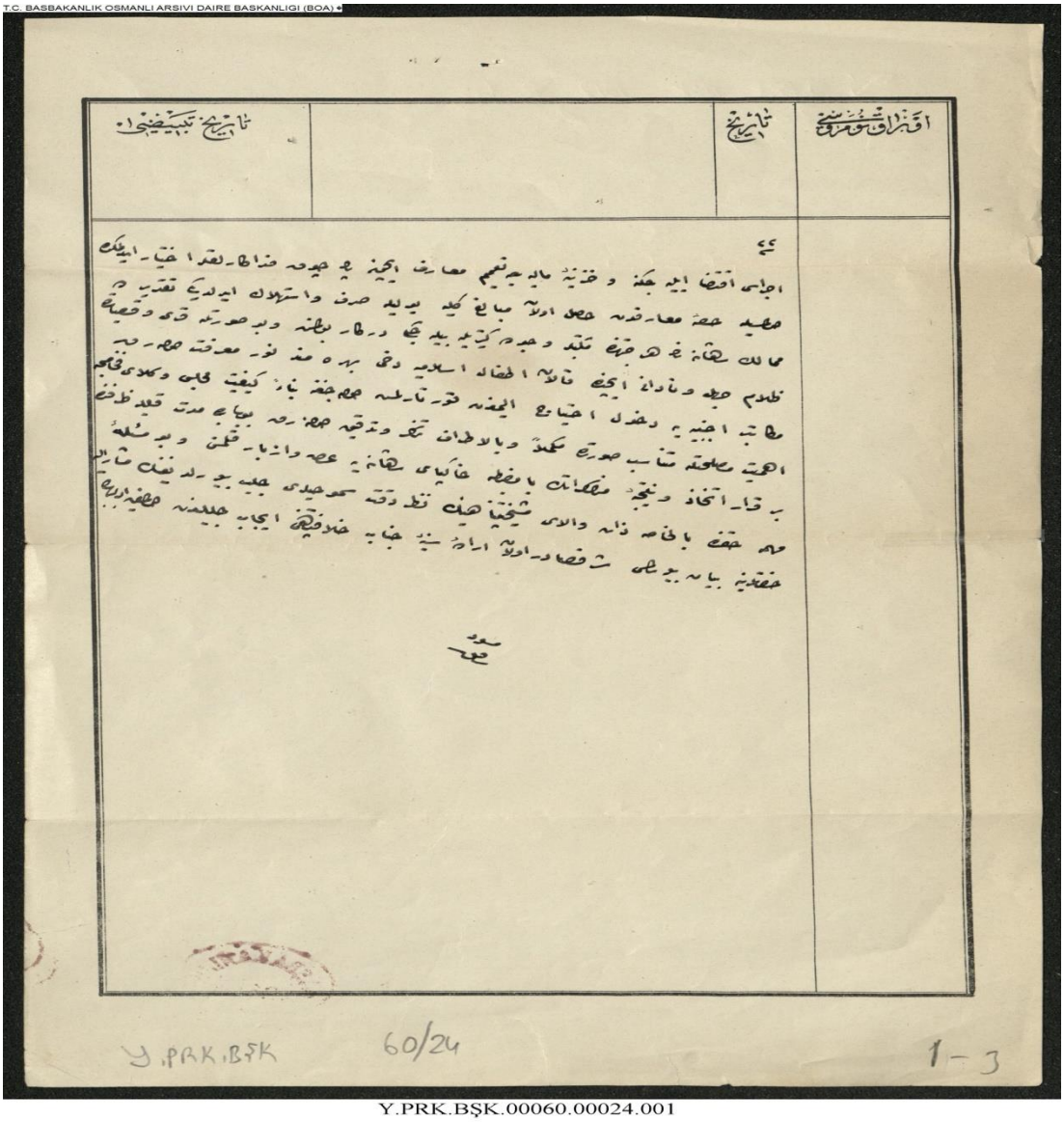
EK-7

Y.PRK.BŞK.00060.00024.001

(Osmanlı'da yabancı okullara devam eden Müslüman çocukların dini ayinlere katılmaya zorunlu tutulduğu, bunu sonuçlarının çok tehlikeli olabileceği ve buna karşın Müslüman çocuklar için hızla mektepler açılması gerektiğine dair belge)

EK-8

Y.PRK.BŞK.00060.00024.001

(Osmanlı'da yabancı okullara devam eden Müslüman çocukların dini ayinlere katılmaya zorunlu tutulduğu, bunu sonuçlarının çok tehlikeli olabileceği ve buna karşın Müslüman çocuklar için hızla mektepler açılması gerektiğine dair belge).